



## ЩИРО, СХВИЛЬОВАНО, ГРАНИЧНО ЧЕСНО

Автор спогадів Михайло Григорович Манченко – людина з великим життєвим і трудовим досвідом (аж 57 років стажу, а пенсії, до речі, – пиши!), що дитиною пережила воєнне лихоліття й добре знає будні й св'ята української сільської глибинки, а також великого мегаполіса, насамперед Харкова, середини ХХ й початку ХХІ століття, спеціаліст високого класу, котрий поїздив світом та побував у робочих закордонних відрядженнях у багатьох країнах (на Кубі, в Індії, Іраку, Ємені).

Як редактор я працював із автором над книжкою, по-своєму унікальною, понад чотири роки, і ось нарешті настала пора її видавати. Звісно, за цей час ми добре зазнайомилися з Михайлом Григоровичем: мед-пиво пили, хліб-сіль разом їли, над редактурою пріли, спільно хворіли й здоровіли, через невдачі горювали, з успіхів раділи – одним словом, пуд соли вже з'їли (попрохав мене, до речі, відредагувати рукопис один із героїв цього видання поет Костянтин Маковійський – гречно йому дякуємо!). Перше, про що слід сказати: пан Манченко – великий трудяга, до того ж не лише у своїй професії (це добре описано в книжці), але й у житті, причому талановитий трудяга. Ось із «фізика» (читай: технаря) людина перетворилася ще й на «лірика» (читай: мемуариста), почавши писати спогади в сімдесят років, проте ж не лише спогади, але й історію селища Манченки, яке понад триста сорок три роки тому заснували його предки! Нині Михайлу Григоровичу – вісімдесят: десять років ненастанної письменницько-пошукової праці, котрої раніше він навіть, на відміну від пороху, й не нюхав; у школі йому, випускаючи в світ широкий, за російську мову ледь-ледь натягли «трійку», а українську в сталінські часи в сільській школі ви самі знаєте як викладали (по низхідній, сказати б), отож тут у Михайлові Манченкові працює родове мовно-національне коріння.

Михайло Григорович – людина неймовірно вперта, але й послідовна в бажанні в усьому розібратися, в усьому дійти до суті, і в цьому проявляється достеменний дослідник високого професійного рівня. Ми з ним багато сперечалися, спершу книжка була писана російською, бо він так звик, ясна річ, зважаючи на тиск советсько-імперського життя, але, зрештою, погодився зі мною, що органічніше все ж вийде рідною, державною, котра в Україні – скрізь і всюди, попри намагання ріжних влад її занехаяти; і він сам запропонував мені перекласти рукопис українською.

Михайло Григорович – людина добра й помічлива, зі справжнім громадянським темпераментом, який завжди проявляється, коли треба допомогти не те що окремій людині, але й цілій громаді, йому до всього є діло, особливо в рідному селі (тут і проблеми доквілля, і будівництво та впорядкування церкви, і перейменування об'єктів на честь героїв із Манченків та инше), він уже набрид, як гірка редька, місцевим депутатам і голові ради, примушуючи їх працювати, а не лише протирати штани в керівних кріслах, і це здорово, що в нас є такі небайдужі особистості, бо якби їх не було, то все й далі розкрадалося б, а життя стало би прісним і малоцікавим.



Валерій ДЯЧЕНКО

Михайло Григорович нині переймається й насущними клопатами Харківської організації Національної спілки письменників, культурологічного товариства «Спадщина», Гуманітарно-літературної асоціації Григорія Сковороди (ГЛАСу), дві останні з яких я очолюю, адже бере активну участь у їхніх засіданнях і виступає з плідними пропозиціями.

Тож ми, письменники, звертаємося до манченківців: підтримайте свого земляка, не будьте байдужими, допомагайте в його небуденних, а головне – потрібних усім вам ініціативах! Адже Михайло Григорович – людина абсолютно безкорислива, готова працювати на суспільне благо не покладаючи рук.

Така довга праця з Михайлом Григоровичем не могла не викликати в мене як віршаря бажання створити ювілейне послання на його 80-річчя.

### ЗОРЯНІ МАНДРИ ІНЖЕНЕРА-ПИСЬМАКА МИХАЙЛА МАНЧЕНКА

Що ж, на зоряних гостинах  
ми чогось таки не встигли...  
Між письменників ми сіли,  
Добре випили, поїли,  
Про життя погомоніли...  
Був первак і був коньяк.  
Привітали мене дружньо.  
Потім книжку ми робили,  
рік за роком скніли-мліли.  
Видавати мав Стожук.  
Але мало мені мук.  
Дзьоба ще й редактор-крук:  
я ж дописую про школи,  
треба правки й про контори...  
(Вже Дяченко як редактор  
захарчав, як здохлий трактор,  
бо ж чотири із півроком  
текст ладнаєм крок за кроком).  
Тож працюю я, працюю,  
і ночую я і днюю  
все над книжкою тією,  
що колись буде моєю...  
Манченки, о, Манченки!  
Дерева, поля, квітки,  
гімн, і герб, і церква...  
Боже милосердний!  
Змилуйсь наді мною:  
щоб не за водою  
всі спливли зусилля,  
дай мені чар-зілля!  
Манченки мені вже сняться  
і чорти теж – хай їм тряся!  
Я ув Індії ночую,  
а на Кубі я встаю,  
ув Іраку я воюю,

а в Йорданії я сплю.  
Скрізь будую гідрогеси,  
помагаю всім з прогресом.  
А в моїй країні як?  
Попфігізм і переляк!  
Нині є нова Україна,  
та чи раптом не загине  
чи від воєн із сусідом,  
чи від олігархів рідних?  
Тож рукопис, наче зброю,  
скрізь тягаю я з собою –  
як огром той, як часопис,  
небуденний мій синопсис...  
А як книжка піде в друк,  
то не буде це стук-грюк,  
буде це пізнання сила.  
Не Ляшкові тепер вила,  
а моїх писань зусилля  
звільнять нас від скніння.  
Манченко про Манченки!  
Тепер буде хліб з муки.  
Манченко про «водогеси» –  
це ж не «госпи» і «собеси»!  
Кажуть, книжки ще нема?  
Хто на книжку дасть? Кума?  
Наш Михайло – хлопець  
справний,  
він у пошуках невгавний.  
Хоч і Крим і Рим пройшов,  
але кошти все ж знайшов.  
Нумо, книжку всі читаймо!  
Про тираж її подбаймо!

...Спить натомлений Михайло.  
Вже письменник – не прохайло!

20. 10. 2017; 27. 05. 2018 рр.



У своїх мемуарах Михайло Манченко задушевно просто й самобутньо розповідає про своє воєнне й післявоєнне дитинство та отроцтво, про рідних і близьких, друзів і знайомих, котрі ділили з ним хліб і сіль, про самовіддану працю й про своє розуміння обов'язку й честі, справедливості й совісти. Його розповідь мовби складається з розріжнених, міцно не зв'язаних сюжетом епізодів, проте з цієї мозаїки фактів, подій, коментарів у кінцевому підсумку вияскравлюється досить цілісна картина правдивого життя окремої людини й трудового колективу в важких умовах так званих «будов комунізму», «комсомольських будов» часів брежнєвського застою, а також не менш складне життя советського закордонвідрядника на будівництвах електростанцій в далекому зарубіжжі, коли за кожним кроком наших людей в соц- і капкраїнах стежило недремне око КГБ, а висококваліфікована праця наших спеціалістів оплачувалася, м'яко кажучи, недостатньо. Так, наші працівники несли трудові вахти довгими місяцями, а час-то й роками, але рідко хто міг викликати за кордон дружину з дітьми, натомість кагебісти пильно стежили за тим, щоб ніхто з «наших» не закохався в чужоземку й навпаки, адже це вже була велика крамола: «наші секрети» були чи не найзасекреченішими, і нікому знати про «совети» зсереди не дозволялося. Закордонне відрядження вважалося певним привілеєм, і це зрозуміло в умовах повного відторгнення советських громадян від спілкування з закордонцями, надто ж буржуазними, тож «наших» закордонників перевіряли з ніг до голови на «лояльну профпридатність».

Але – о лицемірство! – існувала маса «дірок», крізь які можна було по благу, за гроші чи з допомогою «кумівства» потрапити на працю в иншу країну навіть неробі, псевдоспеціалісту, навіть ріжним сучим синам і пиякам. Окрім того (либонь, через «заборону на секс» із чужоземними партнерами), дозволялися безпробудні п'янки, щоб швидше за все відрядженці не надто багато осмислювали побачене, а тупо, в післяп'янім угарі заробляли валюту. Але й із надбаними за кордоном грішми в СРСР хімічили! Якщо працівники з инших соцкраїн отримували 80% від зарплати, то «наші» – усього... 10%! Решта коштів, тепер ми вже добре знаємо, направлялася на ріжні диверсії проти ворогів есесерівської компартії, на шпигунів та організацію внутрішньої опозиції для підриву в инших країнах державного устрою. Чим це закінчилося, ми тепер добре знаємо. І все це зрозуміємо і з читання в деталях, епізодах, подіях та фактах манченківських спогадів: описані ці речі дуже яскраво, так міг написати лише розумний та кмітливий очевидець.

Михайло Манченко на своєму прикладі й прикладі своїх товаришів показує, що, попри труднощі й нестатки, особисті вади й слабкості (пиятика, розгільдяйство та инше), людина «родом із Жовтня» в ліпших своїх проявах усе ж зберігала істинно народні якості характеру: працелюбність, що межувала часом із героїзмом, душевну щедрість і доброту, взаємодопомогу, уміння «перебудовуватися на марші» (адже довелося жити в двох вимірах – советському й «незалежно»-українському з проміжком на розвал великої держави – СРСР).



*Спогади М. Манченка переконливо свідчать, що людина, як *homo sapiens*, котра доросла до високого ступеня самосвідомості й громадянської відповідальності, може вийти переможцем з усіх громадських та особистих негараздів, і це й показує нам життя самого автора мемуарів, а також його рідних, колег і друзів-товаришів, котрим він також присв'ятив чимало теплих сторінок, які демонструють широту душі й відкритість світові нашого уважного до деталей і дрібниць мемуариста; водночас він виявляє також неабияке аналітичне мислення і вдається до масштабних узагальнень, роздумуючи над складними й неоднозначними явищами нашої переломової епохи.*

*Валерій ДЯЧЕНКО, письменник, журналіст,  
лауреат літературних премій, керівник секції  
літературної критики та публіцистики  
ХОО НСПУ*





## 1941 – 1945. ВІЙНА!

Народився я 25 жовтня 1937 року, а усвідомлюю себе із серпня 1941-го. Мені було тоді три роки й дев'ять місяців. У моїй пам'яті збереглася дециця яскравих подій початку війни, коли радянський уряд роздавав колгоспно-радгоспну живність людям, щоб вона не дісталася ворогові. Батько з перших днів війни пішов на фронт.

Наші сусіди заганяли в свої двори корів, телят, свиней. Тварини пручалися, надсадно ревіли, а ми, діти, раділи: цікаво ж! Однак я бачив на обличчях діда Степана, бабусі Устини, дядька Григорія та його дружини Акулини, дядька Петра та його дружини Шури смуток.

Ось у наше селище Манченки в'їжджають німецькі мотоциклісти в касках, з автоматами напереваги: по два на мотоциклі, і дітвора, а з-поміж них і я, з цікавістю роздивляється їх через плоти.

Пам'ятаю дуже холодні січень і лютий 1942 року. Німці окупували всі хати. Поселилися й у нашому скромному будинку – кухня з піччю й зал. Одне залізне ліжко стояло біля плитки, друге – в іншій кімнаті, і ми на ньому спали.

Німці наносили соломи й розташувалися на нічліг на підлозі. Вони дуже завшивіли і, роздягаючись догола, оскаженіло зчищали пучки вошей з білизни й тіла в куток кімнати. Ми з сестрою Раєю тихо підсміювалися, стежачи за дивним видовищем із-під ковдри.

Тієї ж холодної зими в нас поселилися італійські фашисти. Ми з Раєю лежимо на кухні. Солдати палять піч дошками, соломкою, яблуневими й сливовими гілками й підсмажують на плиті галети. Наші непрохані постояльці, спасибі їм, помітили наші голодні очі, і ми теж посмакували цими солонуватими виробами з муки.

Пам'ятаю ще дуже сніжний березень 1943 року. У нашому домі з'являється російський солдат у цивільному й передає мамі батьківський паспорт і фотографію, де ми з сестрою. Мама й бабуся плакали, а ми злякалися. Через тиждень тітка Поля й материна сестра Галина привезли на санях батькове тіло. Німці з селища вже пішли. Був сонячний день 17 березня. Ми з сестрою каталися на санчатах. Мамина сестра Горпина знайшла нас і повела додому, де на столі в гробу лежав батько. Ми з Раєю поцілували його в лоб. Поховали батька в нашій садибі поряд із дідусем Олександром.

Весна – літо 1943 року. Усе в буйноkwітті – яблуні, вишні, сливи. Німці відступають від Курської дуги до Харкова, йдуть через селище. У нас у дворі стоїть величезна, одно- чи двотонна бочка вина, і німці вечорами влаштовували гулянки. Солдати, пригощаючись вином із бочки, запрошували випити й маму, але вона зливала спиртне в пляшки й ховала в погребі.

Ще в дворі сидів чоботар-власовець, котрий латав взуття солдатам. Він і мені підбрав добротні черевики 38 – 39 розміру зі шкірою червонуватого відтінку – мама їх одразу сховала й лише зрідка давала поносити.

Жив у нашій хаті німецький офіцер на ім'я Віллі. О шостій вечора він відправлявся на службу, а повертався о четвертій-п'ятій ранку. Обслуговував цього Віллі денщик Отто. Уранці він ставив у залі тацю з продуктами, а також грановану пляшку горілки з пружинним замком. Спершу слуга хотів забирати рештки їжі



собі, однак Віллі це побачив і, насваривши денщика, звелів недоїдки лишати мені й сестрі. Отто підкорився. Віллі випивав усю горілку й спав до третьої години дня.

Потім німці почали лютувати: забирали в селян усю худобу. У нас під ганком жила курка-несучка. Якийся фріц її впіймав, відкрутив голову й звелів мамі зварити суп. Мені й Раї було до сліз жаль свою улюбленицю. Наш сусід дід Степан вважав німців хорошими, культурними, але коли вони обібрали його до нитки, вилаявся: «От гидоголові душі, як я обманувся!»

Бомбардування тривали і вдень і вночі. Ми всі переселилися з подушками в погріб – яму розміром 2х3 м, накриту колодами, присипаними ґрунтом. Улітку в погребі було тепло, але воغو. Якщо бомбардували сильно, то разом із нами в погребі рятувалися від осколків та снарядів і німці. Жорстокі бої продовжувалися весь серпень, а 29 серпня 1943 року Манченки звільнили радянські війська.

В один із нальотів на садибу діда Степана впала бомба-третонка, а це за п'ятдесят-вісімдесят метрів від нашого будинку, і мою маму поранило неподалік на вулиці осколком у праву руку. Вона голосно зойкнула. Я бачив, як німець перев'язував її нашим клітчатим рушником.

Наступної ночі біля залізничної станції був підірваний склад боеприпасів. Для дітей – видовище яскраве: ніч перетворилася на день, на всі боки розліталися снаряди.

Удень хмарами пролітали літаки – либонь, усі вони прямували до Харкова, бо це було в дні його звільнення (23 – 27 серпня). Якось увечері я бачив, як радянський кавалерист на гнідому коні перемахнув через тин і швидко поскакав до залізниці. Німці оніміло провели його поглядами й не стріляли. Скоріш за все це був розвідник.

Дорослі боялися, що, відступаючи, фашисти можуть за наказом згори вирізати все чоловіче населення. Тітка Горпина вдягла на мене сестриччине плаття й відправила до бабусі Катерини в село Протопопівку, що за п'ять кілометрів від нас. У мами в цей час почалася гангрена. Коли в село ввійшли радянські війська, лікарі запропонували їй ампутувати руку. Але хірург, котрий жив по сусідству з нами в бабусі Уляни, змиловився й забрав маму в шпиталь, який розмістили в колгоспній коморі, і зробив успішну операцію. Мама віддячила йому вином, схованим у погребі.

Я втік із Протопопівки й відвідав маму в шпиталі-коморі (приміщення збереглося до цього часу). Навіть тепер пам'ятаю запах гнилих тіл і крики-стогони пораних: «Лікарю, добий мене, я не хочу жити!» Особливо лякали поранені без рук і ніг. Це були найжахливіші картини воєнної доби, які назавжди врізалися в мою пам'ять.

Наші солдати пішли на захід, а ми, мешканці села, лишилися самі зі своїми проблемами. Хліба, картоплі, молока не було. Кожен виживав, як міг.

У грудні 1943 року мама захворіла на запалення легень. Їй допомагав старий Овсійович, місцевий лікар-професіонал, котрий лікував від усіх хвороб. Почалися новорічні свята, а в мами понад тиждень температура під сорок, рук і ніг підняти не може.



Овсійович лише скрушно зітхає. Увечері збираються мамині сестри Горпина, Галина, Поліна. Ми з Раєю мовчки, ледь не плачучи, забилися в куток хати. Старші обговорюють, де ми житимемо після маминої смерті.

Однак о третій-четвертій ранку мама отямилася й розповіла про своє чудесне зцілення. Вона відчувала, що вже помирає: тіло почало холонути. Проте хвилин через десять-п'ятнадцять холод локалізувався в животі. Голова працювала чітко. Мама хотіла позовати мене й Раю попроситися, як янгол-хранитель зупинив її: «Не квапся!» Біль відступив, лише в голові час від часу дзвеніло.

Ось так Господь допоміг мамі повернутися до життя. Бабуся Орися весь цей час ревно молилася Всевишньому.

По сусідству з нами жив машиніст паровоза Іван Павлович Безрук. Його 14-літній син Володя роздобув німецькі двометрові бамбукові лижі шириною десять сантиметрів. Вони по краях кріпилися залізними смугами, а кріплення було жорстким, із заціпками й пружинами для ніг. У лівій лижі, щоправда, відламався передок, тому Володя віддав їх мені. Я зламану лижу полагодив: зміцнив консервною жерстянкою, оббив цвяшками – і катайся на здоров'я! Для мене, семирічного, задоволення було не з легких – зросту я невеликого, лижі великі, та я навчився літати в повітрі не падаючи на три – п'ять метрів. Лижі зміцнили ноги, і мої ровесники не могли мене обігнати. Я прокладав на снігу трасу, по якій потім ковзали інші, долав будь-які снігові гори й трампліни. Мене прозвали кращим лижварем у селі.

Одного разу я спускався з крутої гірки між просіками. Палки попереду, аж раптом з'являється бугор, і одна палка, відскочивши, потрапляє прямо до рота, сильно пошкодивши передні зуби. Три дні, поки вони не зміцніли, я не ходив до школи. Мені дуже пощастило, що палка не потрапила в око.

Січень – березень 1944 року. Відгриміла воєнна канонада. Я виходжу на вулицю й дивлюся в небо: невже літаки більше не бомбардуватимуть селище? Невдовзі до нас зайшли поляки – сибірські біженці, котрі поверталися додому. Наших квартирантів звали Ярослав, Янек, дівчину років чотирнадцяти – Ляоня, що нас дуже дивувало. Ми грали в різні ігри. Цілу зиму жили разом, а потім польська родина відправилася на батьківщину.

Весною 1944 року моя мама знову серйозно захворіла. Ангіна. Сильно боліло горло, вона майже не розмовляла, температура трималася високою. Хтось із сусідів запропонував мамі пити гаряче молоко з перцем (стручок на чашку). І через три дні ангіна минулася.

Пам'ятаю випадок, який ледь не вартував нам із сестрою життя. Квітень 1944 року, поляки поїхали додому. Холод, заморозки. Мама розпалила пічку, а сама пішла надвір рубати дрова. Із плити випав огарок, загорілися дрова на кухні. Ми з сестрою, як завжди, лежали на ліжку напроти печі. Дихати ставало все важче, а мама не з'являлася. Я перебіг в іншу кімнату й заліз під ліжку – там дихалося легше – й погукав Раю. Однак і там невдовзі стало нестерпно. Слава Богу, відчинилися вхідні двері, і ми почули стривожено-розгублений голос мами: «Де ви?» Вона вивела нас у двір, а сама погасила пожежу.



Як, до речі, селяни в війну добували вогонь? Адже ніхто не мав сірників. Як розпалити грубку чи прикурити цигарку-самокрутку? Використовували кресало (шматок напильника) і кремній (камінь): ударивши збоку напильником по шматку, можна отримати іскру й запалити пучок вати.

Ось зима, ранок, усі чекають, хто ж першим запалить піч. Щойно в когось піде дим із димаря, усі сусіди з совками біжать до хазяїна й просять жару. Але один хазяїн багато жару не роздавав. Лише одному-двом сусідам. Тож через півгодини до щасливчиків, котрі отримали вогонь, рушали сільчани без вогню. Натомість не вистачало дров, щоб піч горіла всю ніч. Отож люди наварять їсти, а залишками тепла гріються.

Я часто ходив до сусідів прохати вогню. Бувало по-різному: хто поділиться жаром, а хто й прожене.

Літо 1944 року. Війна покотилася на захід, лишивши після себе багато техніки та зброї. Усюди в місцях боїв валялися розбиті машини, мотоцикли, колеса. Унизу за лісом стояв підбитий танк, а в самих хащах дівтора знайшла справжню землянку, де жили солдати. Патронів, пороху довкола – очі розбігаються! Звичайні й протитанкові (ребристі) гранати, протитанкові міни (круглі, важкі, по п'ять-вісім кілограмів вагою).

Мама всіляко намагалася відвадити нас від смертельно небезпечних іграшок. Одного разу я, Ванько Ноник, Только Бубир і старші пацани знайшли круглу протитанкову міну, назбирали снарядного пороху й понесли все це до Тиженківського лісу, де росли великі вікові дуби. Ми підклали міну під найбільший дуб, проклали порохову доріжку в півтори-два метри, підпалили її, а самі відбігли на двадцять-тридцять метрів і залягли. Через півхвилини так рвонуло, що нас присипало землею, а дуб підняло в повітря метрів на десять. На його місці утворилася велика воронка. Скільки було радості! Від мами, звісно ж, нам здорово перепаало на горіхи.

Одного разу ми з Олексієм Міщенком, моїм ровесником, стояли на ганку, дружбан тримав у руці гранату, і вона раптово розірвалася. Олексій устиг кинути її в порожнє відро, але йому все ж відірвало три пальці на лівій руці, а мені дрібні осколки потрапили в обличчя і в руку. Слава Богу, відбулися легким переляком. До того ж ми, молодші, все-таки частіше дослухалися до наших матусь. А ось хлопців 12 – 14 років після війни загинуло чимало, позаяк бажання підірвати брало гору над розумом.

Восени 1944 року в Манченках відкрилася школа, і моя сестра пішла в перший клас.

Дуже добре пам'ятаю 9 травня 1945 року – День Перемоги. Чи не все селище прийшло до школи на мітинг. Виступали бійці, котрі повернулися додому після поранень: дядько Петро – мій сусіда, Фартушний – бригадир, а також жінки та діти.

У школі був військрук, котрий ходив у військовій формі, і ми, хлопчачки, страшенно йому заздрили.

Було багато різних пригод, але всі, на жаль, не опишеш.

1 вересня 1945 року я пішов у перший клас.





*Колгоспний двір. 9 травня 1945 р.  
День Перемоги*

### ПІСЛЯВОЄННЕ ДИТИНСТВО

Манченківська семирічка знаходилася за кілометр від нашого дому на території колгоспу. Моєю першою вчителькою стала Ганна Мартинівна Гальченко, дружина голови місцевого колгоспу, жінка років сорока, інтелігентна, урівноважена. Ми її дуже любили й слухалися. Портфелів у нас не було – зшитки й книжки загортали в рушники. Зате кожний із майже сорока першокласників мав керамічну чорнильницю.

Урок фількультури вів офіцер у відставці, котрий завжди ходив у військовій формі. Учні запитували його: чи було страшно на війні? Учитель відповідав: «Уявіть, що на стелі над вами висить велика кількість штиків, і вони один за одним хаотично падають на вас. І ви не знаєте, на чію голову впаде наступний штик. Тому людина на війні завжди відчуває себе, як на пружині. І не знає, чи лишиться живою, чи ні».

У другому класі Ганна Мартинівна попросила написати лозунг «Хай живе 29-та річниця Великої Жовтневої революції!» Позаяк у мене найкраще з-поміж усіх у класі виходили рівні красиві літери, я й написав такий плакат.

Однак училися ми погано. Головним моїм обов'язком дома було носити дрова й розпалювати піч. Уроки робили ввечері при каганцях – стопках із керосином і фітилем чи патроном із фітилем.

Осінь 1946 року. Спека влітку стояла страшенна, у полі все згоріло, почався голод.

Весною 1947 року, коли всі зовсім знесилили, школярам, у яких на фронті загинули батьки, після занять давали безплатний обід – ріденький суп, тоненький (розміром 5x5 см) шматочок хліба й склянку чаю. Я свій обід віддавав сусіду по парті Василю Марченку на прізвисько «Попка», котрий буквально опухав від голоду. Ми ж мали дві кози – Гальку і Зорьку. Вони жили зимою в хаті, а весною окотилися трьома козенятами, і ми пили молоко й так виживали.

У нас жив дядько Сашко – батько Галини. Він оселився восени 1945 року. Подарував мені плоский ліхтарик із трьома скельцями – жовтим, зеленим і червоним. Я цим подарунком хвалився перед ровесниками. Дядько Сашко привіз ще теплу пухову червону трофейну ковдру, яка рятувало нас від холоду. Він голодної пори їздив



потягом до Львова й привозив звідти картоплю, боби, пшеницю. Та одного разу в березні 1947 року якась банда відібрала в нього все, і він повернувся лише з двома шклянками бобів у кишені.

Дядько Сашко був майстром на всі руки: будував людям будинки, робив бочки, столи, стільці й т. ін.

Із травня ми всі зажили краще: з'явилася редиска, жито, пшениця. Весна видалася дуже врожайною. Зі школи нас послали в поле збирати в торбинки колоски, із яких склалися колгоспні копиці. Брати колоски собі заборонялося. Ось так і жили. Було не до навчання.

Ми, безбатьківці, – Олексій і Микола Яроші, Михайло Глущенко, Василь Вакуленко, Віктор Шевченко – крали в колгоспі редиску й поїздом, що йшов із Богодухова через Манченки, Люботин, Баварію, возили на Балашовський базар. Там віддавали її по дешевці спекулянткам, а самі продавали звичайну воду. Бабці-спекулянтки сидять на базарі, торгують, а ми поїмо їх водою (по 20 коп. стакан). Додому поверталися теж поїздом. Провідники в вагони не пускали, і ми їздили на дахах. Але в Люботині міліція нас ганяла, тож до «218-го кілометра», як називалася манченківська зупинка, добиралися на вагонних східцях.

Десятирічним я з Михайлом Глущенко їздив уранці на базар до Харкова продавати сливи відрами. Одного разу ми поверталися додому, і нас, як зазвичай, почали ганяти вагонні ревізори й провідники. У Пісочині потяг відправляється, а я відстаю. Доводиться з відром у руках пропустити перші два колеса й пірнути на інший бік вагона, учепившись за східці. Доїжджаю до Люботина. Там до мене підходить один із ревізорів, бере за руку: «Хлопче, ти уявляєш, що ти зробив? Як ти міг пробігти під вагоном між колесами, коли потяг рушив?» Я віднікуюсь: це не я, і пробую вирватися. «Запам'ятай на все життя, – наполягає ревізор, – ніколи так більше не роби». Коли ж я йому сказав, що батько загинув на фронті, сказав: «Таких, як ти, осиротілих, багато. Ви нас більше не бійтеся. Ревізори вас не чіпатимуть». Тож далі ми робили свій «бізнес», мандруючи на дахах вагонів.

У третьому класі ми займалися в клубі в Трудолюбівській школі – у манченківській школі не вистачало місця. Я не вмів ні писати, ні читати, ні рахувати. За першу чверть були суцільні двійки. Друга вчителька Василіса Фіопентівна Зінченко прикріпила мене до свого сина Вадима. Другу чверть я закінчив із двома двійками, а в третій і четвертій із двійками розпрощався – так допоміг Вадим.

Я самотужки прийшов до думки, що треба читати, писати для пізнання життя. Мене ніхто не примушував робити уроки. Головним завданням, яке лягало на мої тендітні дитячі плечі, було вижити й допомогти мамі, котра страждала від рани, й сестричці. Ось я й тягав дрова з лісу, рубав їх і в усьому іншому допомагав мамі.

Новий рік і Різдво – найкращі й найбажаніші свята в дитинстві, окрім шкільних канікул. 6 січня ми носили вечерю – кутю – своїм родичам, і, звісно ж, хресним. Моєю хрещеною була тітка Дуся Губинська (на прізвисько Хабиха). Вана дуже гарно стрічала: дарувала великого коня, зробленого із солодкого тіста й розм'ятого, а ще цукерки, пряники.



Пам'ятаю, навідався я 6 січня 1946 року до хрещеної, а за столом сидить дядько Іван Чернецький (його теж прозивали схоже – Хаба) – брат моєї хрещеної. Вони вечеряють, а тут я зі своєю «вечерею». Дядько Іван налив мені в гранчак грамів п'ятдесят самогонки з буряків. Запах її пам'ятаю до цього часу.

Самогон гнали з цукрового буряка. Різали на шматочки, склали в двохвідерну каструлю, додавали замість дріжджів хміль, що ріс на городі. Ця жижа бродила 10 – 12 днів. Потім каструлю ставили на плитку, закривали кришкою з дірочкою, куди вставляли мідну трубку, всі щілини замазували й чекали, коли піде перший самогон – первак.

І ось я, мужичок восьми з половиною років, не відмовився від чарки і, переборюючи себе, пив самогон. Усі були в захопленні, особливо я.

Вітати сусідів з Різдом Христовим ми ходили з «зіркою». Я сам робив п'ятикутник розміром близько метра. У її центр ставили свічку чи каганець, щоб зірка світилася. Була вона з кольорового паперу – червоною, синьою, білою. У кожній хаті нам давали, що могли: цукерки, печиво, оладки, пряники. Поздоровляв я своїх односельчан зазвичай із четвертої до дев'ятої ранку разом з Альошкою Ярошем і Миколкою Черненком.

Щедрувати ходили натовпом – і дівчатка й хлопчачки 13 січня. Це було весело. 14 січня самі хлопці теж ходили – вітали з Новим роком, посипали. У школі про нас казали, що ми не піонери, позаяк ходимо справляти Різдво, щедрувати, посипати. Але ми на це не звертали уваги. Цукерок і пряників вистачало вдостаток на цілий тиждень.

Осінь 1947 року. Моїй мамі тридцять років. Вона завагітніла від дядька Сашка, але народжувати третю дитину не хотіла, а аборт робити не дозволялося – існувала сталінська заборона, лікаря за таку операцію садовили в тюрму на п'ять років. Зазвичай вагітність зривали з допомогою непосильних тягарів, викликаючи викидень. Так учинила й моя мама й ледь не померла. Бабуся Орина ночами стояла перед образом (іконою) й молилася. Я теж почав молитися в бабусиній хаті, але так, щоб ніхто не бачив, бо соромився. Говорив Господу Богу: хай ліпше я помру, а мама живе. Господь Бог, либонь, почув моє прохання, і мама одужала.

Так я почав вірити в Бога й відтоді в важкі хвилини прохав Його про допомогу.

У бабусі Орини була Біблія з малюнками, і я зацікавився книгою. З дозволу бабусі почав до неї заглядати. Бабуся читати не вміла, але за малюнками розповідала мені про Бога. Відтоді я вважаю себе православною людиною.

Літо 1947 року. У нас двоє кіз Галька й Зорька – і двоє козенят – Борька й Катька. Влада забороняла місцевим жителям пасти в лісі кіз та корів. Для випасу відвели окреме місце на пагорбі. Називали ми цю місцину Бубнії. Туди з усього села зганяли худобу, і кожен випасав свою живність. Трава, на жаль, швидко закінчувалася, і кози, повертаючись додому, гризли все на своєму шляху. Сусіди страшенно лаялися.

Одного разу я не витримав і порушив «табу»: разом із Олексієм Ярошем та Михайлом Глущенком непомітно пірнув до лісу.



Лісничі дізналися про це й влаштували полювання за нами. Але ми своїх кіз так надресували, що вони навчилися ховатися, і нас довго не могли спіймати. Ціле літо ми хуліганили в лісах, як партизани, – і в Бобловському, і Тижненківському, і Семенівському, і Стопківському. Усі ці ліси ділилися смугами – просіками. Ось там ми й шастали. Зрештою, нас упіймали, забрали по одній козі в колгосп та оштрафували мою маму на десять трудовнів. На щастя, улітку 1948 року випас домашньої худоби в лісах дозволили.

У 1946 – 1947 роках життя в селі поступово налагоджувалося. Та люди є люди. Я й мої ровесники часто спостерігали за бабськими сварками. У Манченках недалеко від нас жила стара тітка Варвара, працівниця овочевої бригади, поряд – сім'я тітки Лізи, місцевої доярки. Щось вони між собою не поділили й часто лаялися. Сварки були жорстокі, але без бійок. Коли тіткам бракувало слів, вони піднімали спідниці, здирали труси й показували одна одній сідниці. Хто «виставився» першим, той і перемагав. Ми, хлопчачки, помирили зо сміху, спостерігаючи ці баталії скандалісток.

21 квітня 1948 року мама народила донечку, яку дядько Сашко, до котрого я звертався коротко «Дя», назвав Галинкою. Нова сестричка додала роботи. Дорослі йшли, а я і Рая доглядали за немовлям. Я пристосувався гойдати її в згортку рукою на підвіконні – сестричка переставала плакати й засинала. Тоді я міг нарешті займатися своїми справами. Але це було не так часто.

Улітку я пас кіз, працював у колгоспі – водив коня між грядками капусти, помідорів – так розорювали землю. А за це мені чи моїй мамі нараховували трудовні. Узимку я ганяв на лижах і санчатах, а ще в лісі зрізав сухі гілки з великих дерев, приносив додому, рубав їх і топив у хаті.

1949 рік. Галинка підросла, і всім стало легше, особливо Раї.

Навесні дівчора збирала в лісі кленовий сік. Ставили в задалегідь підготовлене місце пляшку (отвір у дереві висвердлювали), маскували її. Ідучи зі школи, забирали повну пляшку й ставили нову.

Іноді я їздив у Люботин на склад купувати вугілля. Кладовщик кидав у мішок три великі лопати «чорного золота».

Зима 1949 – 1950 років лютувала й сніжила. Сільчани з великими труднощами опалювали будинки. Більшість наших сусідів розібрали свої паркани на дрова, почали вирубувати садові дерева. Я двічі зі старшими хлопцями брав участь у небезпечних операціях, щоб роздобути паливо.

Якось я, Віктор Шевченко й Михайло Глущенко подалися в Люботин. Там потяги зазвичай зупиняються заправитися водою. Була одна водокачка для пасажирських поїздів і дві – для товарняка. Кожний товарний потяг мав охорону в кінці состава. Товарні вагони були невеликі – по 20 – 60 тонн кожен з відкритими платформами, на яких возили вугілля й мерзлі цукрові буряки. Ми підходили до машиніста й питали, куди він їде: на Полтаву чи Суми? Ми вибирали «сумські» состави. Коли потяг відправлявся, ми непомітно від охорони чіплялися за невеликі тамбури між вагонами й їхали до Травневого. Там залазили в відкритий вагон. Я й Мишко «сідали» на вагон із вугіллям, а Вітько – на вагон із буряками. І щойно проїжджали «місток» перед Манченками



і з'являлися хати, ми починали скидати на землю вугілля й буряки до кінця села. Жінки й наші ровесники приходили до залізниці й збирали вугілля й буряки на самогон.

Мало хто знав про скинутий вантаж. Ми нікому не зізнавалися в тому, що робили, нам було просто цікаво. Ось так ми хуліганили й допомагали людям. Таких команд, як наша, було багато. І практично ніхто ніколи не потрапляв до рук охоронців.

1950 рік. Я втратив мого старшого на рік брата в перших Івана Альбовщикх, котрий у п'ятому класі став відмінником. У середині квітня Ванько захворів на менінгіт і 25 квітня помер. Я стамескою на дерев'яному хресті вирізав дату народження й смерті брата. Його поховали в домашньому садку.

1951 рік. Шостий клас. Я на цей час став стабільним трієчником, як і більшість моїх однокласників. Дуже добре вчилися тільки Віктор Дияконов, Тамара Старченко, Валентина Вакуленко, Валентина Безрук, Олена Санжаровська. Восени 1951 року мама приїхала з Харкова, покликала мене й Раю: «Я отримала за чотири місяці гроші за батька. Що вам купити пам'ятне?» Ми відразу ж попрохали велосипед. Це було незабутньо.

1952 рік. Галинка підросла, їй чотири роки. Узимку я катався на лижах і, як і завжди, відповідав за тепло в хаті. Життя йшло своєю чергою.

Наш сьомий клас був випускним, а таких у цьому році назбиралося шість – це найбільший випуск в історії школи. Випускалося понад півтори сотні учнів.

Четвертий клас, до речі, теж був випускним. Половина четвертокласників-переростків поступала до ФЗУ. Із нашого класу так зробили Альоша Литвин і Васько Соловей.

Щоб отримати атестат за сім класів, треба здати десять екзаменів. І ось ми після 17 травня (останнього дня занять) посилено готувалися. Добре, що не було екзамена з англійської мови, адже ми вчили іноземну всього три роки. Я англійської не знав зовсім. Учителька Лера Петрівна лише зі співчуття ставила нам трійки. Через місяць (20 червня?) ми отримали атестати. Я – з самими трійками, крім фізкультури (п'ятірка), географії та історії (четвірки).

У восьмий клас Люботинської десятирічки брали тільки хорошистів та відмінників. Туди з нашого класу пішли діти з найзабезпеченіших сімей з обома батьками. Нам, без батьків, що полягли на фронті, зрозуміло, потрапити до десятирічки було майже неможливо.

Рая, котра на рік раніше мене закінчила сім класів, пішла до профтехучилища за спеціальністю «швея верхнього одягу» і в 1955 році його закінчила. Я вирішив податися в ремісниче училище №5 на токаря-фрезерувальника. В училищі безплатно годували, одягали, і через два роки ти ставав спеціалістом. Однак мої документи прийняли неохоче, позаяк я жив у селі. Був наказ Сталіна: із села не випускати. Я зі своїми трійками великий конкурс не пройшов. І не я один був таким.

Мама попрохала дядька Захара, котрий до війни працював у Люботинському депо, допомогти з роботою. Але мене в депо не взяли – не було шістнадцяти років.



У кінці серпня бригадир колгоспних садівників Олексій Белов попрохав мене попрацювати сторожем у любівському саду. Я погодився. Удень ходив садом, а ввечері катався на мосту на саморобному триколісному рольовику на підшипниках, із-під якого летіли іскри. Небезпечна розвага, адже трасою їздили великі машини, і був значний ризик потрапити під колеса.

У жовтні я відвіз мішок антонівок учительці Вірі Михайлівні, і вона повідомила, що тих, хто не пройшов в училище, набирають до восьмого класу Люботинської залізничної школи №15. Мене відразу ж прийняли, але позаяк я весь час отримував на горіхи від учительки англійської мови, бо так і не зумів ту «іноземщину» вивчити, то після третьої чверті кинув школу.

5 березня 1953 року помер Сталін. Уся країна – в великому траурі. Плакали вчителі, учні, а під час похорону хвилину гули всі гудки – пронизливі сирени, що сповіщали про початок і кінець роботи на заводі, гули паровози, сигналили водії автомашин. Виходило, що вся країна рад гудінням проводжала свого вождя.

Восени 1953 року я поступив у Харківську профтехшколу на вулиці Богдана Хмельницького за спеціальністю «швець» (взуттяр), де займався до 1955 року й отримав диплом взуттяря сьомого розряду з відзнакою. За два роки навчання я подорослішав. Мені платили стипендію (150 крб), одягали й годували. Учнем я виявився дуже здібним: на другому році навчання міг уже пошити гарне чоловіче й жіноче взуття, так звані румунки, чоботи хромові, босоніжки – словом, усе, що доручав майстер Володимир Іванович Перун. За гарний пошив він заохочував «лівими грішми» – 200 – 300 карбованцями за пару. За ці гроші я пригощав майстра й своїх товаришів Володю Різника, Толю Дюльдева, Колю Єфименка.

У березні 1955 року профтехшколу перевели на вулицю Університетську (пізніше там облаштувався магазин «1000 дрібниць»). Через дорогу ми запримітили винний підвальчик – біля нинішнього БТІ.

У нас з'явився новий майстер – Василь Васильович, колишній чиновник Держпрому, розумна й добра людина. Він часто давав накази пошити взуття й платив гроші, які ми пропивали з ним у винному погрібку. Василь Васильович наполегливо вмовляв мене поступити в механіко-технологічний технікум на заочне відділення на базі семи класів. Я сказав, що як трієчник не здам вступні екзамени. Василь Васильович пообіцяв замовити слівце директору технікуму Миколі Юхимовичу Книгину. І я почав знову навчатися наукам.

Закінчивши, я почав працювати в Харкові в «Ленкоопремонті» на Конторській у суто гебрейській швейній артілі під керівництвом директора Марка Ісаковича Капелюшника.

Я шив ранти на взуття. Це важка й невдячна праця. Цілий місяць гаруєш по вісім годин щодня, а отримуєш 440 крб (моя перша полужка). Натомість майстер, нічого не роблячи, отримує 1200 крб. Мені було дуже образливо. Відтак вирішив обов'язково закінчити технікум, стати начальником, щоб отримувати гідну зарплату. Та вчитися заочно не так-то просто. По-перше, треба три рази на тиждень ходити на заняття на фабрику ім. Тінякова, де вчителі втовкмачували нам знання, пояснюючи, як правильно писати контрольні й т. ін. По-друге, заняття починалися о 17 годині, доводилося



відпрохуватися з роботи на годину раніше. Майстер Микола Мойсейович мене, однак, не відпустив, а, навпаки, примушував затримуватися.

Навчався я з 18<sup>00</sup> до 21<sup>30</sup>. Додому в Манченки приїжджав о першій ночі. Довго такого режиму я не витримав, і дядько Сашко поселив мене в тітки Шури на Холодній Горі. Це було й випробом на голод. Ми годувалися переважно пиріжками з лівером. П'ять штук з'їси – й ситий. Уперше в житті я заартачився й почав шукати правди. По-перше, мені ще не було сімнадцяти років. По-друге, за радянським законом керівництво не повинно заважати навчанню.

Я без дозволу майстра йшов на заняття, і Капелюшник погрожував мене вигнати. Я поїхав у Держпром до начальника артілі. Стою на четвертому поверсі шостого під'їзду й боюся зайти до кабінету Івана Васильовича Скибіна. Той побачив мене: «Що тобі потрібно, хлопче? Ти до мене? Заходь!» Я йому все оповів. Він телефонує Капелюшнику: «Ти чому не пускаєш Манченка на годину раніше йти на заняття? Виріши цю проблему, хай хлопець учиться!»

Тепер я відправлявся з роботи на годину раніше. Безпосереднє начальство трохи полаяло за скаргу, але відпускало без будь-яких нотацій. Так я пропрацював у цій артілі з 1 вересня 1955 року до 30 вересня 1956 року – до призову в армію.

6 червня 1956 року мене викликали в військкомат з речами, але я сказав, що вчуса, що в кінці червня в мене екзамени, і мені дали відстрочку.

Минуло літо, вересень, а мене не призивають. Усі мої ровесники пішли служити, а я дома. 27 вересня я сам подався до військкомату й сказав: забирайте в армію. Майор відразу ж видав повістку, і я 1 жовтня о сьомій ранку явився в військкомат із речами.

*В путь-дорогу, на службу в СА.  
1956 р. Зліва направо:  
Віктор Шевченко, я, Іван Азаров,  
Анатолій Безрук, Микола Харченко*





## СЛУЖБА В РАДЯНСЬКІЙ АРМІЇ

1 жовтня 1956 року. Поїзд «Харків – Львів», відправка о 14<sup>00</sup>. Увесь вагон, а це близько 40 осіб – призывники: люботинці й мереф'янці. Нас везуть на Західну Україну в місто Коломию в авіаполк. Ми – салаги в цивільному одязі. Їмо в купе. Звісно ж, із самогоном. Заходить старший лейтенант, фронтовик Овечкін. Люботинець Анатолій Куць пропонує поїсти. Наливаємо самогону. Він випив, сп'янів, дістав записника й усіх, із ким пив, занотував по прізвищах, сказавши, що ми служитимемо під його началом.

Приїхавши в Коломию, ми з іще одним салагою Василем за наказом старшини пройшли «бойове хрещення» – з'їздили в ліс за дровами. З нами був старий службовець-автоматник, адже звідусюди загрожували бандерівці, котрі воювали з радянськими солдатами, як зі своїми ворогами.

Увечері нас перевдягли в військову форму – почалася служба. Голубі погони всім дуже сподобалися. В авіації до мого призову служили чотири роки, а нам випало три. Пощастило!

23 жовтня 1956 року. Бойова тривога. Угорські події. Наш полк отримав наказ возити поранених із Будапешта до Львова. Салаг без присяги туди не направляли, і ми допомагали розвантажувати літаки. Усі шпиталі Коломиї, Львова й Станіслава (нині – Івано-Франківськ) були забиті радянськими солдатами.

У команду з розвантаження 24 жовтня потрапив і я. Це була страхітлива картина: бачити молодих вояків із різними серйозними пораненнями рук, ніг, голови, живота. Я вдруте в житті бачив такі нестерпні картини людських мук.

25 жовтня мій день народження – 19 років. Старі службовці купили дві пляшки вина, і ми втрюх – Анатолій Куць, Віктор Тимченко і я – увечері біля турника відсвяткували. Віктор Тимченко із селища Буди подарував напівшкіряну валізу. (Вона збереглася до цього часу. Там лежать новорічні іграшки). Але на душі було тривожно: ніхто не знав, як довго триватиме війна. На щастя, буквально через п'ять днів вона закінчилася.

Весною 1957 року наша рота переїхала з Коломиї в Станіслав. У тумбочках казарми, куди нас поселили, ми виявили особисті речі солдатів, котрі потрапили під кулі в Будапешті. Може, вони думали, що тривога навчальна, а не бойова?

У військовому містечку був піхотний гарнізон кількістю до трьох тисяч солдатів, і більша частина з них загинула від куль мадьярів на вулицях Будапешта. Вернулися всього близько тисячі. Про це мені розповів старшина-піхотинець, із котрим я сидів десять діб на гауптвахті в Новоград-Волинському. Радянська преса правду від людей приховувала. У вузьких вуличках Будапешта солдатів із вікон, горищ і дахів упритул розстрілювали. Так тривало чотири дні. Наші танки їдуть, а наказу стріляти нема.

На четвертий день війни приїхала комісія з Москви. Що робити? Георгію Жукову доповіли, що вулиці всіяні трупами солдатів. О другій ночі він віддає наказ: ударити по будинках. В Угорщину перекинули Кантермирівську танкову бригаду і десантників із Новоград-Волинського. Через дванадцять годин танки розбили





кілька десятків будинків у місті, а десантники знищували угорців у помешканнях. Через два дні все було скінчено. Наш полк ще цілий тиждень вивозив поранених.

У лютому 1957 року газета «Правда» повідомила, що Г. К. Жуков знятий з посади міністра оборони Радянського Союзу за наказ придушити повстання в Угорщині без погодження з ЦК КПРС. Коли головнокомандувач у країні був відсутній (Микита Сергійович Хрущов спеціально послав його в Югославію до президента Й. Б. Тіто нібито для залагодження виниклих військових питань), його й зняли з посади, позаяк партійне керівництво побоювалося жуковського впливу в країні.

Травень 1957 року, місто Станіслав, тюремні казарми Котовського. Паркан висотою п'ять метрів, товщина стін два метри. Стою на посту. Квітне бузок, краса, на вулиці молодь співає пісню «Підмосковні вечори». У цей час у Москві відбувався перший молодіжний фестиваль. Але в Станіславі неспокійно, радянських військових тут не любили. Бувало, підеш купити води, а тобі води не дають – чужий ти, москаль. Ось так і служили цілий рік. У серпні закінчили навчальну службу, я отримав спеціальність радіотелеграфіста третього класу. Мене направили в Новоград-Волинський Житомирської області в нову секретну воїнську частину 06790.

1958 рік став для мене роком роздумів про своє життя.

Улітку, у спеку, ми їздили в кар'єр за піском. Після обіду, коли наша машина поверталася, вирішили викупатися в чистій річечці. Я, спітнілий, розпашілий, стрибнув у воду, і раптом мене так трусонуло, що ледве не втратив свідомість. Випірнувши, швидко вийшов на берег. Хвилин через п'ять температура піднялася до 40°C. Завдяки Богу й своєму міцному організму я не отримав миттєвого розриву серця, а схопив лише сильне запалення легень. У міській лікарні Новоград-Волинського кололи пеніцилін – п'ять уколів щодня протягом дев'яти днів. Я не дозволяв молоденьким медсестрам робити уколи в сідниці, а тільки в руку – соромився. До кінця лікувального курсу добряче попомучився, адже покололи всю руку. Позаяк був молодий, то витримав.

В одній палаті зі мною лежав артилерист Анвар родом із Таджикистану. Він дуже гарно малював. Сидів на лавочці в дворі шпиталю й робив замальовки природи. Любив малювати жар-птаха. Анвар розповідав про басмачів: ті, мовляв, знущалися над людьми, вирізали цілі селища.

Анвар був серйозно хворий – у нього ще до армії виявили ревмокардит серця, і ця хвороба прогресувала. Анвар розумів, що приречений, і відволікався від печальних думок малюванням. На десятий день я полишив лікарню й про подальшу долю цього солдата-художника більше нічого не знаю. Але іноді в картинках із зображенням жар-птаха пізнаю... малюнки Анвара.

У шпиталі я закохався в дуже скромну й симпатичну медсестру Аллу. Вернувшись у частину, почав писати «щоденник», він зберігся в мене до цього часу.

За три роки служби отримав від мами одну посилку й стокарбованцевий переказ на своє 21-річчя. Із посилки мені дісталися



*Рядовий Михайло Манченко,  
м. Станіслав (Івано-Франківськ),  
14. 05. 1957 р.*

лише шматок сала, одна груша й одне яблуко. Решту з'їли хлопці. Такий був неписаний дружній закон.

Армійську спеціальність телеграфіста я любив і постійно вдосконалював. Стукали морзянку. У кінці 1958 року в полк надіслали дві новенькі радіостанції Р-118 і одну Р-105. Я потрапив до екіпажа Р-118, де перебував до кінця служби. В екіпажі були два радіотелеграфісти, шофер-механік і начальник радіостанції – офіцер. У мене начальником став Мухамедзянов – татарин, урівноважена, спокійна, добра людина, шофером-механіком служив Ціммерман – естонець, радистом – Єгоров.



*Взвод радіотелеграфістів,  
м. Новоград-Волинський*

В одне з чергувань я тримав зв'язок зі Львовом, із системою ППО Прикарпатського військового округу (позивний «Торі»). Уночі, годині о третій-четвертій, телефоном зі Львова почали прохати, щоб я уточнив пароль. Я як пильний радист пароля не дав і вислухав цілу серію матюгальних слів. О десятій годині ранку мене викликав майор особливого відділу й попросив розповісти про чергування. Це був спіробітник військової розвідки, котрий знав про мене все. Майор подякував за службу, потис руку. Певно, нічна пригода була спробою якоїсь диверсії, що для того часу – звичайна справа.

Узимку 1959 року я стояв на посту – ніс караул на складі зброї й паливно-мастильних матеріалів. Пост знаходився далеко від казарми й караульного приміщення. Одягнений у довгий тулуб, на плечі – автомат. Сніг, вітер, мороз. І раптом бачу, що до мене швидко крокує людина в військовій формі. Я крикнув: «Стій! Стрільтиму!» Людина не реагує. Я ще раз крикнув. Людина продовжує йти. Між нами вже метрів п'ятнадцять-двадцять. Після третього попередження я натис на курок автомата, й він спрацював, як годинник. Людина спинилася. Я скомандував: «Лягай!» Людина



лягла. Через десять хвилин прийшов начальник караулу з двома солдатами й забрав порушника (старшого лейтенанта-піхотинця).

Близько сьомої години ранку підполковник Лупиніс викликав мене в штаб полку. Там я бачу нічного порушника. Підполковник звертається до нього: «Скажіть спасибі солдату за те, що він вас не застрелив. Зробивши це, він був би правий та поїхав би в відпустку на десять діб». Порушник підводиться зі стільця й міцно тисне мені руку зі словами вдячності.

Навесні 1959 року ми, будучи в ранзі старих службовців, рідко ходили в караул. Пам'ятаю такий випадок. Одного разу ввечері караульним принесли сніданок. До столу підходить і молодший сержант, дагестанець Аскарів, глянув на тарілку, шматок хліба, цукор і побачив, що його порція найменша. Хлопці піджартовують, мовляв, у нас морський закон: хто останній – їсть саме стільки. Аскарів блиснув чорними очима й миттю опинився біля піраміди зі зброєю. Я відразу ж відчув недобре й, стрибнувши, схопив Аскарова, котрий вже схопив автомат. Він почав вириватися, але я тримав його міцно, потім усі разом ми вивели Аскарова на вулицю. Той весь побілів, тремтить. Подзвонили черговому по частині. Дагестанця відправили в штаб, а мене призначили виконувачем обов'язків начальника караулу.

Уранці Аскарова забрали в санчастину, а через два місяці демобілізували. Ось так я врятував і себе, і солдатів від смертельної небезпеки. Мені оголосили подяку, і... все.

У радянській армії в п'ятдесяті роки проводилися всесоюзні військові навчання – кожного непарного року. Після травневих свят полк вишикував командир, полковник Куць, і оголосив, що 15 травня всі три ескадрильї вантажаться на залізничному вокзалі Новоград-Волинського, і ми їдемо на навчання в Москву-400 (тоді так називали полігон «Капустяний Яр»).

Ми повантажили радіостанцію Р-118 і через день відправилися в дорогу. Товарний поїзд із технікою виїхав рано-вранці й через Баси відправився в Брянськ.

У мене був маленький акордеон. З подертими міхами він валився в нашій каптерці, але клавіші працювали. Я випрохав його в старшини, дістав столярний клей, узяв пару нових онуч і полагодив. Скоро я вже непогано грав мелодії популярних пісень.

У товарняку було душно, некомфортно. Наш начальник Мухамедзянов дозволив їхати в радіостанції. На четверту добу вранці приїхали в Саратов і довго там стояли. Я заграв «Парней так много холостых на улицах Саратова...» Зібралось багато солдатів і цивільних. Вийшов цілий концерт.

Нарешті приїхали. Спека, степ, із рослин лише перекотиполе, довкола нори ховрахів. Дуже багато змії. Цілий день дме суховій. На стоянці наш полк розгорнув брезентові палатки – виросло невелике військове містечко. У палатках жили по двоє. Похідна кухня, харчування гарне.

Удень працюєш на радіостанції, а ввечері приходиш до палатки, дивишся, а на ковдрі пил товщиною з палець. Та ще скорпіони й фаланги сховалися від спеки. Заходиш, струшуєш ковдру, прибираєш комах і вкладаєшся спати.



*У вільний час граємо на музичних інструментах*

На навчаннях наш екіпаж працював по дванадцять годин на добу, а бували випадки, коли радіостанцію ми не полишали ні вдень, ні вночі – один радист працює, а другий спить прямо на підлозі. До нас приходили якісь цивільні з перепустками й прохали відправити телеграми в різні кінці країни.

Додому повернулися 15 червня 1959 року. Новоград-Волинський зустрів нас зеленою травою, і нема ні москітів, ні скорпіонів, ні змій.

Після навчань нашому командирі полка Куцю присвоїли звання генерал-майора.

20 червня вантажимо техніку та їдемо навчатися в Білорусію. Висадилися в місті Барановичі, а потім своїм ходом дісталися до соснового лісу, де розташувалася наша ескадрилья. Першого дня розгортали палатки й установлювали техніку. Погода була перемінна: вранці – сонце, а з п'ятнадцятої години – справжнє пекло. Гроза жахлива, дощ, вітер. На цих навчаннях новий начальник радіостанції старший лейтенант Борейко захворів, і мене призначили виконувачем обов'язків як першокласного радиста й досвідченого службіста.

Щойно ми почали розгортати радіостанцію, як почалася гроза. Приймаю рішення згорнути антену, щоб не влучила блискавка. Дощ був сильний і затяжний, і екіпаж відпочивав, а під вечір усі заснули. О 22<sup>30</sup> сильний грюкіт у двері. Я виходжу в кальсонах, а переді мною генерал-майор, командир полку. Він, розпитавши мене про все, оголошує: «Десять діб арешту! Ви спите, а ескадрилья не працює з вашої вини, тоді як навчання в інших ескадрильях ідуть повним ходом».

Я ще на своє нещастя, розгортаючи антену, розбив голову об кут дверей. Але довелося терміново виходити в ефір. «Я незабудка» – мій позивний. І тут на мене обрушились усі радисти – ну просто грім та блискавка!

Через тиждень у Барановичах, де йшло завантаження техніки на залізничні платформи, нас вишикували оголосити подяки, я стою з перебинтованою головою, а командир каже: «Через таких, як Манченко, під час війни гинули безневинні солдати», – і підтверджує мої десять діб арешту.

Я не встиг відсидіти – комроти, капітан, урятував мене, пославши на інші навчання.

10 серпня 1959 року – знову навчання військ Варшавського договору. Ми в лісі під Білою Церквою на Київщині. Тут красиво, високі дерева – дуби, ясени. Побудували величезну палатку – метрів на сто в довжину й двадцять у ширину – із шафами, столами, лавицями – для штабу Збройних сил СРСР під командуванням міністра оборони Малиновського. Це був центр керівництва військами Варшавського договору. Я тримав зв'язок із чехами. Радіограми йшли одна за одною, і ми їх оперативно передавали.

У вихідні ходили в сусіднє село в самоволку до дівчат. Одного разу ми з моїм товаришем Віссаріоном Седовим ледве втекли від патруля. Довелося залізти на велике дерево, що стирчало під кутом 45° і завмерти. Патруль на чолі з майором пробіг повз нас. Ми щодуху до себе в палатку! Чуємо команду «шикуватися». Однак ми встигли стати в стрій. Більше в самоволку я не ходив.



Після завершення навчань нашому екіпажу вручили грамоту з подякою міністра оборони Малиновського за гарний безпереможний зв'язок.

Згідно зі статутом, якщо минув понад місяць і солдат не відсидів на гауптвахті, то догана відміняється. Так сталося й зі мною. Я навіть не розпрощався зі своїми кучерями, чекаючи дембеля.

10 вересня 1959 року вийшов наказ міністра оборони про демобілізацію.

У середині жовтня на загальнополковому зібранні до мене підійшов замполіт: «Манченко, я прошу вас виступити перед молодими бійцями». Було страшно, адже я вперше виступав з трибуни перед п'ятьмастами співслужбовцями. Але все пройшло добре, я сам лишився вдоволений своєю промовою. Мене нагородили почесною грамотою й трьома книжками (назву однієї я пам'ятаю – «Балтійське небо»).

25 жовтня – на мій двадцять другий день народження будить мене о п'ятій ранку днювальний: о 6<sup>00</sup> треба бути на залізничному вокзалі в Новоград-Волинському, сідати на потяг «Львів – Харків» і відправлятися додому. Було радісно й образливо, що мені про це не сказали раніше. Але команду треба виконувати. Я взяв валізу – подарунок Віктора Тимченка, зібрав речі, явився в штаб полку, де мені дали 100 карбованців дембельських і документи про закінчення служби. Зі мною їхав сержант-топограф (імені вже не пам'ятаю).

Доїхали до Києва. Сержант запропонував оглянути місто, а ввечері харківським потягом поїхати. Він пішов в інститут, а я подався в придніпровський парк. Сиджу на лавочці, а поряд дітки з вихователькою відпочивають. Я спитав у рудуватенької, невеликого зросту дівчини, як потрапити на стадіон «Динамо». Вона відповіла, що через годину в неї обід, і вона може мене провести. Дорогою дівчина запропонувала сісти на горбочку пообідати, позаяк іти далеченько. У неї виявилася пляшка вина й закуска. Раптом як із-під землі виріс військовий патруль, погрожуючи відправити до комендатури. Однак, перевіривши мої дембельські документи, попрохав тільки піти. Довелося розпрощатися з гостинною киянкою. А наступного ранку я вийшов у ріднім Люботині після тридцятишестимісячної розлуки.

Додому дістався о 10-й ранку. Заходжу в двір – нікого. Я знав, де лежить ключ, відчинив хату. Після просторої казарми вона здавалася дуже маленькою, з низькою стелею. Я вернувся в двір, вийшов у сад. Дивлюся, зі сторони городів від канави йде моя мама, несе в'язанку дров, поряд – кози. Побачивши мене, побігла назустріч. Ми обійнялися, розцілувалися. Так починалося моє цивільне життя.

### ЗРІЛІСТЬ. ПОШУК МІСЦЯ ПІД СОНЦЕМ

Молодша сестричка Галинка помітно підросла. Її батько, дядько Сашко, сильно постарів, був схудлий, хоровитий. Коли ми зустрілися, то випили грамів по сто самогону, і він більше не схотів, сказавши, що погано себе почуває. Але все ще працював у Новожанові теслею, ремонтував старі стільці. Окремі деталі приносив



додому, збирав їх, склеював, фарбував. Виходили гарні стільці, що збереглися у нас дотепер.

Рая взимку 1957 року вийшла заміж за Миколу Івановича Харченка. 25 листопада 1957 року народився син Сергійко. Жили вони в селі Коваленки неподалік від Манченків. Побудували зі шлаку дім, адже з будматеріалами було непросто.

Моя мама охороняла склади під мостом на Баварії. Треба було шукати роботу й мені. Виявилось, що працевлаштуватися в Харкові дуже важко навіть такому, як я, молодому.

Цілий місяць я пропиячив зі своїми демобілізованими ровесниками. На одній з вечірок зустрівся з майбутньою дружиною Валентиною Вакуленко, сестрою мого товариша Василя. Вони жили в Манченках біля залізничної зупинки.

Щоб улаштуватися на роботу, довелося в листопаді стати в чергу на заводі ім. Т. Г. Шевченка.

15 листопада 1959 року я потрапив на прийом до начальника відділу кадрів Роженка, і він запропонував роботу підсобним у механічному цеху – возити токарну стружку. Однак мама попрохала дядька Володимира Міщенка влаштувати мене на завод по блату. Заступник директора з кадрів Стогній, сивий, похмурого вигляду чоловік років шістдесяти, запропонував піти в цех учнем монтажника радіоапаратури. Я погодився.

Цех був гарний. Працювали переважно жінки в білих халатах. Начальник цеху Воїнов уточнив мій напрямок: я став учнем катодфарізника, працював на токарному, фрезерному, шліфувальному й спеціальному промивному стрічкопротяжному верстатах. Буквально через місяць освоївся з роботою. Моїми вчителями були Анатолій Голуб і дядько Петро. Уже до кінця 1959 року я отримував понад тисячу рублів.

Згадав я й про навчання. Директор механіко-технологічного технікуму Микола Юхимович Книгін підтримав моє прагнення: отримуй документи й продовжуй навчання. Зайшов я й до своєї рідної профтехшколи, яку закінчив на відмінно. Директор Софія Львівна запропонувала посаду майстра. Але я вже вирішив поміняти спеціальність шевця на потрібнішу мені й відмовився.

У січні 1960 року я перевівся на вечірнє відділення радіотехнічного технікуму. Тут ми здружилися з Миколою Опанасовичем Мисюком, начальником теслярського цеху на заводі. Родом він із Гіївки, старший за мене на десять років, навчався в моїй групі. Так і повелося – разом на заняттях, разом додому.

Тим часом самопочуття дядька Сашка щодня погіршувалося. На Новий рік він уже зовсім не пив горілки. У лютому його поклали в Люботинську лікарню – рак крові. Рано-вранці 19 лютого 1960 року він помер. Поховали його на кладовищі в Манченках, що відкрилося 1959 року. Усього там було дванадцять поховань, могила дядька Сашка стала тринадцятою.

Я знімав кімнату недалеко від заводу, ночуючи там двічі на тиждень, а так їздив додому. Поїзд відправлявся з Харкова о 12<sup>10</sup> ночі. Додому я приходив о пів на другу, а вставати треба було о 4<sup>30</sup>, щоб на прохідній бути о сьомій ранку. Мати не могла мене розбудити, коли ж я вставав, то тремтіло все тіло. Мама казала: «Синку, ти



себе занапастиш». А я віджартовувався: «Перемога або смерть!» Проте довелося-таки шукати квартиру в Харкові.

Другий курс був дуже важким: навчання й роботу суміщати крайньо важко. У другому семестрі я не ходив на заняття близько місяця. Одного разу мене побачив Микола Масюк і сказав: «Не здавайся, Михайле, ми переможемо! Давай ходити на заняття по черзі, а конспекти вести сумлінно». Справи пішли, другий курс закінчив без двійок.

## ПРАЦЯ, НАВЧАННЯ, СІМЕЙНЕ ЖИТТЯ

19 серпня 1961 року я одружився з односельчанкою Валентиною Григорівною Вакуленко, 1941 року народження. Це була гарна симпатична дівчина. Працювала кранівницею мостових кранів у цеху на заводі «Світло шахтаря». Весілля зіграли 15 вересня у мене вдома. Валентина, як і я, була з бідної сім'ї. Наші батьки загинули на фронті. Вона жила з мамою – тіткою Шурою, сестрою Клавою, братами Василем і Миколою.

Після весілля вирішили жити в мене. На подаровані гроші купили телевізор «Знамя». На той час це був крутий телевізор з екраном 41 см. Ми з Валентиною розмістилися в великій кімнаті, а мама з Галиною – на кухні. Так і прожили рік, не конфліктуючи.

Валентина попрохала мене влаштувати її на завод. Праця неважка, заробіток на рівні. У цеху, де я працював, 70% жінок – мотальниці. Мене начальство шанувало, і я звернувся до старшого майстра Рундіна. У грудні 1961 року Валентина вже працювала в моєму 71-му цеху намотницею. Звідси вона й пішла в декрет.

18 серпня 1962 року народилася наша донька Ірина. Це трапилося в містечку Буди за двадцять кілометрів від Манченків. 18 серпня – День авіації. Їду в Буди й думаю: буде син – стане льотчиком.

Час минав. Удень я працював, увечері займався в технікумі, приїжджав додому пізно, у кращому разі годині о десятій вечора, а то й пізніше. Не було потягів, щоб приїжджати раніше.

Недовго доглядала за дитиною й дружина. Якось начальник цеху Воїнов запитує мене: «Жінка скоро вийде на роботу? Її місце можуть зайняти інші. Вашу дитину можемо розмістити в заводському садку».

Хоча доньці ще не було й дев'яти місяців, довелося погоджуватися. Окрім того, Валентина зі сльозами на очах упрохувала мене перейти жити до її мами. Діватися нікуди, переходимо до тещі. Однак через місяць усі зрозуміли, що так жити дуже тісно й важко. Пропоную жінці піти на квартиру.

У січні ми влаштували Іру в заводські ясла, а житло знайшли в селищі Рижові за п'ятнадцять кілометрів від Харкова. Наші батьки були проти такого рішення, але я сказав, що треба пожити окремо, вирішити сімейні питання.

Почалися нові будні. Уранці віддаємо дитину в яслі, а самі йдемо на працю. Після роботи Валентина сама забирає Іру, а я йду на заняття. Так ми прожили близько місяця. Умови, звісно, не з найліпших, але головне, що ніхто не заважає. До того ж мама Валентини часто їздила провідати доньку й онуку.



Проте не минуло й двох місяців, як моя дружина заявляє, що їй важко й треба вернутися до її мами. Я пропоную: «Давай жити в мене. Кидай роботу, займайся дитиною. Донька підросе – здамо в дитсадок, знайдемо іншу роботу». Валентина не згодна: «Не хочеш, я піду до мами сама». Далі ми взялися безуспішно переконувати одне одного, а це добром не кінчається. Валентина з дитиною поїхала до мами, а я повернувся в батьківський дім.

Я вважаю, що в сім'ї в усьому завжди винен чоловік. Він відповідає за сім'ю, а як починаються чвари, то це він щось не доглядев.

30 грудня 1963 року робітники зібралися на дільниці, добре пообідали, міцно випили. Я заковтнув дві чарки чистого спирту, запив водою, добре закусив, настроїв прекрасний. З Анатолієм Голубом зайшов іще в пивничку, випив бокал пива і... вирубався. «Підсвідомість» усе ж працювала, і я дістався до Новожанова, сів у потяг «Харків – Богодухів». У вагоні почався дебош (як потім мені розповіли). Богодухівці здали мене в Люботині в міліцію. Я оклигав – обличчя побите, шарф закривавлений. У міліції забрали паспорт, але відпустили на новорічні свята, а 2 січня наказали прибути о 9<sup>00</sup> – я звинувачувався в хуліганстві. Мені й дядькові Васькові дали по десять діб.

Чого я боявся, те й настало. Я пережив сильний психологічний стрес.

У технікумі почалися іспити. Рая принесла конспекти, які я за десять діб добре проштудіював. Слава Богу, усе обійшлося.

Весна 1964 року. Ірині півтора роки, а я з донькою ні разу не бачився. Валентина мене до неї не підпускала. Я, на жаль, не мав щастя бачити, як моя перша дитина робила свої перші кроки.

25 червня 1964 року я отримав спеціальність радіотехніка-технолога. Добре погуляли всією групою в ресторані «Динамо». Ми з Миколою Масюком потім подалися на потяг, але на Південному вокзалі загубили один одного. Очумався я від стукоту коліс над головою. Либонь, вирішив відпочити. Лежу між коліями, а буквально за кілька метрів летять поїзди. Досипати я подався на вокзал, хоча – який там уже сон? Радів, що зостався живим. Ось так я обмив диплом, який був зароблений тяжкою працею.

Після закінчення технікуму вирішив звільнитися з заводу й поступитися місцем дружині, щоб не дратувати одне одного.

Одного разу я зустрів брата Василю дружини, котрий працював на заводі водієм. Він одружився, а жити ніде. Будуватися – дорого й нема коштів. Я порадив Василю поїхати на комсомольську будову в Северодонецьк. Василь погодився, я купив йому квиток, він поїхав у це місто на розвідку та там і зостався.

28 серпня 1964 року я почав працювати на спецдільниці з наладки електрообладнання тресту «Електромонтаж» і часто їздив у відрядження.

Улітку до нас у Манченки приїхав із Миколаєва батьків друг Михайло, що працював на китобійній флотилії «Слава». Дядько Михайло заразив мене морем. Він розповідав, де плавав, на яких морях, океанах, материках побував. Страшенно цікаво й привабливо! Гідні уваги були й зарплати, до того ж платили й бонами, за які в Миколаєві й Одесі можна було придбати цінні речі, різне





ганчір'я. Дядько Михайло пропонує: «Попрацюймо на китобійній флотилії! Ти молодий, сильний, такі хлопці нам потрібні». Коли він дізнався, що я маю посвідчення радіотелеграфіста 1-го класу, то зрадів: на кораблі – це найінтелігентніша праця.

Я запалився цією ідеєю. Дядько Михайло дав мені адресу, я написав листа, а в жовтні 1965 року отримав відповідь: оформляйте документи й приїжджайте. Я терміново почав оформлятися: посвідчення радиста під рукою, довідки про здоров'я і з місця роботи отримав, автобіографію написав. Лишалася тільки характеристика-рекомендація за підписами секретаря парторганізації, секретаря місцевому й начальника управління. Мій начальник Л. Ходас сказав: «Ми не можемо дати таку характеристику. Це ж пов'язано з закордонними відрядженнями, а ми вас мало знаємо. Треба пропрацювати бодай років три».

Я страшенно обурився. Фірма дала мені позитивну комсомольську характеристику, але я, звісна річ, не заспокоївся, поїхав у вищу інстанцію – до начальника відділу кадрів Миколи Лук'яновича Гнойового, але той... лише руками розвів. Я звернувся в райком комсомолу, але й там мені відмовили. Я так обурився, що поклав комсомольський квиток на стіл секретаря, до того ж мені було вже 28 років – критичний вік для ВЛКСМ. Вирішив документи з комсомольською характеристикою вислати в Одесу. Але через місяць усе повернулося: без характеристики-рекомендації – ніяк. Наші підсміювалися: «Та він хворий морем». Але... минув час – і все забулося.

У жовтні моя мама повідомляє: «Мишко, люди кажуть, що твоя донька неправильно ходить». Я зразу ж пішов до дружини додому й нарешті побачив свою дитину. Вона справді підійшла до мене, перевалюючись із ноги на ногу.

Наступного дня ми втрьох поїхали в інститут ортопедії. Нас зустріла літня жінка-професорка й, оглянувши Іринку, ледве не з лайкою накинулася на нас: «Ви такі безвідповідальні батьки, скалічили дитину в два роки! У неї вроджений двосторонній вивих стегон. Негайно на операцію!»

Чому ж так вийшло? І тепер не можу відповісти. Але свою провину в тому, що трапилося, визнаю, бо ж не відразу проявив наполегливість. Дитиною слід було займатися раніше.

Доньці зробили операцію, загіпсували на цілий рік. Боляче було дивитися на дитячі страждання. Через рік виявилось, що операція пройшла невдало і треба повторити. Але Валентина не захотіла, хоча я переконував її погодитися. Наштовхнувся лише на грубу репліку: «Вештаєшся по відрядженнях і не бачиш дитячих мук, а я щодня тут». У мене був лише один аргумент наспроти: «Відрядження дають можливість платити більше аліментів».

Після операції Ірині гірше не стало, ходити вона стала краще, але все одно лишилася інвалідом. Професорка порадила відправити її в евпаторійський санаторій «Орлятко». Я з великими труднощами через міністерство охорони здоров'я дістав потрібну путівку.

У вісім років донька пішла в школу. Як учениця старалася, добре навчалася, росла компанійською життєрадісною дівчинкою, її шанували однокласниці.



Трест «Електромонтаж» мав свій піонертабір біля Туапсе в селищі Новомихайлівка. Щороку з третього по десятий класи донька їздила туди відпочивати.

Із кожного свого закордонного відрядження я привозив їй подарунки. У жовтні 1980 року після Іраку дізнаюся, що Ірина 7 листопада одружується з Віктором Бойком. Весілля вдалося на славу. Моя донька подарувала пізніше чоловікові сина В'ячеслава й дочку Юлію.

Правда, не все у них ішло гладко, знадобилася навіть моя порада. У 1998 році життя подружжя розладналося. Одного разу вранці донька прийшла до мене додому: «Тату, треба поїхати в селищну раду за дільничним міліціонером, щоб він заспокоїв чоловіка. Віктор нас кинув – зайшов іншу жінку, а коли я його вилаяла, він накинувся на мене з кулаками».

Дільничного на місці не виявилось. Я подумав: усе в цьому світі на краще. Питаю в доньки: «Ти любиш чоловіка?» Каже, що любить. «Якщо любиш, то борися за своє щастя». А як? Відповідаю, що є перевірена метода. Коли чоловік прийде побачитися з дітьми – адже сину 12 років, а доньці – вісім, ти прийми його ласкаво, нагодуй, замани в постіль. Він таке оцінить.

Невдовзі я дізнався, що молодята помирилися й живуть дружно.

І ще одна спроба, тепер уже вимушена, мого втручання в доньчине життя. Улітку 2007 року я дізнався, що Ірина й Віктор відвідують секту Єгови. Коли Ірина посварилася з Віктором, сектанти умовили її прийти в так званий люботинський «дім царства». Секта Єгови дуже сильна, і тим, хто туди потрапляє, дуже складно потім піти.

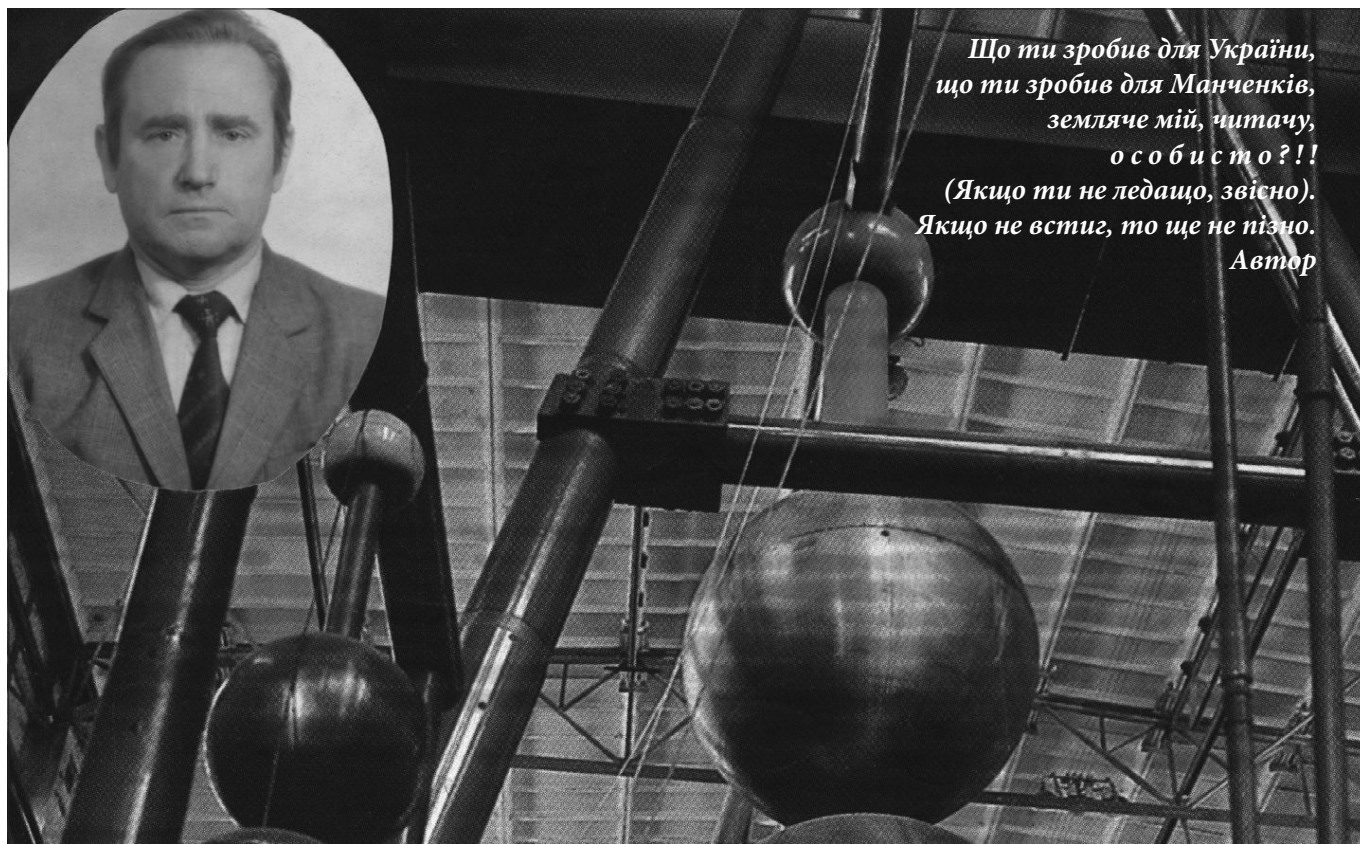
Усі наші покоління – християни, і міняти віру – великий гріх. Але мої спроби вмовити подружжя не відвідувати секту ні до чого не привели. Довелося поступитися. За словами Ірини, віра Єгови така ж, як і християнська. Вони вірять у Господа Бога, але дещо по-своєму.

У сорок років у доньки дуже сильно боліли ноги. Я кожні два роки возив її на своїй машині в обласну лікарню. У 2002 році за допомогою лікаря Березки Ірині зробили операцію одного стегна. Тривала вона вісім годин під загальним наркозом. Я дуже переживав. Однак усе минуло успішно. У 2004 році Ірині зробили операцію на іншому стегні. Результат поки що позитивний. 21 жовтня 2006 року на весіллі Юлі я зі своєю донькою танцював вальс.





ОРГАНІЗАЦІЯ «ЕЛЕКТРОПІВДЕНМОНТАЖ» (ЕПМ).  
КОМСОМОЛЬСЬКІ БУДОВИ В УКРАЇНІ



Що ти зробив для України,  
що ти зробив для Манченків,  
земляче мій, читачу,  
о с о б и с т о ? ! !  
(Якщо ти не ледащо, звісно).  
Якщо не встиг, то ще не пізно.  
Автор

Ліпші роки мого життя були віддані праці, пов'язаній із відрядженнями (1964 – 2011). Це й дало поштовх до написання спогадів. Мої відрядження – жорстока *романтика* комсомольських будов, пов'язаних із небезпеками, багатьма труднощами й нестатками. Це відірваність від сім'ї, неповноцінне харчування, побутова невлаштованість, безсонні ночі під час пусків енергоблоків, безкінечні переїзди й перельоти.

*Праця на АЕС від  
«Електропівденмонтажу»*

Ось короткий перелік моїх «романтичних» відряджень:

1. Теплові електростанції потужністю 50 – 300 мвт:
  - Молдавська ГРЕС – блок 1;
  - Криворізька ГРЕС-2 – блок 1;
  - Запорізька ГРЕС – блоки 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7;
  - Зміївська ГРЕС – блоки 5, 6, 7, 8, 9, 10;
  - Придніпровська ГРЕС – блоки 13, 14;
  - Черкаська ГРЕС – блоки 1, 2;
  - Вуглегірська ГРЕС – блоки 1, 2, 3, 6, 7;
  - Ладиженська ГРЕС – блоки 1, 2, 3;
  - Київська ТЕЦ – блок 1;
  - Ставропольська ГРЕС – блок 1.
2. Підстанції потужністю 110 – 330 квт:
  - Костянтинівська – 154 квт;
  - Гірська – 110 квт;
  - Криворізька – 330 квт;
  - Черкаська – 330 квт.
3. Атомні електростанції типу РБМК-1000, ВВР-1000 мвт:

- Курська АЕС – блок 1;
- Рівненська АЕС – блоки 1, 2;
- Південноукраїнська АЕС – блоки 1, 2;
- Хмельницька АЕС – блоки 1, 2;
- Запорізька АЕС – блоки 1, 2, 3, 4.
- 4. Енергетичні об'єкти країн світу:
  - ТЕС потужністю 50 мвт, блок 1 (Індія);
  - підстанція потужністю 220 квт – міста Сантьяго, Ольгін, Нуевітас (Куба);
  - ТЕС «Насирія» потужністю 300 мвт, блоки 1, 2, 3, 4 (Ірак);
  - ГЕС «Дакан» (Курдистан);
  - ТЕС потужністю 50 мвт, блоки 1, 2 (Ємен).
- 5. Наші об'єкти:
  - ТЕС «Шебелинка»;
  - доменна піч №2 на «Азовсталі» (Маріуполь).

Необхідно сказати кілька слів про мою спеціальність, її особливості.

*Я – інженер-наладник контрольно-вимірювальних приладів і автоматики.* Ця професія не терпить будь-яких помилок. Наприклад, будується енергетичний об'єкт (блок) на ТЕС. Я веду наладку автоматики щита для керування блоком: тут і сигналізація, і керування (вмикання, вимикання) всіма засувками, яких на одному блоці півтори тисячі, і температура технічних процесів, захист блоку від впливу непередбачених технічних і людських факторів, тиск, умикання й відмикання основних агрегатів, турбіна, генератор, силові трансформатори та інше.

**Стисла історія організації.** Спеціальна дільниця «Електропівднемонтажу» з наладки електрообладнання електростанцій і підстанцій в Україні, куди я прийшов 27 серпня 1964 року, знаходився на вулиці Кооперативній, 6, у напівпідвалі біля Харківського мосту (нині тут «пельменна»). Очолював дільницю в мій час Л. Ходас. Головним інженером був Азят Аспорович Багдасер'ян. Електриків очолював Семен Абрамович Бородянський – грамотний інженер. Начальником відділу кадрів був Іван Йосипович Кучеренко – відставний фронтовий офіцер, начальником ПТВ – Василь Іванович, інспектором відділу кадрів – Наталія Іллівна Голянд. Дільниця утворилася після війни в 1945 році.

**Загальна характеристика комсомольських будов 1960 – 1990 років.** На більшості комсомольських будов СРСР часто з'являлися люди-невдахи в сімейному житті, без житла, з маленькою зарплатнею – це один контингент. Інший – молоді енергійні юнаки й дівчата – романтики в душі, котрі покинули насиджені місця, щоб перевірити себе на стійкість характеру. Третій контингент – це викинуті за борт життя, колишні зеки – і чоловіки й жінки. Їх на будовах забезпечували гуртожитком. Молодь тут знайомилася й створювала сім'ї.

Зазвичай комсомольські будови починалися з вагончиків, де жили керівники. Важка виснажлива праця, життєві незгоди загартувували характер будівників. Вони ставали стійкими бійцями



в боротьбі за власне існування. Найчастіше першими на великих комсомольських будовах СРСР з'являлися напіврозконвойовані в'язні, котрим не треба було багато платити, їх достатньо було забезпечити харчуванням і ліжком. Ці люди не становили великої небезпеки для оточення, а на їхні рахунки переказувалися невеликі грошові суми, які вони отримували по закінченні строку. У народі таких людей називали «хіміками».

Відповідав за будову генеральний підрядник, котрому видавалися кошти й обладнання. Після створення нульового циклу з'являлися командировані: монтажники-висотники, металомонтажники, електромонтажники, наладники-пускарі. Опісля замовник приймав об'єкт в експлуатацію.

У пікові моменти на будовах було багато людей – близько 3 – 5 тисяч. Житло жалюгідне: узимку холодно, а влітку нестерпно спекотно. Харчувалися будівельники в їдальнях. Нагодувати таку кількість людей – завдання не з легких. Існувало три черги. У першій отримували комплексний обід за 80 копійок (перше, друге з м'ясом, салат, стакан сметани, здобна булочка, чай чи кава), у другій – за 70 коп. (те, що в першій, але менше на півстакана сметани й на пиріжок), а в третій – за 50 коп. (перше, друге з м'ясом, салат, чай). Кожен вибирав згідно зі своєю кишенею. Якість їжі теж була поганенькою. Ось так і харчувалися будівники комунізму.

Працювати доводилося, забувши про час: начальник сказав працювати по 12 годин на добу – так і працювали. Праця оплачувалася недостатньо. Після роботи – відпочинок. Кожен відпочивав по-своєму. Зі спиртним було складнувати, але хто хотів випити, той завжди знаходив.

Увечері молодь ходила на танці. Дуже часто тут жорстоко билися за дівчат і просто так. Ходити одному було дуже небезпечно: могли ні за що ні про що на рівному місці до крові віддухопелити, а то й убити. Міліції на таких будовах було багато, але й роботи вистачало (приклад – випадок на Ладиженській ГРЕС; див. далі).

На роботі на тебе теж звідусюди чигала небезпека. Пильнуй уважно, де стоїш і що робиш. Адже на будові дуже багато людей, кожний виконує свою роботу. А люди різні: один працює акуратно, відповідально, другий – абияк, безвідповідально. А тому будь-якої миті тобі на голові може впасти шматок металу, цеглина, електрод.

У 90-х роках бійки та «вправи на ножах» припинилася, адже з'явилося нове покоління людей, культурніших, відповідальніших.

Нині людей, котрі створювали для країни грандіозні матеріальні цінності в таких важких умовах, не цінують, а навпаки, намагаються принизити, замовчують їхні звершення.

**Перше моє відрядження** – в Молдавію на Кучурганську ГРЕС електромонтером-наладником третього розряду. 31 серпня взяв квиток на одеський літак. Проводжала мене Надія, моя дівчина. Зі мною летів Михайло, приятель із Любівки. Він мріяв поступити в морехідне училище. Там уже вчилися наші спільні манченківські знайомі Василь і Михайло Черненки. В Одесі ми зустрілися. Юнаки щойно вернулися з практики на риболовецькому китобой «Слава» й заробили пристойні гроші.



Приїхав я в Кучурган о п'ятій годині вечора і з вокзалу побачив трубу ГРЕС. Але до міста добиратися було далекувато, транспорт не ходив. Довелося розвантажити машину з кавунами, щоб водій погодився довести. Диспетчер-молдаванин, що їхав з нами, дізнавшись, що я можу відремонтувати радіоприймач, запросив до себе. Я зробив під дахом хати примітивну антену, і приймач запрацював на всіх діапазонах. Господар будинку був дуже задоволений, пригостив гарною закускою й трилітровою банкою відбірного білого вина. Уранці його дружина мене погодувала й наповнила вином літрову пляшку.

Приїхавши на ГРЕС, я знайшов вагончик із написом «ЕПМ Харків». Мене зустрів прораб Микола Землянський. Наладників не вистачало, кожна людина була на рахунку. До пуску ГРЕС лишалося близько місяця, і робота вирувала. Я познайомився з колегою Томасом Денисовичем Ільященком (помер у 1980 році від алкоголізму), людиною років тридцяти з поганим зором.

Почали працювати. Я сидів в електрозбиральній шафі з телефонною трубкою, а Томас ішов, і ми продзвонювали електроланцюги – дроти, на яких були бирки з написами. Не минуло й півгодини, як Томас каже: «Мишко, піди в буфет біля виходу – купи двійко пиріжків». Шукаючи буфет, я боявся заблукати серед величезної кількості труб великого й малого діаметру. Томас узяв два пиріжки й миттю їх проковтнув. Довелося купувати знову. Він ум'яв ще п'ять пиріжків. Я дуже здивувався. Томас пояснив, що два дні нічого не їв – нема грошей. Я пообіцяв допомогти.

Так ми пропрацювали до трьох годин ранку. Я переночував в одній кімнаті з Томасом, а вранці поселився в гуртожитку. Зі мною жив наладник Віктор – харківський студент. Почалося моє життя «по-молдавськи». Уранці Томас прохає купити дві пляшки по 0,7 л. Обидві сам, вважає, спустошує – йшли ж бо на роботу, і я пити не міг. Увечері повертаємося в дністровський гуртожиток пішки, це два кілометри. Осінь, обабіч дороги ростуть чималі грона винограду. Їж – через не хочу. Підходимо до селища, а там базарчик – приватники продають на розлив домашнє вино різного кольору й смаку. Дають стакан на пробу, ціна пивної кружки – 30 коп.

Пройшовши через базарчик, мій напарник сп'янів – накуштувався. Томас запросив мене повечеряти з харківськими наладниками. Заходжу в кімнату: посередині стіл із пляшками – порожніми й повними. Один із застільної четвірки прохає: сходи в магазин, купи ще дві пляшки вина. Черговий по кімнаті Анатолій підсмажив картоплю, нарізав помідорів – вечеря готова.

Мій сусід по кімнаті так напився, що себе вже не контролював. Я роздягся, лежу, відпочиваю. Віктор підходить, витягує ніж, очі скляні. Приміряє гостре лезо до моїх грудей. Беру його за кисть і спокійно кажу: «Не жартуй так». Він сховав ніж і ліг спати.

Я ж цілу ніч не міг заснути – був насторожі. Уранці питаю, чи пам'ятає він, що вчора трапилося. Він не пам'ятав нічого!

Я помітив ось що. Увечері парубки, не тільки наші, харківські, але й інші будівельники ходять на танці, розмовляють, ніби нормальні, а спитай наступного ранку, що вони робили вчора, – ніхто нічого не пам'ятає. Одного разу Томаса Денисовича знайшли



вранці в бур'яні. Загубив там окуляри. Поїхав у Тирасполь в «Оптику». З'явився лише через три дні.

Я працював з інженером Олександром Любичем. Він багато чого розповідав про роботу, про те, як треба поводитися на будові комунізму.

Платили мені тоді близько 100 рублів на місяць (63 рублі ставки й командировочні).

**Друге відрядження** – на Криворізьку ГРЕС-2 в селищі Зеленодільськ, що за 70 км від Кривого Рогу. Знову з Томасом Денисовичем. Це була дуже важка комсомольська будова. Нові будови починали з земляних робіт зеки. Потім їх змінювали «хіміки», будівельники під спецнаглядом. Сюди потрапили й ми, інженери-наладники. Нас називали «пускатими» – це найграмотніші інженери. Наладник усував усі помилки й недоробки проєктантів, будівельників, електромонтажників обладнання та інших. Доводилося консультувати й інші будівельні організації.

Одного разу Томас Денисович каже: «Мишко, хочеш побачити диво ХХ століття?» О 6<sup>45</sup> підійшли до їдальні. Щойно відкрили двері, і натовп голодних парубків кинувся до столу з їжею. У кого було 20 – 30 копійок, ті гордо стояли в черзі й брали перше й друге. А безгрошівники стояли поряд за бортиком. Ті, що в черзі, передають їм те, що на прилавку: холодні закуски, чай, каву, і ті з жадібністю миттєво все з'їдають. Працівники їдальні нічого не могли зробити. Черговики теж не ловлять гав: хапають котлети, відбивні, загрибають їх у гарнір, щоб не було видно, і платять лише за гарнір. Так діяли в важких життєвих ситуаціях наші молоді будівники комунізму.

У неділю – мій день народження. Ми з Томасом Денисовичем поїхали в місто Апостолове – це за 15 км від Зеленодільська – пообідати в їдальні. У Зеленодільську спиртного не було, але всі робітники під вечір ходили п'яні. Кожна фірма (будівельники, монтажники, тепломонтажники) їздила в місто й закуповувала спиртне ящиками.

Приїхали з Томасом у їдальню, стали в чергу. Не встигли купити пиво та їжу, як їдальнею почали літати стільці. Через п'ять хвилин заходять три міліціонери. Та було не так просто приборкати п'яний озлоблений натовп. Прибули ще з десяток міліціонерів, бійку зупинили. Усіх розбійників, як і нас із Томасом Денисовичем, вивели під конвоем на вулицю й відправили в міліцейське відділення. Там бійка спалахнула з іще більшою люттю – уже навкулачки. Міліції довелося розмістити своїх співробітників у камерах із дебоширами. Почали виявляти винуватців. Усі мовчать, як партизани.

Дійшла черга до мене й Томаса. Він попереджає: «Мишко, нічого не кажи. Не знаю, не бачив – і все. Адже нам іще працювати – вони нас повбивають».

Мені з Томасом за брехливі свідчення дали по десять діб. Я попросив суддю влаштувати нас в окрему камеру, адже ми радянські інженери, а інші – Бог знає хто. Суддя виконав моє побажання.

Камера попереднього ув'язнення в Жовтих Водах Криворізької області. Усім місцевим рідні та близькі приносили передачі. А ми з Томасом страшенно голодували. Мій приятель почав заго-



довувати в'язнів анекдотами, яких він знав неймовірну кількість. Томаса Денисовича за анекдоти годували реально. Перед сном, коли всіх виводили надвір «на оправку», місцеві ділилися з нами продуктами. Так ми протрималися п'ять днів. Ранком на шостий день нас забрала завідувачка магазину наводити в дворі порядок.

Ми працювали без конвою. Бачимо, парубок купив чотири буханці хліба, Томас до нього: «Товаришу, дай одну буханку, ми дуже голодні в'язні». Той, бачачи, які ми зарослі, брудні, пожалів нас. Ми зразу ж хлібину просто розтерзали зубами.

Завідувачка, бачачи таку картину, покликала нас у підсобку. А там ковбаса, хліб, печиво і багато чого ще їстівного. Завідувачка прохає прибрати й тут. Томас відповідає: не можемо, бо загриємо ще на десять діб. Жінка зрозуміла жарт і запросила до свого кабінету. Принесла кілограм ковбаси, хліб, консерви. Розпитала, хто ми і звідки. Розповіли їй нашу історію. Завідувачка вирішила забирати нас до магазину до завершення арешту. Останнього дня вона подякувала за роботу й дала по десять рублів.

Ми вийшли на трасу й почали ловити попутку до Апостолового. Один водій погодився підвезти в кузові. Щоб не платити, ми на одному світлофорі, коли машина спинилася, зістрибнули. О 19-й знайшли відділення міліції, що посадило в КПУ. Нам видали наші речі, вернули мій приймачик «Сокол», гроші й відвезли міліцейською машиною в Зеленодільськ. Про нашу пригоду доповіли прорабу Івану Гавриловичу Полякову. Той сказав, що наше відрядження закінчилося, і порадив у Харкові все пояснити керівництву. 6 листопада ми відправилися додому. 7 і 8 листопада відсвяткували Жовтневу революцію, а 9 листопада я доповідав начальству. Нас пожурили, ми покаялися й пообіцяли бути пильними.

**Третє відрядження** – Зміївська ГРЕС. Начальник цеху Семен Абрамович Бородянський пояснив: «Манченко, у вас радіотехнічна освіта, відправляйтеся на тримісячні курси по КВПіА. Будете займатися контрольнo-вимірювальними приладами на пускових об'єктах України». Я зрадів, що зможу побути вдома, адже Зміївська ГРЕС недалеко від Харкова. У селищі Комсомольському поселився в готелі, де познайомився з майбутнім чемпіоном СРСР із російських шашок Ципісом. Він працював у нас у групі з наладки приладів. Увечері після роботи Ципіс учив мене грати в шашки.

Шашки – дуже відповідальна спортивна гра. Ципіс казав: якщо в шахах помилився, то ще можеш виправити ситуацію, а в шашках цього вже не зробиш – просто програєш. Я з Ципісом прожив у готелі близько місяця, і він мене здорово натренував у грі.

Я їздив до мами, а ввечері на мотоциклі мчав у Буді до Надії. Одного разу ми провели нашу першу ніч. Я запам'ятав її, як романтичну й пристрасну. Надія мені дуже подобалася, і 4 вересня 1965 року я запропонував їй руку й серце (на той час я був уже вільним – розірвав шлюб із Валентиною в березні). Ми, нікого не питаючи, навіть поради в наших матерів, зареєструвалися в селищній раді Комсомольська.

На Зміївській ГРЕС будувалося багато житла. Тресту «ЕПМ» належали тут три п'ятиповерхівки. На жовтневій святі мені в будинку 94 по вулиці Піонерській виділили однокімнатну





ізолювану квартиру №46. Так я посоліднішав, маючи власне житло й молоду дружину. У кінці листопада купив меблю: диван-ліжко, шифоньєр, сервант, стіл і чотири стільці. Обладнали квартиру й почали жити.

**Четверте відрядження.** Літо 1966 року, Черкаси – одне з найкращих міст України. Кременчуцьке море робить клімат м'яким, свіжим, багатим на рослинність. Улітку тут відбою нема од відпочивальників. Люди добрі, привітні. На базарах продукти дешевші, ніж у магазинах. Яблука в магазині коштували 15 – 20 копійок за кілограм, а на базарі – один карбованець велике відро. Дніпровської риби на ринку – очі розбігалися!

Саме місто повнилося приватними будинками, вибудуваними рівними рядами. Ходили лише тролейбуси й автобуси. Біля заводу штучного волокна (ЗШВ) і ТЕЦ ріс величезний фруктовий сад із яблунь, груш та слив.

Керівником з наладки КВПіА на ТЕЦ був Валентин Іванович Марчук, безпартійний. З ним приїхали й інші харківські наладники. Нас, приїжджих, селили прямо в будівлі управління на другому поверсі в великій кімнаті з приладами, які ми готували до роботи. Керівництво ТЕЦ ніяк не могло надати нам гуртожиток, нарікаючи на дуже важке становище з житлом. І ми, освічені, грамотні радянські інженери, все розуміємо й живемо разом із дівчатами й приладами вже три дні.

Одного разу ввечері в сусідньому з нашою кімнатою актовому залі йшли партзбори. Я пропоную: «Давайте всі разом заспіваємо пісню «Будь проклята, Колима...» Натхнені цією ідеєю, почали співати. Хвилини через п'ять відчиняються двері й заходять секретар парткому й голова профкому, питають, що ми тут робимо. Відповідаємо: живемо, відпочиваємо після праці.

Уранці до нас прийшли директор, секретар парткому й секретар профспілки. Директор підійшов до мого столу, де я розіклав електросхеми із захисту блоку №1, одного з головних вузлів електростанції. Кажу йому: роблю аналіз принципів схем. Директор дякує за роботу, підходить до другого наладника Миколи Чавичели, питає, чим він зайнятий. Микола грубіянить: «Хто ти такий? Не даєш працювати!» Директор багровіє з несподіванки. Він був колись начальником колонії в'язнів і, природно, не терпів заперечень. А тут! До Миколи підбіг парторг: «Як ти розмовляєш? Це директор». Микола мало не матюкається: «Хрін ціна такому директору! Нас запросили пустити йому ТЕЦ, і ось уже тиждень усі ми, інженери, змушені спати на підлозі в цій кімнаті з обладнанням!»

«Хто з вас член партії?» – питає директор. Усі безпартійні. Хто старший? – наступне питання. Підвівся Валентин Іванович Марчук: «Я виконроб». Марчук і парторг зайшли в кабінет директора, і невдовзі за нами прийшов автобус, і, нас, десятьох, розселили в місті. Я, Льоня Марченко, Інгіль і Віктор потрапили на покинутий дніпровський кораблик, дебаркадер. Там каюти, двоярусні койки, вузенькі, із солом'яними подушками й брудними матрацами. Ми ввечері, природно, взяли пляшчину, закуску й добре повечеряли в екзотичному місці. Уночі всі спали дуже погано: бруд, павутина, дихати нічим, койки неймовірно незручні. Тут років десять ніхто не жив.



Уранці встали, умилися прямо в Дніпрі, чекаємо автобуса. Він приїхав лише о другій годині дня – про нас забули. Решту шість чоловік, зокрема двох жінок, поселили за тридцять кілометрів від Черкас – у піонертаборі на березі Дніпра. Усі наладники лише о 15<sup>00</sup> зібралися на заводі.

Ми, «дебаркадерці», коменданту заводу сказали, що так само житимемо в піонертаборі. Він погодився. О шостій вечора нас знову посадили в заводський автобус і відвезли в табір. Наступного дня або нас знову забули забрати на роботу, або не було транспорту, то ми цілий день засмагали на березі річки. Як здорово влаштував нас директор!

Наступного дня приїхали на завод на десяту ранку, а через дві години – обід. О 17<sup>00</sup> – закінчення робочого дня, і нас треба знову везти в піонертабір. Продуктивність наша рівна нулю.

Директор був невдоволений нашою працею. Але ми ж не винні, що керівництво не думає про житло для працівників!

У середині тижня директор викликає всю групу наладників до себе: «Товариші, ви погано працюєте, а невдовзі пуск ТЕЦ. Що робити?» Ми відповідаємо: «Із житлом зовсім погано. Чимало часу витрачаємо на переїзди, працювати ніколи». Директор запропонував поселити дівчат у готель, але що робити з рештою – не знає. Тоді встає наш герой Микола Чавичело: «Гріш вам ціна як директору. Завод запросив нас за п'ятсот кілометрів на пуско-налагодні роботи. Хай нам відмінять відрядження, і ми поїдемо додому».

Директор розумів, що ми праві, але відправляти нас додому не мав права. Микола знову пропонує: «Звільніть свій кабінет, у якому спокійно помістяться десять койок». Директор, як не дивно, не розгнівався, подумав і каже: «Мій заступник з господарської частини товариш Кутовий пішов у відпустку, поселимо вас у його кабінеті».

І пішло – поїхало! Кабінет на другому поверсі будівлі, на другому – заводська їдальня. Привезли койки, постіль, і о 17<sup>00</sup> ми поселилися. Мали навіть телефон з міжміським зв'язком. Увечері добре поснідали в їдальні, а потім обдзвонювали родичів і знайомих по всій Україні.

О 7<sup>30</sup> ранку ми були вже в їдальні. Дівчата, котрі працювали там, дізнавшись, що ми їхні сусіди, підсмажили картопельки. Наше життя різко змінилося на ліпше. У суботу отримали перекази – зарплатню з рідної фірми. Уранці поспали до десяти годин і пішли обідати в ресторан «Чайка». Сиділи до четвертої години. Дивлюся – товариші втрачають самовладання. Я ще тримаюся. Льоня Романець, здоровий парубок, теж тримається. Ми знайшли два таксі, приїхали до заводської прохідної, а охоронці, чоловік і жінка, не пускають. Таксисти з Льоньком тим часом виклали наших шістьох хлопців один біля одного напроти прохідної. Пояснюю охороні, що ми живемо в кабінеті заступника директора товариша Кутового. Охоронець піднімає слухавку, либонь, збираючись телефонувати в міліцію. Ми з Льоньком теж хапаємо слухавку. Я попереджаю: раптом міліція посадить нас на десять діб, ми зірвемо пуск першого блоку ТЕЦ.

Охоронці здалися. О сьомій вечора парубки, відіспавшись на м'якій травичці, отямились, вибачились перед охоронцями й



рушили до кабінету. Уранці нас викликає директор: «Як ви могли порушити режим і застосувати силу до охоронців?» Хоробрий Микола Чавичело різко заперечує: «У вас, товаришу директор, голова чи жопа? Ми, командировочні, – теж люди. Маємо право на відпочинок? Нас не пускали, тож і поводилися так». Директор більше не сперечався, він викликав коменданта заводу й наказав переселити нас у трикімнатну квартиру біля м'ясокомбінату. Ось так після місячної боротьби за свої права ми отримали нормальне житло.

На заводі ми пропрацювали до лютого 1967 року. Успішно запустили перший блок ТЕЦ. Позаяк я вів один із найскладніших вузлів управління й захисту блоку, мені начальник цеху й директор запропонували лишитися в Черкасах і працювати майстром цеху. Отримати тоді в майже курортному місті двокімнатну квартиру вважали великою удачею. Я з'їздив додому – на жаль, на 50-річчя мами на 8 січня 1967 року я не встиг у зв'язку з пуском ТЕЦ. Надія завагітніла і скоро мала народжувати. Усе зваживши, я відмовився від пропозиції жити в Черкасах, адже на Харківщині були всі родичі.

8 квітня об 11<sup>00</sup> дружина народила сина. Я був дуже щасливий. Родильний будинок буквально напроти нашого будинку, і я вночі відвіз жінку туди. Сина я назвав Олексієм. Мама казала: найближче до цієї дати церковне свято 30 березня – день теплого Олексія. Окрім того, «Падіння Берліна» став першим фільмом, який я подивився в манченківському клубі, а там усю війну хоробро воював головний герой – боєць Олексій. І на його честь я й назвав сина.

Усе складалося чудово. Син ріс, жінка була вдома з малюком, я продовжував працювати на спецдільниці тресту інженером зі ставкою 120 крб, 25% яких ішли на аліменти.

Одного разу я побачив доньку з моєю першою дружиною. Вони йшли селом, і Ірина, як інвалід, перевалювалася з ноги на ногу. Я знову запропонував Валентині операцію, але вона й чути про це не хотіла.

25 жовтня 1967 року мені виповнилося 30 років. Уся бригада наладників увечері після роботи завітала до мене додому. Виконроб Карпеленя, Марчук, Бурденко, Зима, Марченко, Сердюк, Віктор і Анатолій Завгородьки, Шпак, Кокерев, Катя Бурденко, студентка Тамара, Конарьов, сусід Володя. Притихлий піврічний Олексій сидів на кухні. Я підійшов до нього, а він узяв пляшку й випив із неї – решту чи пива, чи вина, чи горілки. Сміху було!

У кінці травня 1967 року на Зміївську ГРЕС приїхала інспектор відділу кадрів Наталя Іллівна Голянж, котра підбирала спеціалістів працювати за кордоном, зокрема, в Єгипті на Асуанській плотині. Потрібні були чотири майстри з наладки електрообладнання. Трьох Наталя Іллівна відібрала – Олега Бурденка, Бориса Шейна та Ігоря Ольшанського. А четвертого гідного кандидата не було. Після роботи я поїхав у Манченки побачитися з мамою. Зі мною їхала й Наталя Іллівна, розпитувала про те, про се. Пропонує: «Михайле, давай оформимо тебе в закордонне відрядження майстром. Стаж роботи є, освіта технічна – якраз те, що треба». Я засумнівався: адже з погляду КППС я схожий на морально розкладеного типа, удруге одружений, до прикладу. Наталя Іллівна заперечила: «У вас тепер є сім'я, і взагалі все нормально. Ви згодні чи ні?» Відповів: згоден.



Тижнів через два приїхав переоформити відрядження. Начальник відділу кадрів Іван Йосипович до мене: «Манченко, виручай. Ніяк не можемо знайти четвертого спеціаліста в Єгипет. Спробуємо оформити тебе. Перевіримо, чи можна направляти в закордонне відрядження аліментників».

Дали купу паперів для заповнення. Зрештою, ідемо в Дзержинський райком партії з парторгом Валентином Сергійовичем Биковським. У кабінеті сидить до десяти людей, усі сиві й серйозні, і парторг представляє мене, зачитує характеристику. Це сталося 7 червня 1967 року, уже тиждень минув, як Ізраїль напав на Єгипет.

Питають: «Чому ви розлучилися з першою дружиною й залишили дитину без батька?» Відповідаю: «Моє життя пов'язане з постійними відрядженнями на пускові об'єкти. Одного разу я вернувся додому, а жінки з дитиною нема, пішла до своєї матері. Тепер я маю іншу сім'ю, сина, а доньці від першого шлюбу плачу аліменти». Усі заусміхалися. Ще питають: «Вам не лячно їхати в Єгипет, адже там війна?» Я відповів, що це, звісно, небезпечно, але війна там швидко закінчиться. Окрім того, я не боюся, адже служив в армії, володію автоматом, радист першого класу. Усі знову заусміхалися, а секретар райкому каже: «Чого це ви вважаєте, що війна невдовзі закінчиться?» Відповідаю: Суецький канал потрібен усьому світу, а війна заважає всім. Усі знову всміхнулися, і секретар райкому підписав характеристику-рекомендацію. Я зрадів, що побачу, як живуть люди в інших країнах.

Але перш ніж перейти до закордонних відряджень, розповім про ще одне колоритне місцеве відрядження на підстанцію біля села Гупалівка Царичанського району на Дніпропетровщині. Замовник – дирекція каналу «Дніпро – Донбас» (м. Дніпродзержинськ).

Листопад 1971 року. Село Гупалівка розташоване на стику трьох областей: Дніпропетровської, Полтавської й Харківської. Поле. Дерев'яний вагончик на п'ятьох. Поряд вагон-їдальня для будівельників і працівників колгоспу. Ми, наладники, приїхали на машині «Електрична лабораторія». Пізня осінь. Уся польова живність шукає собі місце для зимівки. Лежиш на ліжку, а миші й щурі не боячись бігають по вагончику. Уночі примудряються залізи під ковдру, поповзати обличчям. Але людина до всього звикає. Напередодні 7 грудня, дня «брежневської конституції», ми вирішили з'їздити до своїх жінок та дітей. Мали повернутися через тиждень. Зоставили блюдце отрути.

Повернувшись, відчинили вагончик і вжахнулися: на нас віяло ядучим запахом трупів. Жити тут стало неможливо. Наш прораб Володимир Олексійович Гусев наказує поселитися в сільчан. Відтоді я й Петро Дмитрович Смецьков ремонтували швейні та пральні машини, холодильники, телевізори, радіоприймачі, студент і Анатолій Куцевалов зайнялися підсобними роботами: зрубати дерево, нарубати дров і т. ін.

Чоловіків і молоді в селі практично не було. Самі жінки й діти. Удень ми харчувалися в їдальні, а ввечері – коли як. Прораб Гусев – наша загальна ганьба: де вечеряють, там і він. За нашу працю селяни платили натурою: харчами, самогоном під саму зав'язку. Наша тітка Галя виявилася привітною жінкою. Іноді



готувала й вечерю. Чай робила на гілках вишні й смородини – смачнющій виходив напій. Молоко ми в неї купували за символічну ціну. У Гупалівці одна корова була на чотири сім'ї. Кожна сім'я три місяці заготовляла корми для корови, а молоком постійно користувалися всі сім'ї. Зручно й розумно.

Усі ми, молоді й здорові, любили гарно поїсти й випити. У кінці грудня зібралися їхати додому й селяни ледь не задарма надавали нам гусаків, курей, сала, сметани, домашнього сиру... Зробили прощальний обід. Постало питання: «Хто сяде за руль?» Шофер Анатолій Куцевалов випив зайвого. Я, Смецков і студент водити авто не вміли. Лишався виконроб Гусев. Їдемо потихеньку – 20 км на годину – ґрунтівкою. Я сиджу в кабіні з Володимиром Олексійовичем, контролюю його. Він теж добряче випив, але фронтове загартування не підводить, кермо тримає. Під'їжджаємо ввечері до Царичанки й бачимо на мосту трьох працівників ДАІ – капітана, сержанта й рядового. Нас, природно, зупинили. Міліція допомогла Гусеву вийти з машини, капітан сів за кермо. Довезли нас до готелю. Поселилися. Міліціонери вирішили теж заночувати, заодно й із нами розібратися. О четвертій ранку прораб протверезів, питає: «Де ми? Де машина? Де мої фронтові права?» Потім стис свою хмільну голову: «Дуже не хочеться втрачати фронтові права».

Ми дізналися, що працівники ДАІ цілий вечір пили. Я подумав: це добре для нас! Їм треба похмелитися, а тут ми, харківські хулігани. Удвох із Володимиром Олексійовичем пішли в номер капітана. Той суворо зсунув брови: «Ну ви, харків'яни, даєте... Як можна їздити на автомобілі в такому вигляді?» Гусев прохає: «Поверніть фронтові права. Я з ними всю війну пройшов, а тут...» Капітан усміхнувся: «Нас шестеро. Несіть кожному по пляшці коньяку і їдьте». Ми зразу ж зібрали гроші, віддали капітану, а він Володимиру Олексійовичу – права. Радості – через край! Начальству в Дніпродзержинську доповіли, що при такому морозі працювати на підстанції неможливо, і з чистою совістю відправилися в Харків до сімей зустрічати Новий рік.

*Шановні читачі, надіюся, ви зрозумієте, чому я подаю чимало епізодів з негативною, сказати б, енергетикою: пиятика, бійки й т. ін., адже, з одного боку, слів із пісні не викинеш, в з другого боку, спеціалісти-наладники, особливо електрики, багато в чому були порядними, грамотними людьми, котрі блискуче робили свою справу; не рахуючись із часом, вони запускали енергетичні об'єкти. Негативні ж епізоди в житті свідчать, як це не парадоксально, і про їхню близькість до народного життя-буття, і про непрості умови праці в ті далекі роки на різних будівництвах.*



## ІНДІЯ

(8 жовтня 1968-го – 9 квітня 1969-го)



*Перше закордонне відрядження:  
екзотична Індія*

Індія – країна природної екзотики. Клімат спекотний. На півночі в Гімалаях ростуть листяні, хвойні дерева, а біля підніжжя гір – ліани, бамбук та інші тропічні рослини. Земля на полях – сіро-коричневого кольору. Поля без водойм – напіввигорілі від спекотного літа. Якщо порівняти з Україною, то виходить, що індійська зима (це жовтень – березень) дуже схожа на наше тепле літо. А вже в квітні сонце сильно прогріває землю, рослини – і з кінця травня до вересня стає спекотно. У липні – серпні часто йдуть зливи. Їх місцеві жителі називають «максунами». Я в квітні потрапив під такий дощ. Він лле недовго, але як із відра.

Біля підніжжя Гімалаїв, де за десять кілометрів від міста Хардвар ми будували завод важкого машинобудування, рослинність багата – повне озеленення простору! Через місто протікає річка Ганг.

У горах і лісах чимало різних птахів, мавп, ящірок, фазанів, буряндуків та ін. Тут є тигри, слони, летючі собаки, дикі буйволи.

Народ Індії дуже релігійний. Провідні релігійні течії – буддизм та індуїзм. Існує значний контраст між бідними та багатими: хороми багатих із красивими невисокими будинками, з пишними квітами, зеленню й охороною, а поряд, прямо на вулиці чи в куренях із бамбука й тростини, живуть бідняки. Вони харчуються, чим Бог пошле (переважно тим, що дає природа – різні плоди, зелень).

Населення розмовляє на мові колишніх колонізаторів – англійській, але не забуває й свого мовного розмаїття, зокрема, однієї з найпоширенішої мови індусів – гінді.



У середині серпня 1968 року до мене додому прийшла телеграма з Москви: «Терміново зробити щеплення від холери та віспи для виїзду в Індію. Біном-Корольов». Я подумав, що це хтось жартує. Наступного дня я подзвонив у відділ кадрів (трест перебував у Держпромі, 6-й під'їзд, 10-й поверх) і зачитав телеграму заступнику начальника Макару Петровичу. Той каже: «Приїжджайте завтра в трест, вяснимо, що це за телеграма». Вяснилося, що телеграма справжня.

1 жовтня – повторна телеграма. Начальник відділу кадрів Микола Лук'янович Гнойовий повідомляє: «Манченко, 4 жовтня о 10<sup>00</sup> ти маєш бути в начальника відділу кадрів главку «Електропівден-монтаж» (Москва, вул. 25 жовтня, 17) Сьоміна Едуарда Ілліча».

Я зібрав необхідні речі, інструмент, документи і 3 жовтня ввечері о 18<sup>00</sup> повів маму, Раю, її чоловіка Миколу Івановича, сестру Галину, сина Олексія в залізничний ресторан, як на мене, дуже гарний (нині тут кафе «Матусина кухня»).

Фірмовий потяг відправлявся з першої платформи о 21<sup>00</sup>. Ми добре повечеряли, родичі посадили мене з дружиною в поїзд, і ми поїхали в Москву.

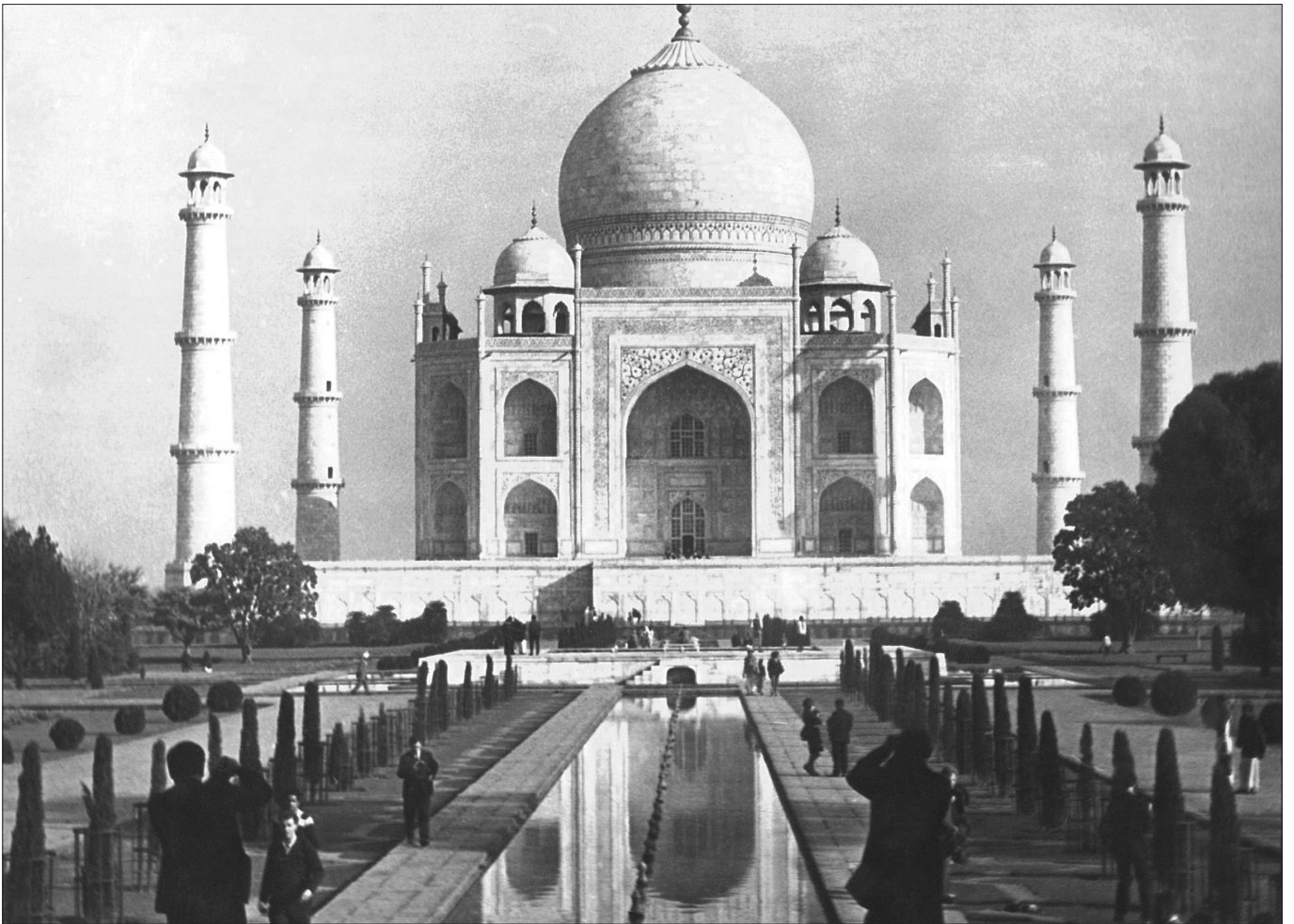
Я ніколи не бував у столиці СРСР. Не знав, чи будемо ми з дружиною летіти в Індію разом, а чи я відправлюсь один.

Прибуваю вранці 4 жовтня до Сьоміна. Стукаю, він відчиняє: «Манченко прибув?» «Так, це я». Він на мене мало не загавкав: «Нумо розповідай, що ти там у харківських ресторанах базікав по п'янці?» Я отетерів: «Та я взагалі в ресторани не ходжу! Про що ви кажете?» А він не вгаває: «Одразу зізнавайся, і все буде добре, а ні – то буде погано». Я розізлився: «Якщо ви так говорите, не знаючи мене, то мені тут робити нічого. Не потрібні мені ваші закордони. Я ні в чому не винен!» І тут Едуард Ілліч бере мене за руку: «Манченко, це була перша перевірка. Що не так – вибач. Так треба було».

Я все зрозумів. Сьомін направив нас у готель. Та от біда: жінку в готель не пускають – паспорт лишила в Харкові! Я, звісно ж, відмовився ночувати сам, і ми з дружиною пішли на Курський вокзал. Цілу ніч провели на вокзалі, як у пеклі.

Уранці почувуюся препогано й фізично й морально, але тримався з усіх сил. Знайшов будівлю ЦК КПРС, пред'явив перепустку. Зайшов у великий хол. Там було сім-вісім осіб: усі в краватках, чисто поголені, пещені. Подивився на себе в люстро – неголений, комірець на білій сорочці несвіжий, галстука нема. До мене підходить чоловік: «Ви хоча б галстук одягли, без галстука до інструктора якось незручно йти». Відповідаю: нема краватки. Чоловік поглянув на мене й пішов геть.

Простояв я хвилин десять. Охоронець зачитує моє прізвище, перевіряє ретельно паспорт, суворо оглядає мене з ніг до голови: «Пройдіть на 2-й поверх у 14-й кабінет, там вас чекає інструктор Олексій Михайлович». Іду коридором красивими килимовими доріжками. Зрештою, кабінет. Переді мною стоїть сивий чоловік середніх років. Приємно усміхається: «Ну як, товаришу Манченко, готові виконати за кордоном поставлене перед вами завдання?» Відповідаю: «Так!» «Як почуваетесь, що турбує?» Я кажу: усе добре, дякую.



Тадж-Махал

Інструктор простягає папір. Читаю: про нерозповсюдження секретів, які я знаю в Радянському Союзі. Ставлю свій підпис. Інструктор тисне руку, бажає всього найкращого.

6 жовтня їду в міністерство електротехнічної промисловості СРСР (вул. Грузинська, 12), отримую закордонний паспорт, квиток на літак (виліт – 8 жовтня о 16<sup>00</sup>). Довелося побігати й за іншими документами. До Е. Сьоміна потрапив близько 19<sup>00</sup>, він мене чекав. Заходжу в кабінет, а там ще троє. Сьомін до мене: «Давай документи, які в тебе є». Я отетерів: адже інспектор заборонив давати комусь іншому документи! Сьомін побачив мою розгубленість: «Ну як, Михайле: після такого інструктажу – і давай документи?» Я усміхнувся й віддав увесь пакет. Сьомін переглянув усе й каже: «Знайомся – твої товариші, з котрими працюватимеш в Індії». Я познайомився з Віктором Гуськовим, старшим інженером-наладником, Ігорем Трухановим, майстром, Василем Омельченком, майстром. Віктор зразу ж попросив мене: «Михайле, як прийдеш на об'єкт, відразу ж черкни мені листа: що та як? Особливо поглянь, які там прилади для наладки».

Вийшли на вулицю, Віктор Гуськов на своїй «Волзі» повіз мене в готель «Восток» біля Останкіно. По дорозі заїхали на Красну площу.

У міністерстві я познайомився також із «хемзівцями» Віталієм Вовком та його дружиною Ритою з двома дітьми, дівчинкою й хлопчиком, і Геною Александровим та його дружиною, працівницею лєнінградського заводу «Електросила», котрі летіли





в Індію тим же рейсом, що і я. Там ми втрюх і трималися один за одного під час роботи в Хардварі. Розуміли, що розкривати душу нікому не можна, бо не знаєш, із ким маєш справу. Довкіл одні «стукачі» й працівники КДБ. Душевно можна поговорити лише з тими, з ким виїжджав із Радянського Союзу.

У дорогу москвичі порадили купити чорного хліба, п'ятикілограмову банку івасів, ковбаси, сала, дві пляшки горілки й дві – вина. Хоч і спав я в готелі до двох годин дня й почав хвилюватися, чи встигну на літак, але вже о 15<sup>00</sup> був у Шереметьєво-2. Валізу, звісно ж, перевірили, портфель теж. У портфелі лежала книжка «Біографія В. І. Леніна». Коли митник побачив її, то усміхнувся й зразу ж закрит портфель. Через півгодини після польоту нас почали годувати: півкурки, салат, чай, кава, 200 грамів червоного вина. Рано-вранці о третій годині тридцять хвилин лайнер приземлився в аеропорту Делі. Нас зустріла зоряна ніч, тепло й наповнене пахощами повітря. Я був одягнений у костюм і синій болоньєвий плащ.

У залі духотно й спекотно. Ми всі сонні. Нас чекав радянський перекладач, котрий допоміг заповнити англійською мовою всі митні документи. Він наказав: паспорт, зворотній квиток, атестат зберігати надійно й нікому не давати, поки не приїдемо на будову. Коли я вийшов із будівлі аеропорту, був ранній ранок, близько шостої. Щойно починало вставати яскраве червоне сонце. Повітря неприємне: вологе, пахло гнилизною. Поряд з аеропортом виросла велика купа сміття, в якій порпалися дві мавпи, сивий худий старигань із ніжками, як сірники, три великих коти, жінка в чорному одязі з малюком трьох-чотирьох років. Кожний щось шукав, не звертаючи уваги на інших.

Видовище було дивним: по спині пробігав мороз. Ось що таке капіталістична країна, думав я. Адже ж у нас такого нема.

Через кілька хвилин перекладач зібрав усіх радянських спеціалістів і повів до автобуса. Виглядав він незвично: червоного кольору, довгий і з великим багажником на даху, куди ми повантажили свої речі. Їдемо, а обабіч – пальми і ще якісь тропічні дерева. На дорозі неймовірна кількість велосипедистів, котрі їхали, мабуть, на роботу.

Автобус привіз нас у центральний міжнародний готель «Амбасадор» – п'ятиповерхівку з чудовим зеленим сквером.

Мені дісталася велика кімната на третьому поверсі, Гену й Віталіка з домочадцями вселили в кімнати на другому. На поверхах працювали прибиральники-чоловіки в спеціальній формі з чудернацькими головними уборами й щось співали. Було дуже забавно. У коридорах і кімнатах готелю лежали великі красиві килими, які поглинали шум.

Я розстелив на ліжку чисту білизну, умився й ліг відпочити після важкого й цікавого перельоту з Москви в Делі. Тиша в кімнаті просто гнітила. Я включив водопровідний кран у туалеті, щоб заспокоїтися під жебоніння води.

О 12-й годині пішли обідати. Біля входу в ресторан стояли два охоронці в красивій квітчастій формі з пір'ями в шапках – виглядали врочисто.



Геннадій трохи знав англійську, тож узяв меню, і ми замовили обід: суп, гуляш, салат, каву й т. ін. За контрактом годували нас безплатно. Суп принесли в чашках, друге – в тарілках. У залі було близько 20 столиків, чисто, акуратно, за столиками – іноземці.

Біля столика стояв охоронець-офіціант із пером на голові. Було якось не по собі: він стежив за кожним нашим рухом. Я випив суп і взяв друге. Розділив ножем м'ясо, попробував його й поклав ложку денцем угору. Офіціант зразу ж забрав мою тарілку. Хлопці кажуть: «Колгосп ти. Поклав ложку так, ніби закінчив обідати».

Я пояснив офіціанту, що ще не поїв. Він приніс мені другу порцію. Було багато сміху. Я вчився в ресторані етикету: як тримати ніж, виделку, ложку, шклянку й т. ін. Одним словом, обтесувався.

На другий день ми з Віталієм і Геною пішли прогулятися. Усе було незвичайно: інші люди, запахи, машини, будинки. На вулиці росте дерево, а біля нього на цепу прив'язане ліжко. Тут уночі спить індієць, і це його «маєток».

У таких міжнародних готелях обов'язково є наглядачі за советськими приїжджими. До нас підійшла людина й попередила, щоб далеко не заходили, а то заблукаємо. Ми роззирнулися, і нам стало все ясно: за нами стежать.

На третій день прийшов автобус (радянський ЛАЗ), і нас усіх повезли до місця праці. Треба було проїхати 200 км строго на північ від Делі в місто Хардвар, де будувався завод «ХЗВЕО» (Хардварський завод важкого енергетичного обладнання). Проїхали лише 50 км, і раптом перед автобусом закривається шлагбаум: вимагають сплатити за проїзд по приватній землі. Усі дороги в Індії – платні.

Індійці вдягнуті по-різному: більшість чоловіків без штанів, із пов'язками на стегнах, тіло голе. Жінки – в довгих різнокольорових спідницях, на голові – чорна накидка. Майже всі діти бігають голяком. Кучеряві красиві малюки з цікавістю дивляться то на нас, то на автобус.

Під вечір приїхали в Хардвар, на околиці якого розташоване містечко з двоповерховими будинками для радянських спеціалістів. Воно знаходиться буквально біля джунглів. Це гориста місцевість, початок Гімалаїв. Містечко доглянуте, з асфальтом, довкола зелені газони з квітами й підстриженою травою. Красиво. У кожному будинку жили по чотири сім'ї: унизу дві квартири, і на горі – дві. Кафельний басейн 50х25 м, спортивний майданчик для гри в волейбол і теніс, турники та інші спортивні пристосування. Поряд з басейном – гарна їдальня. Повар – радянська жінка, помічники – індійці.

Чудовий вид на гімалайські джунгли. За кілометр від селища – будівництво. Завод довжиною близько кілометра й шириною 300 м випускатиме електродвигуни різних потужностей: починаючи від найменшого до турбіни в 200 мВт. Будували його спеціалісти заводу ХЕМЗ (Харків), ЛМЗ (Ленінград), «Електросталь». Тому відряджалися сюди й харків'яни, й ленінградці. Москвичів було мало, лише перекладачі.

Радянські п'ятиповерхівки, де жили індійські спеціалісти, мають убогий вигляд, адже взимку, коли холоднувало, кожна сім'я на балконі топить дровами, шлейф сажі піднімається вгору, і весь



будинок тоне в чорному угарі. Зате недалеко від нашого містечка знаходяться справжні палаци керівництва заводу. Доглянуті вілли, квіти, пальми, охорона. Будинки багатих людей.

Такими були перші враження. Кожного з нас поселили в окремій кімнаті в двоповерхових будинках. Велика кімната з ванною, туалетом, кухнею. Для сім'ї з дітьми – кімнат у квартирі більше.

У містечку магазину нема, але індуси на тачках возять помаранчі, лимони, манго, банани, картоплю, помідори. Та ми, холостяки, рідко в них купували, а раз на тиждень по четвергах їздили автобусом отоварюватися в Хардвар. Годувалися переважно в радянській їдальні.

Мене викликали в офіс до головного інженера заводу й представили як наладника з електрообладнання – раніше таких тут не було. Головний інженер – сингх у чалмі питає через перекладача: «Що ви робитимете на заводі?»

«Налагоджуватиму електрообладнання та здійснюватиму його запуск», – відповідаю.

«А навіщо налагоджувати обладнання? Ви що, не довіряєте радянському обладнанню?»

«Віримо, але наша техніка, особливо електрообладнання, релейні установки й т. ін. подолали великі відстані сушею на автотранспорті й морем. Під час транспортування може відбутися розрегулювання параметрів, потрапляння пилу, з'явитися іржа й т. ін.»

«Яка іржа? Ви ж нам постачаєте обладнання, пристосоване до тропіків, тож іржі бути не може!»

Починаю пояснювати по-іншому: усе електричне обладнання й прилади перед пуском мають пройти випробування – так забезпечується надійна й тривала робота. І наші спеціалісти, що були тут, теж слухали, затамувавши подих, що я кажу, адже багато хто з наших теж не знали, чим займаються наладники.

*Делі. Палаци багатих людей,  
1969 р.*





Головного інженера я таки переконав, що наладники заводу потрібні. Наш головний спеціаліст по ТЕС схвалив мої відповіді.

У мене з'явилися нові друзі: начальник електромонтажників Олексій Спиридонович Голубничий, харків'янин, працював начальником ТО тресту «Південелектромонтаж», теплотехнік Плужинський, Толстоногов, перекладач із Ленінграда, начальник ТЕЦ при хардварському заводі з удмуртським прізвиськом.

Моїм знайомцем виявився й головний інженер – індус Лала. Він добре знав російську мову, адже закінчив Московський енергетичний інститут. Через місяць до мене прикріпили індійського інженера-електрика містера Мітру – гарного тямущого спеціаліста. У Мітри був електромонтер, а в електромонтера – помічник, котрий носив інструмент електромонтера (прізвиська вже не пам'ятаю).

Англійської мови я не знав, але з першого ж дня почав посилено вивчати слова: напишу російськими літерами англійські слова й завчаю їх. Через місяць знав близько сотні слів. Із містером Мітру спілкувалися так. В одній графі схеми написано по-російськи, в іншій – англійською. Я пальцем показував назву реле чи приладу – і все ставало зрозуміло: мені – російською мовою, Мітрі – англійською.

Умови праці були складними. Електромонтажні креслення й принципи схеми електричної частини ТЕС робили московські проєктанти – вони просто пістрявіли технічними помилками. Треба було самому аналізувати схему й непомітно для індійців виправляти помилки, щоб не зганьбити проєктантів.

Усе вдавалося на славу. Чорнилами, схожими на проєктантські, самостійно виправляли огріхи, а якщо необхідно було включити електромотор чи засувку для перевірки, то спершу самі тихцем усе запускали, приходячи на роботу на годину-другу раніше. А потім показували індійцям, як усе здорово працює.

Ми повинні були лише консультувати індійських спеціалістів, що взагалі-то для радянського наладника виявилось, м'яко кажучи, незвичною справою. Не минуло й двох тижнів, як я пристосувався до таких умов. Наприклад, треба випробувати звичайний автоматичний вимикач (А3124). Щоб виконати цю операцію (вимикач повинен чітко спрацювати при певному струмі), ми всі вчотирьох (я, Мітра, електромонтер і помічник електромонтера) йшли на робоче місце, збирали схему. Я пояснював інженеру-індусу, той у свою чергу пояснював електромонтеру, а електромонтер – помічнику електромонтера, який гвинт треба закрутити чи відкрутити. У підсумку виходило: троє стоять і дивляться, а один виконує роботу, що для мене, як для радянського громадянина, виглядало незвично.

Вихідний день в Індії – п'ятниця. Четвер – короткий день. Працювали шість днів на тиждень з одним вихідним. На роботу нас привозили автобусами о 7<sup>00</sup>, і без перерви ми працювали до 12<sup>00</sup>. З 12<sup>00</sup> до 15<sup>00</sup> – перерва вдома, далі знову на роботу до 17<sup>00</sup>. На заводі працювали сім годин. У четвер працювали з 7<sup>00</sup> до 12<sup>00</sup>. Відпочивши, годині о третій всі охочі автобусом їхали на хардварський базар.

Коли я вперше потрапив на ринок, то дуже здивувався. По-перше, усе місто розташоване на березі Гангу. Річка швидка, ширина русла

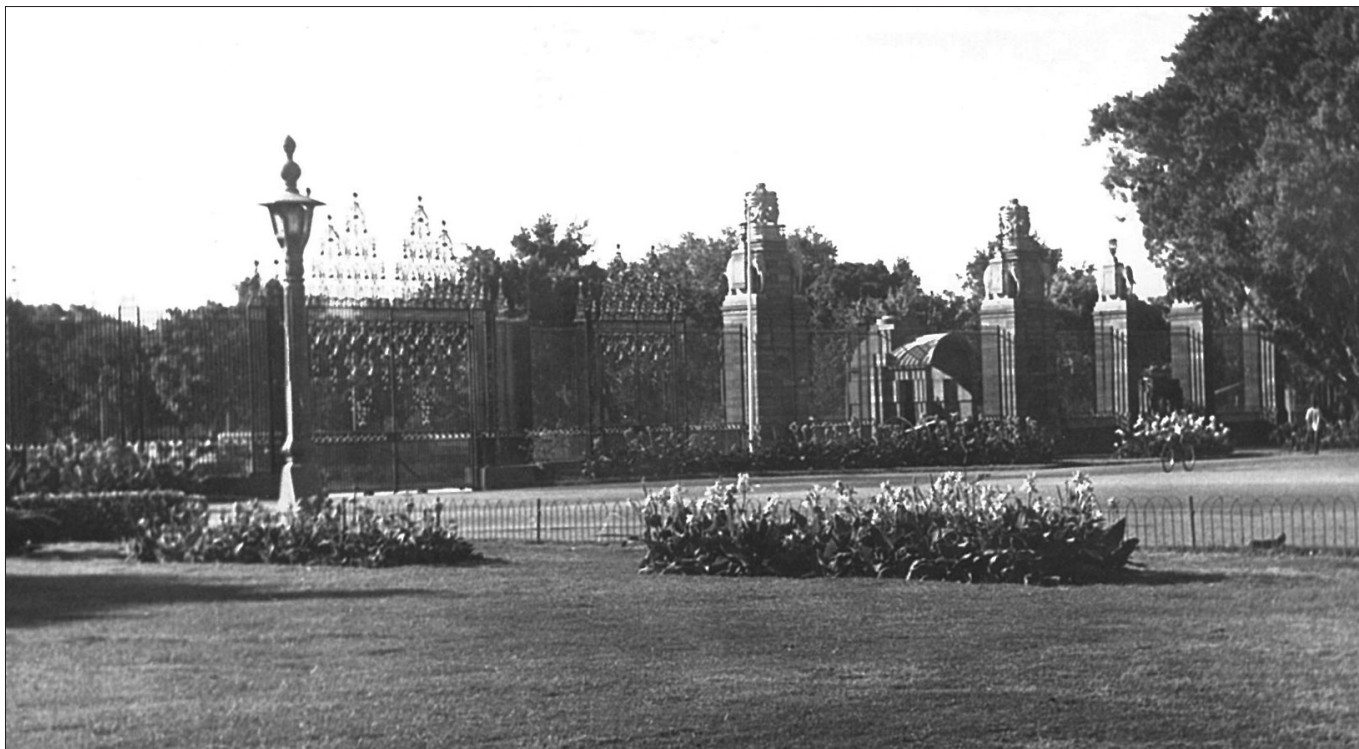


*На дні незалежності Індії,  
1969 р.*

близько 150 м, вода мутнувата, але досить чиста, адже витокі Гангу в Гімалаях. У самому місті чимало красивих старовинних буддійських будинків і храмів. Вулиці вузькі й брудні, тут стоять тачки з фруктами й овочами, кіоск із цукром і крупами, безалкогольними напоями, ганчір'ям, парфюмерією, милом і т. ін. Індійців – безліч: чоловіки – зарослі, брудні, без штанів, діти – замурзані, напівголі, жінки – в різнокольорових платтях. Денна спека під вечір спадає, тому всі люди виходять на вулицю. Особливо людно на берегах Гангу, де повітря чистіше.

В інших місцях – задуха, бруд, із кожної халупи потоками тече брудна вода чи сеча, зливаючись у великий струмок, що впадає в Ганг. Посеред дороги лежать корови – відпочивають. Тварин не чіпають. Корови в Індії, як відомо, «священні». Чиї тут вони – невідомо. Мабуть, громадські. Ось до корови, що бредє вулицею, підходить дівчинка років п'яти, дає їй листочок капусти. Корова їсть, а дівчинка підповзає до дійок і смочє молоко. Вим'я корови порожне, і чи дівчинка висмокче бодай щось, незрозуміло. Якщо вулицею проїжджає легковик, а на дорозі лежить корова, то водій обов'язково об'їде її.

Мух на ринку – незліченна кількість: так і лізуть у вуха, в очі, рот. Багато інвалідів (без руки, без ноги або є й те і те, але гниють кінцівки). Таких людей радянські громадяни називають «прокаженими», бо вони хворіють на проказу, і ця хвороба вважається невиліковною. Страшно дивитися на цих нещасних. Коли вони бачать іноземців, то з усіх сил повзуть до них і просять милостиню.



*Палаці індійських багатіїв*

Побачивши на базарі ці страхотливі картини (мух і прокажених), я боявся дихати й на все дивився з жахом. Але все одно треба купувати банани, апельсини, лимони, мило, цукор. Ось тримаю в руці банан, а звідки не візьмись мавпа, вихоплює банан. Продавці не підпускають їх до себе, а я рота роззявив.

Після базару треба відразу ж у душ. Усі фрукти слід мити спеціальним милом (сурфом). Алкоголю в місті зовсім нема. В індійців сухий закон, м'яса вони теж не їдять. Іноді індійці привозили на тачках буйволятину (та й ту з мухами).

Коли я вперше з'явився в селищі, до мене підійшли ленінградці й попрохали чорного хліба. Я дав півбуханки, але вони мені половину повернули, сказавши, що чорний хліб тут – ліки. виявляється, він – від шлункової хвороби, так званої «амеби», коли болить живіт і з'являється діарея. Чорний хліб усе це заспокоює. Тому він у великому дефіциті.

Сусіди з мого будинку запропонували вступити в їхнє товариство «ЧПОК» четвертим. Член цього товариства раз на місяць купував пляшку спиртного (віскі, горілку), яку можна було роздобути лише далеко в горах у місті Дарадун. Туди радянські спеціалісти їздили раз на місяць. Спиртне потрібне було для дезинфекції, щоб не підхопити якоїсь зарази.

Я вступив у товариство. І ось приїжджаєш із Хардвара, а вдома на тебе чекає черговий, зготована легка вечеря і є 125 г віскі. Коли я вперше випив його, то серце без звички до такого напою сильно застукотіло, але потім усе вляглося. Так я прожив в Індії шість місяців і не підхопив «амеби». Харчувався я добре, не економив. Здоров'я дорожче грошей.

Офіс радянських спеціалістів – велика кімната з кондиціонером – був на другому поверсі адміністративної будівлі ТЕС. Біля дверей стояв індієць-чикидар і виконував наші доручення.



Рівно через місяць приїхали мої знайомці по Москві Віктор Павлович Гуськов, майстер Ігор Труханов (він добре знав англійську мову), Вася Омельченко. Вони зразу знайшли мене, організували дружню вечерю з горілочкою, ковбаскою, оселедцем і чорним хлібом. Пробую вияснити в них: «Як я потрапив в Індію? Адже я не член КПРС, розлучений, без вищої освіти й навіть не москвич». У ті далекі 70-ті було важко потрапити на працю за кордон, особливо в капіталістичну країну. Адже ж перевіряли дуже пильно.

Усі мої товариші – друзі начальника відділу кадрів «Головелектромонтаж» при Міністерстві електрифікації СРСР Сьоміна. Коли прийшли документи харківських майстрів з наладки, то Сьомін вибрав з усіх кандидатур мою, адже й сам був розлучений. І Гуськов не жив зі своєю дружиною, хоча ще не розлучився. Він домовився з нею за певну суму грошей, щоб не заважала йому податися за кордон.

Водночас індійські робочі будні продовжувалися з різними пригодами.

Якось уранці приходжу я на територію з електрообладнанням. Бачу, на підлозі повзає дитина. Сама, поряд нікого. Забачивши мене, утупилася чорними оченятами, усміхається. На вулиці працювали будівельники: носили зі складу цеглу. Їх запрошували на допоміжні роботи. Вони сім'ями (батько, мати, бабуся, дідусь, дорослі діти) приходили. Розташовувалися всі з пожитками в тіні (тут і каструлі з їжею, і одяг, і діти).

Дорослі йшли працювати, а малюки розповзалися навсібіч. Я сказав робітникам про повзаюче «бебі». Вони відразу ж забрали його.

І ще цікавий епізод. Треба було прорити траншею від ТЕС до заводу для прокладки кабелю. Це 300 метрів. Спеціалісти пригнали екскаватор. Та ба! Індійці заблокували його, не дають працювати. Керівництво заводу розпорядилося викопати траншею вручну. Кілька сімей прибуло вранці на будівництво й почало копати. Було цікаво спостерігати, як вони працюють. Один копає, другий виносить землю нагору, тримаючи кошіль на голові. Їхня праця оплачувалася дуже дешево – робітникам платили один рупій на день. За цей рупій можна купити булочку, схожу на нашу міську, але набагато меншу.

Біля селища зі сторони Гімалаїв знаходилася невелика ділянка землі. І індієць орав її з допомогою буйвола дерев'яною мотикою, за ним ішла жінка і з сумочки кидала пшеничні зерна – так у них відбувається посівна. Чоловік і жінка підходили до кожного колооска, зрізали його й складали в сумку.

Якось я побачив, що на мальовничій зеленій галявині під великим деревом, утворивши коло, сидить півтора десятка дитинчат, тримаючи в руках фарбовані чорні дощечки. У середині кола сидить учитель – учить дітей грамоті.

Мавпи ходять по селищу й пробують щось украсти, але їх ганяють індійці-двірники. Увечері, коли стемніє, із гірських джунглів виглядають шакали. Вони порпаються в смітєвих купах. Усе це супроводжується тривалим неприємним виттям. Довелося звикати.

Повз наше селище проходила неширока асфальтована дорога, якою іноді проїжджали автівки. Це дорога з Хардвара в Дарадун, до тибетців. І ось ми всі, мешканці, щодня о 6<sup>00</sup> виходили зі своїх



жител на дорогу й робили пробіжки з зарядкою. Таке диво: співають різні пташки, поважно ходять різнокольорові павичі (пікоки) з чудовими хвостами, бігають мавпочки.

Найкраща пора року в Індії – із жовтня по квітень. Спека зменшується, дощі йдуть, але нечасто. Достеменно гарне українське літо. Деревя стоять у зеленому вбранні, чимало плодів: мандарини, апельсини, манго. Але дощі – мансуни – раптові й ллють мов із відра. Клімат узагалі-то тут такий: на Новий рік холоднуvато, навіть із заморозками ранками (температура 0° – 1°С). Уночі прохолодно, удень – тепло. Із 15 квітня починається спека, 35° – 45°С, сухо. Листя нетропічних дерев – манго, вільхи – опадає. Так вони готуються до великої спеки. Деревя без листя виглядають похмуро. Спека триває до середини липня. Гімалайські звірі поступово спускаються в долину, де не так спекотно. Опісля починаються зливи, які тривають протягом липня, серпня й вересня. Дощі стихають, і рослинність починає бурхливо спинатися вгору. Бамбук, наприклад, за добу виростає на 10 – 15 см. Після злив ходити можна лише асфальтованими доріжками, позаяк трава просто кишить зміями. Ось пливе змія, ти її переступаєш та йдеш далі.

Одного разу вранці вийшов я на зарядку, а на вулиці нікого. Це мене дуже здивувало, позаяк у такий час хто-небудь обов'язково «заряджався». Побіг стежкою в джунглі. Бачу – на узбіччі лежить розідране теля. Повертаю назад. Біля селища зустрічаю хлопців: «Сьогодні вранці приходив тигр! Ти ризикував життям!» Коли я біг стежкою, то чув у джунглях хрускіт гілок і шелест дерев. Мабуть, тигр.

Більше ми в джунглі не ходили, тренувалися на даху будинку.

В Індії я не бачив кладовищ. Джавахарлала Неру спалили на вогнищі, а прах розвіяли над країною. Інших людей теж переважно спалюють. У Тибеті тіло ріжуть на шматки й залишають на полі птахам (грифам-стерв'ятникам), щоби прах людини не лишався на землі й його хвороби (бацили) не заражали тих, хто живе.

Вирішили якось піти в Гімалаї. Погода гарна. Ми – молоді, здорові. Мені 31 рік.

5 грудня, вихідний, п'ятниця. День «сталінської» конституції. Нас четверо: я, Віктор Афанасьєв (Ленінград), Віталій Вовк (Харків), Володя (Красноярськ). Уранці зайшли в офіс, записалися в чергового по колонії радянських спеціалістів (такий був порядок), вказали, куди прямуємо. Узяли залізну палицю з шомполом, як зброю від хижаків.

Володя каже: «Усі слухатиметеся мене. Я альпініст, а з горами не жартують». Я в горах уперше.

Ми підійшли до невеликої гори, яку можна було бачити з нашого селища. Гора, утім, крута, рослинності малувато. Почали підніматися. Бугор за бугром – усе вище та вище. Піднялися метрів на п'ятдесят. Володя каже: «Повернення нема. Йти далі, не панікувати».

Я поглянув униз, і мене охопив страх: якщо впадеш, то й кісток не позбираєш. Але я цю думку прогнав геть, і ми всі захоплено піднімалися до небес.

Проїшли метрів двісті, з'явився невеликий майданчик, де ми всі зібралися. Із цього майданчика був вихід униз на інший





*На вулиці Делі*

майданчик, а далі на іншу гору. Але щоб потрапити на інший майданчик, необхідно по гострокутому гранітному каменю спуститися вниз, подолати п'ять – сім метрів. Володя командує: «Я спускаюся першим, а потім усі решта».

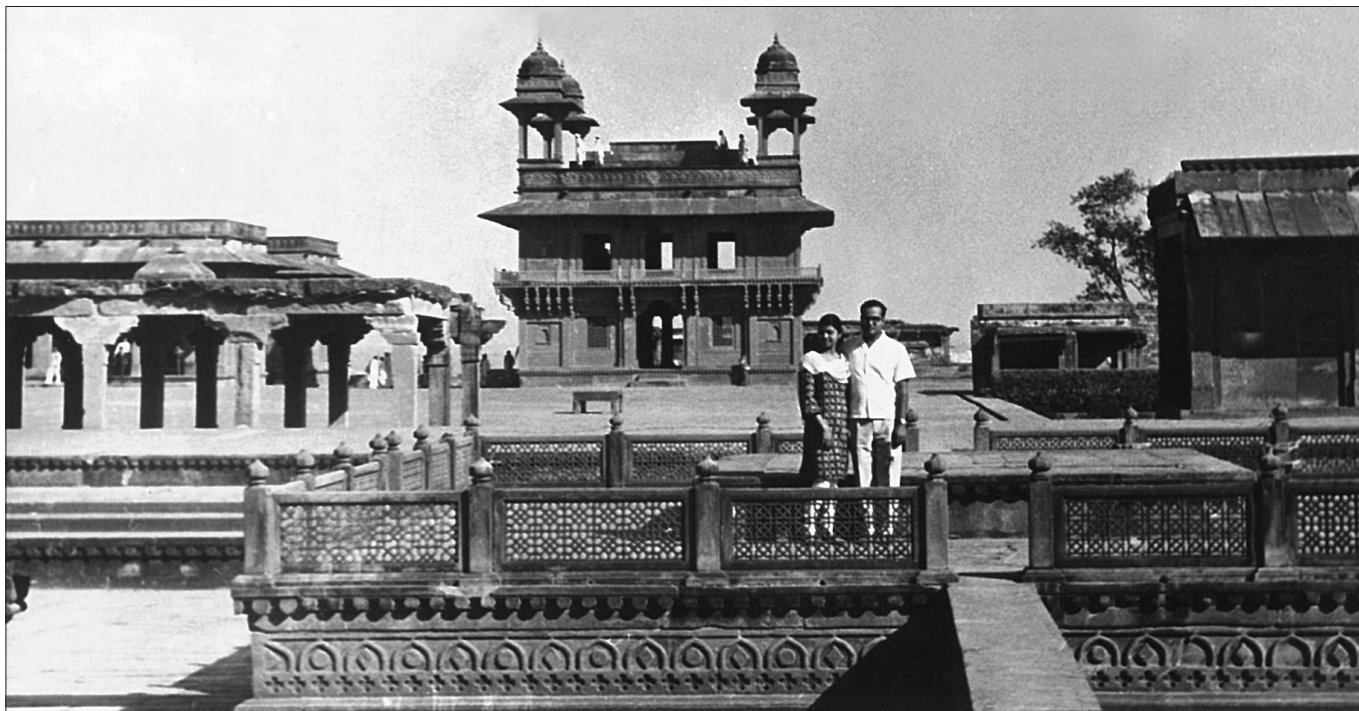
Вирізаємо три-чотириметрову бамбукову палицю і з її поміччю та з допомогою зв'язаного одягу починаємо обережно спускати Володю, котрий тримається за палицю.

Треба було строго тримати рівновагу й не дивитися по боках. Я, було, поглянув убік, а внизу над ущелиною літають гірські орли. Знову мене охопив страх. Утратиш рівновагу при спуску – полетиш у провалля. Плавню спускаюсь, обійнявши руками гранітний камінь. Знизу палицею під ноги мене підтримує Володя.

Через п'ять хвилин ми опинилися на нижньому майданчику, а від неї була протоптана стежка до наступної, вищої й ширшої гори. Піднялися на вершину, на майданчик 10x10 м, де обабіч росли невеликі листяні дерева. Удалині виднілися високі засніжені гори, а внизу літали гірські орли.

Я підійшов до невеликого дерева діаметром 15 – 20 см і на корі вирізав ножем «Харків 1968 рік». Дерево, либонь, росте досі, але минуло майже 50 років, і цей мій напис чи й помітний нині.

Ми, вдоволені, спокійно, не поспішаючи, спустилися вниз. Дорогою я вирізав кілька гілок гірської сосни (для новорічної ялинки).



*«Мертве місто»  
(люди його покинули,  
бо не стало води)*

Зустріч Нового 1969 року в Хардварі. У нашій колонії проживало близько ста людей: спеціалісти з жінками і без (холостяки).

Профспілка організувала передноворічні змагання з волейболу. Треба було розчистити майданчик для гри. Для цього виділили сто рупій. Ми вирішили залучити до роботи індійця. 100 рупій для нього – великі гроші, і він кличе товариша, дає йому 50 рупій, щоб той зробив майданчик. Та другий індієць теж відчув себе начальником, тож знаходить ще одного й доручає йому розчистити майданчик уже за 25 рупій. Але й третій вирішив найняти робітників! Забирає собі 10 рупій, знаходить трьох індійців-чикидарів, дає їм по п'ять рупій, і вони за дві години розчищають майданчик. Ось так три людини, нічого, по суті, не роблячи, нагріли руки на простій справі.

Я брав участь у художній самодіяльності – співав у хорі. Кому що робити в колективі – вирішувала профспілка. Профспілками за кордоном називали комуністів – членів КПРС. Та я, як «холостяк», пішов до хору свідомо – від нічогонероблення.

31 грудня. Збираємося в великій залі їдальні. Святковий стіл повниться гарною випивкою (вино, горілка, пиво, ситро) й закускою з м'ясними стравами. М'ясо привозили в радянську колонію з Делі нелегально.

Мене призначили на 1 січня черговим. Завдання – уранці, години о десятій, прийти й простежити, щоб зал прибрали. Вечір минав організовано, з концертом. Мені вручили приз – жирафу зі слонової кістки. Я її зберіг як сувенір.

Уранці увійшов у зал і бачу вражаюче видовище: чоловіків п'ять індійців, що жили біля нашого селища, орудують швабрами. Виглядає, у них такий порядок: усі залишки з мисок викидають на стіл, потім тягнуть скатертину, і вся маса продуктів опиняється на підлозі. Тепер її швабрами збирали в один куток. Пляшок уже не було, либонь, вони рештки спиртного вже спожили.



За моїми даними, в Індії горілка «Російська» коштувала 50 крб пляшка (в СРСР, якщо пригадуєте, 4,12 крб), вино – у десять разів дорожче. Пиво запечатане сургучем із фольгою, як і наше шампанське, і в такі ж пляшки розливалось (7 рупій). У пиві було багато гліцерину, щоб швидко не псувалося. Одним словом, усе дороге, дістати майже неможливо. Та ми, «руськіє», не пити не могли, адже довкола кишіло вдосталь усіякої зарази.

21 січня – День незалежності Індії.

Нам організували культпохід на парад. О п'ятій годині власними автобусами «ЛАЗ» виїхали з Хардвара. Між ним і Делі – близько 200 км. О 10<sup>00</sup> під'їжджаємо до головної вулиці Делі. Ширина її – 400 м, довжина – близько 1000 м, тут знаходився президентський палац Індіри Ганді. Обабіч – дерев'яні ослони, на яких відпочивають люди. Усі газони довкіл охайно підстрижені, усе урочисто.

Людей була тьма, вулиці просто забиті людьми. Наша команда знаходилася в перших лавах. За 50 км від нас розташувався індійський уряд на чолі з Індірою Ганді в національному вбранні. Коли на трибуні з'явився уряд, низько в небі пролетіли гелікоптери, скидаючи на натовп безліч трояндових пелюсток. Неповторне видовище! Усі люди освячувалися пелюстками.

Я взяв кілька пелюсток, що впали на мене, вони сильно пахли. Раптом бачу, як трирічний хопчик із плачем лізе вперед просто по головах людей. Наш перекладач Микола пояснює: «Батько спеціально примушує дитину це робити, учить з допомогою нахабства досягати мети». Тут справді треба вчитися принаймні виробляти в собі неабияку впертість, інакше тебе можуть затерти в цьому перенаселеному світі, де на той час існувало вже 600 млн людей.

О 10<sup>00</sup> почався парад. Першими пройшли слони, на спинах яких сидів екіпаж із трьох чоловік у квітчастому одязі. Пішла техніка, колона солдатів.

Парад тривав близько години. Потім люди заворушилися, поспішаючи до туалету, а зроблений він оригінально. У великому красивому сквері недалеко від вулиці, де проходив парад, розтягнули брезент висотою близько двох метрів і довжиною близько 50 м. Під брезентом вирили канаву, якою текли відходи. З одного боку брезента справляють природні потреби чоловіки, з другого – присідають жінки. Видовище, треба сказати, досить кумедне.

Нарешті прийшов мені лист від рідні.

У лютому 1969 року на Харків налетіла пилова буря й пошкодила нашу хату в Манченках, де жили мама й Галина. Мама звернулася в селищну раду до голови Параски Проненко, але та не стала виписувати шифер на дах, хоча мама – фронтова вдова, ще й нагрубила: «Твій син їздить по закордонах, а ти тут прохаєш допомоги».

Мама плакала й дуже образилася на головиху. Це місце з листа моєї сестри я прочитав лєнінградцю Григорію Івановичу, той був дуже обурений. Того ж вечора написав голові облради Харківської області. І коли я 12 квітня 1969 року приїхав до мами в Манченки, то дізнався, що Проненко в березні сама прийшла додому до мами, вибачилася й виписала шифер на дах і цеглу, яким я обіклав стареньку дерев'яну хату, що збереглася до цього часу.



Цікавою була екскурсія в школу йогів за 30 км від Хардвара. Виїхали дуже рано, о 4-й годині ранку, адже о 5<sup>00</sup> у школі починається зарядка йогів. Асфальтована дорога серпантинном в'ється вздовж Гангу в Гімалаях. Місцевість дуже красива!

Дорогою наш автобус проїжджав через селище з хворими на проказу. Воно розташоване в дуже симпатичному місці під горою на березі найбільшої річки Індії. Водій скомандував зачинити всі вікна, щоб не заразитися. На березі річки лежала велика кількість прокажених. Сюди привозять людей з усієї країни. Дивитися на цих знедолених людей, котрі вмирали повільною страшною смертю, було жахливо. Хто без рук, без ніг – ті лежать, інші повзають берегом найчудовішої річки з дивовижною природою довкола.

Нарешті через десять кілометрів бачимо красивий цегляний будинок біля підніжжя гори, де живуть і навчаються старовинній науці. Директор пояснює: у школі займаються три роки люди з усього світу. Після закінчення курсу вони мають право вчити інших.

На мальовничій галявинці серед зелені й доглянутої трави йоги роблять зарядку. Враження неймовірне! Інші йоги виконують спеціальні вправи: ходять по розпеченому вугіллю, по битому склу. Йог – це мовби звичайний акробат, що досконало володіє своїм тілом, і гарний психолог.

Коли поверталися додому, зустріли прив'язану корову з вивернутою щелепою, а на ній – сумочку для грошей. Така корова вважалася особливо священною, і люди кидали в сумочку рупії. Так що господарю пощастило з такою коровою.

4 березня в Індії – День фарб. Довелося нам тримати на даху облогу, щоб індійці не облили різнокольоровими фарбами.

Нагадую, що в тибетське місто Дарадун наші спеціалісти й жінки їздили на закупи. Серпантинні дороги в Гімалаях досить небезпечні. Водії відмовляються робити зупинки, бо з хащі будь-якої миті може з'явитися тигр чи слони. Вони хоч і неповороткі, але бігають швидко, до 60 км/год. Запросто можуть перевернути автобус із людьми.

Якось ми приїжджаємо в Дарадун. Тут є жіноча гімназія. Хочеться учениць зазняти, але вони, бачачи, що їх фотографують, одразу ж розбігаються хто куди.

Набережна Гангу в Хардварі – місце, відведене для того, щоб спостерігати за рибками. Роблять спеціальний дерев'яний поміст, що висить над водою на висоті двох-трьох метрів. Риби плавають жирні, красиві, їх із помосту годують. Ними вода аж кишить. Вони в Індії – теж святі, як і корови. Я купив риб'ячого корму, йду на поміст, але загаявся, і корм прямо з моїх рук хапає мавпа й тут же з'їдає. Доводиться купувати знову.

Якось я робив зарядку на даху й побачив журавлиний ключ – птахи летіли на батьківщину. Стало дещо не по собі, захотілося відразу вернутися додому, не продовжувати контракт.

Коли виїжджав із Індії, мені виділили три дні, щоб скупитися.

Ми з ленінградцем Володею ходимо магазинами Делі в центрі. Наштовхуємося на жебраків – їх дуже багато, не пропускають. Я дав жінці з двома малюками трохи грошей.



Заходимо у взуттєвий магазин. В СРСР таких на той час не було. Нас стрічає адміністратор, пропонує чай, каву. Відмовляємося – проте індієць пристав як реп'ях. Довелося вмотитися на маленький диванчик під кондиціонером. Незручно піти, нічого не придбавши. Однак мого розміру, здається, нема.

Що тут почалося! Чикидар зі стелі почав кидати взуття – вийшла здоровенна купа. Довелося взяти жіночі розцяцьковані концертні туфлі. Володя теж купив собі туфлі. Розплатившись, виходимо з магазину. Але нас не пускає величезний натовп жебраків (інваліди, діди, жінки з дітьми, підлітки) – усі кинулися до мене ледь не з поцілунками! Я сторопів і не знав, що робити. Хазяїн магазину взяв мене за руку й завів назад. Дізнавшись, що я давав гроші, порадив не подавати жебракам милостиню, бо це доволі небезпечно. Усміхнувшись, вивів нас через запасний вихід.

У квітні сонце припікає все сильніше. У вихідний день після обіду заходжу в басейн поряд з їдальнею. Пірнули з товаришем, а потім почали грати в шахи.

Я просидів біля басейну без головного убору близько 15-ти хвилин, і в мене закружилася голова, потемніло в очах. Товариш допоміг мені перейти в затінок, я посидів, а потім потихеньку пішов додому. Проспав міцним сном близько доби. Прикинувся абсолютно знесиленим. Виявилось, отримав невеликий сонячний удар. Порівняно легко відбувся. Правда, в Харкові не знімав

*Одна з архітектурних будов Делі*





*Найубогіші столичні житла*

шапку-вушанку до самого 9 травня. Ну холодно і шиї й голові – і хоч ти лусни! Понад три роки це тривало.

Мені пропонували продовжити контракт на рік, але дуже вже праглося додому, на Батьківщину. Скучив по дружині й Олексію.

За шість місяців я заробив три тисячі крб. За ці гроші можна було купити новий «запорожець» (не горбатий). Але я вирішив не купувати: приїду додому на «запорожці», але без копійки грошей у кишені й випрохуватиму в мами картоплю. Соромно.

5 квітня вранці я, мій товариш із Ленінграда, що пропрацював економістом на заводі в Хардварі два роки, зібралися їхати. Раптом приходить парторг (кагебіст): «З вами полетить жінка з дитиною. Вона з Харкова». Це Емма, жінка радянського спеціаліста Володі з ХЕМЗу. Закохалася в індійця, випускника Харківського політехнічного інституту. Емма вирішила зостатися в Індії, попрохати притулку в індійській владі. Але КГБ про все дізналося, і Емму терміново відправляють додому.

Із Хардвара в Делі її проводжав чоловік Володя. Нам працівники КГБ теж наказали не відпускати жінку далеко. Поряд з Еммою був і індієць, її коханець. Він приїхав у столицю на таксі.

Емма не хотіла жити з нами в готелі «Амбасадор», мотивуючи тим, що їй треба поселитися ближче до базару «Канапліз». Кагебіст лишився з нею.

Ми з Володею ходили без перекладача. Накупували подарунків: гіпюру, взуття, портфель і всякі дрібнички. Оформили документи на міжнародні водійські права, придатні в 115 країнах світу. Курси я проходив у Хардварі, а «кірочки» отримав у столиці Індії. Емму попередили, що відлітаємо 10 квітня.

Працівник КГБ, одначе, переніс виліт. О четвертій ранку 8 квітня Емму з дитиною, знервовану й сонну, привезли до нашого готелю. З ними був і індієць, її друг. Усіх на таксі відвезли в аеропорт. О 8<sup>00</sup> ІЛ-62 взяв курс на Москву.



Прилетіли о 14<sup>00</sup>. Холоднувало. Я запропонував Еммі разом заїхати в міністерство, здати закордонпаспорти й їхати в Харків, але Емма відкинула мій план. Я віддав свій шалик її дитині, і ми розбіглися хто куди. У мене були валіза й портфель. На митниці шмонали всіх. Але коли відкрили мій портфель і наштовхнулися на книжку «Биография В. И. Ленина», то перевірку скінчили.

На прохання товаришів я подзвонив начальнику відділу кадрів главку Сьоміну, і ми зустрілися. Я доповів обстановку на об'єкті в Індії. Сьомін сказав, що працює начальником відділу кадрів у міністерстві енергетики СРСР (Китайський узвіз, 7).

Про своє повернення я нікому не повідомляв. Приїхав уранці в Харків, потім електричкою дістався до Комсомольська. І ось двері моєї квартири відчиняє дружина, а поряд стоїть син-карапуз і дивиться на мене.

Я купив телевізор і магнітофон «Весна», трохи прибархлився: придбав болоньєве напівпальто з коміром, нейлонові сорочки собі й на подарунки родичам. Після двох тижнів відпустки стаю до роботи.

Інспектору відділу кадрів Наталі Іллівні я подарував гіпюр на кофтину, начальнику наладки Мнацаканяну – красиву попільничку тибетських індусів, начальнику кадрів у тресті Гнойовому – дерев'яну статуетку, начальнику КВПіА Зимі – синю нейлонову сорочку. Мнацаканян образився за «плювальницю». Довелося виправдовуватися, що я мало працював за кордоном, коштів на багаті подарунки нема. Начальник сказав, що загранка мені більше не світить.

Через два тижні Гнойовий зачитав позитивну характеристику, що надійшла на мене з Індії. Важливо, що я не підвів свою фірму, Батьківщину.

На роботі відчув нездорову заздрість моїх товаришів, особливо начальства. Усіх після запуску чергового об'єкта підвищують на посадах, а мені навіть зарплату не підвищували, мовляв, навіщо тобі, ти й так багатий, був за кордоном. Ці слова ображали мене до глибини душі.





*Парад 21. 01. 1969 р.*



*Парад 21. 01. 1969 р.*





*Парад у столиці 21. 01. 1969 р.*



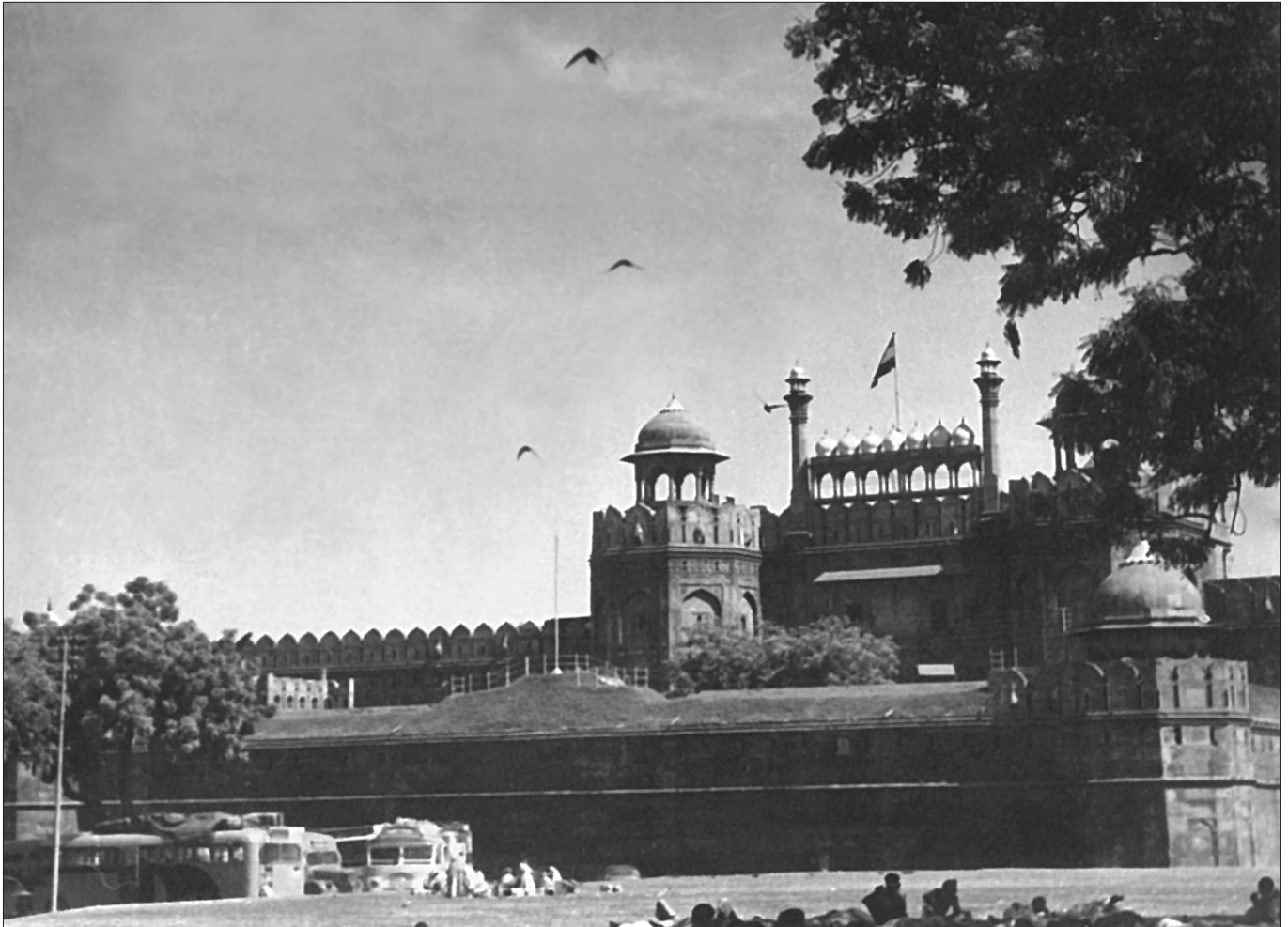
*Парад у Делі 21. 01. 1969 р.*



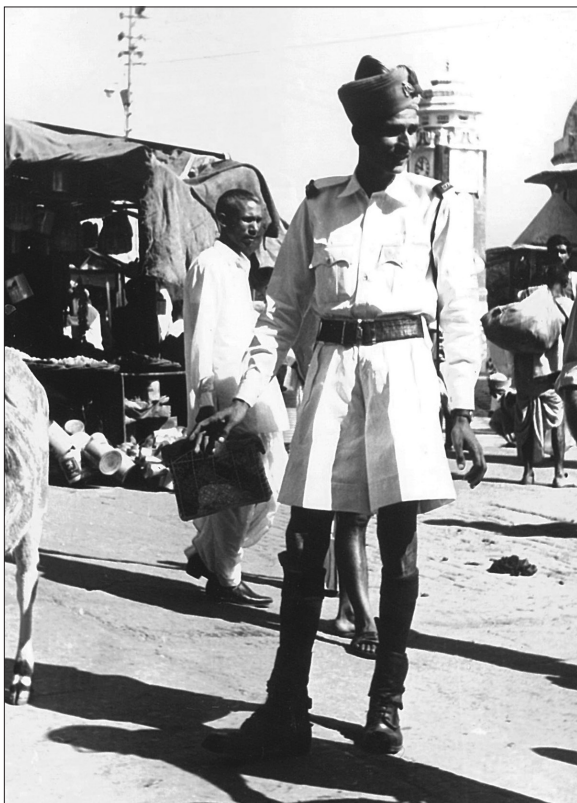
*Делі. Центральна вулиця «Канатпліз»*



*Дитяче містечко в Делі*



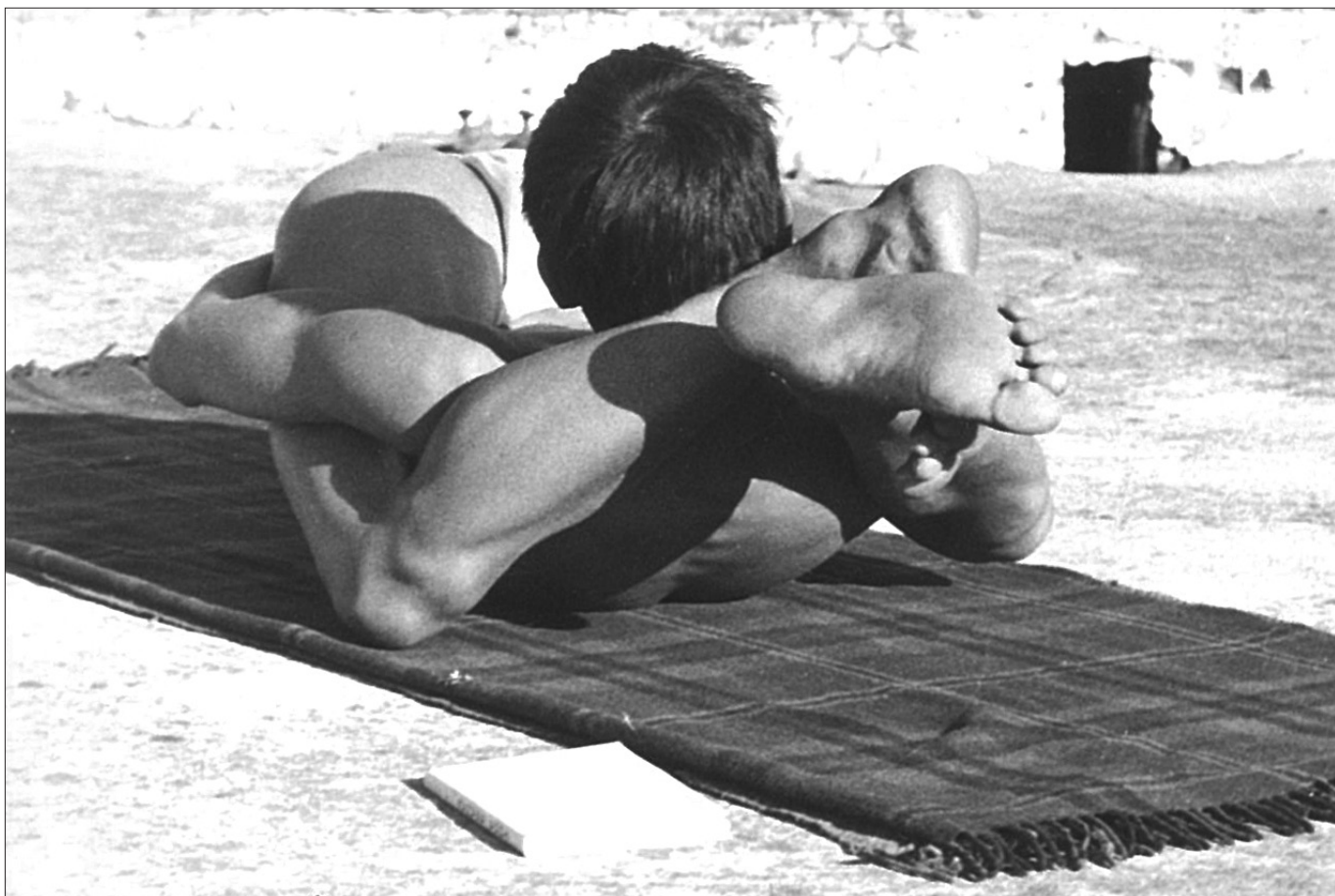
*Мавзолей першого президента Індії Магатми Ганді*



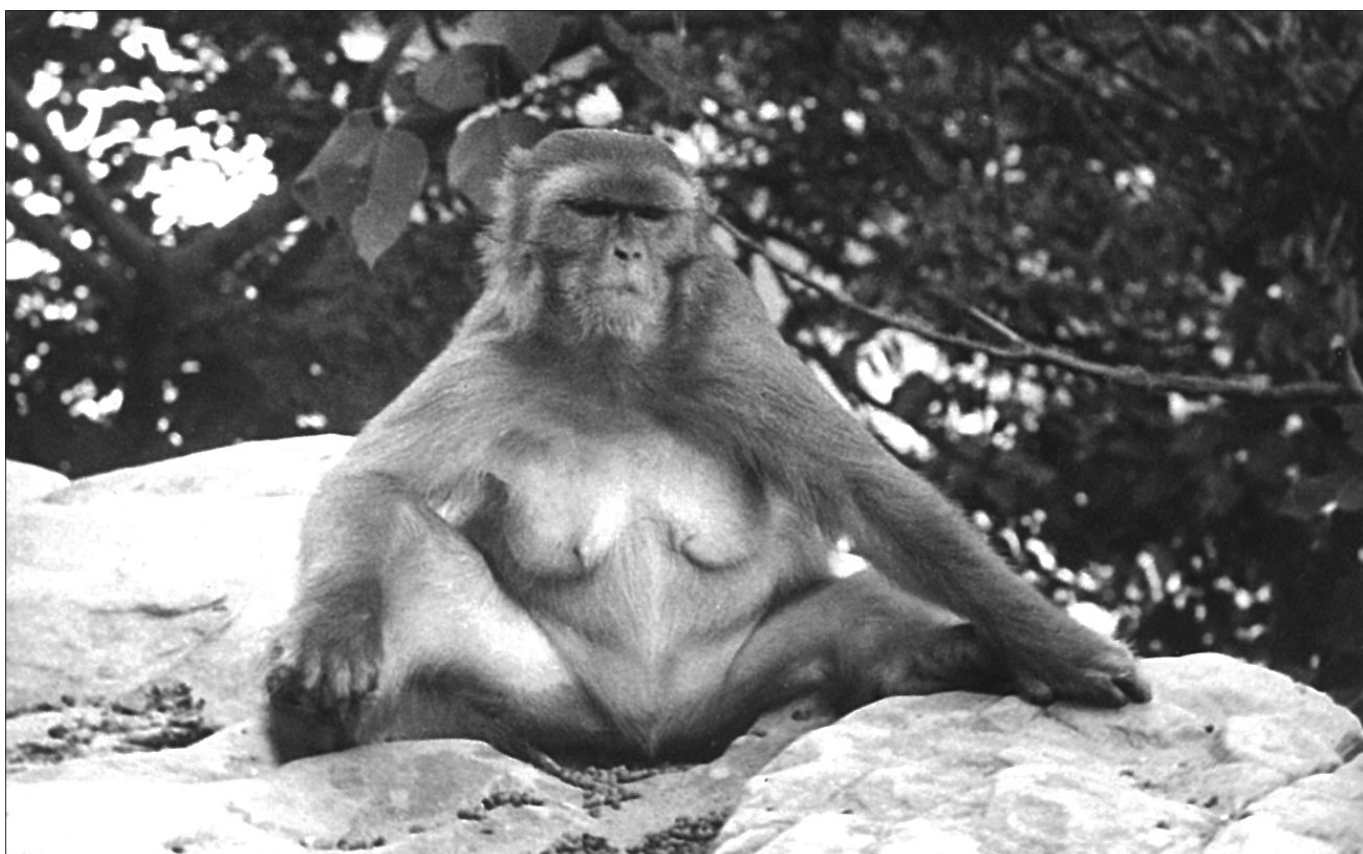
*Поліцейський*



*Буддійський храм у Делі*



*Йог у позі*



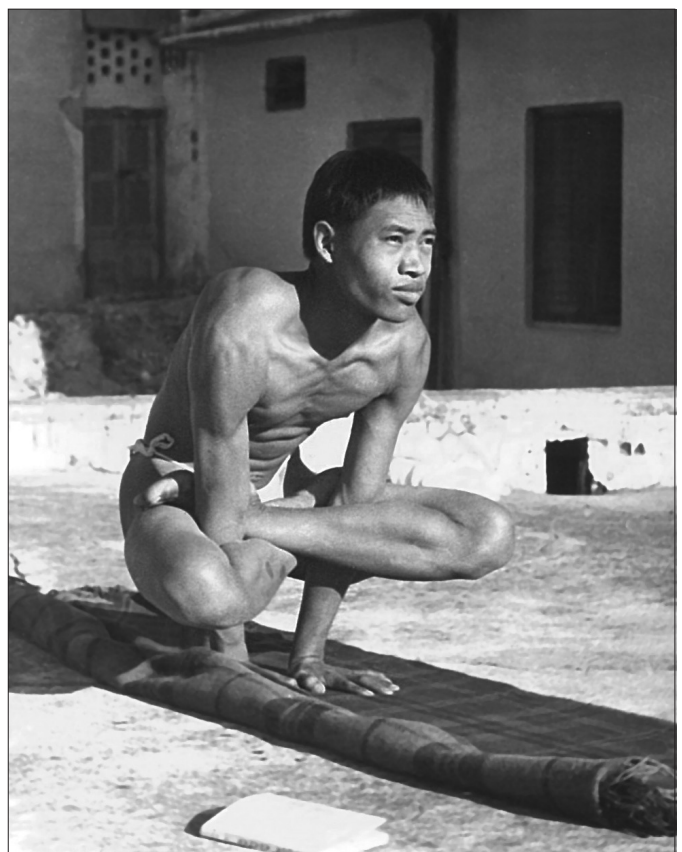
*Наречена джунглів*



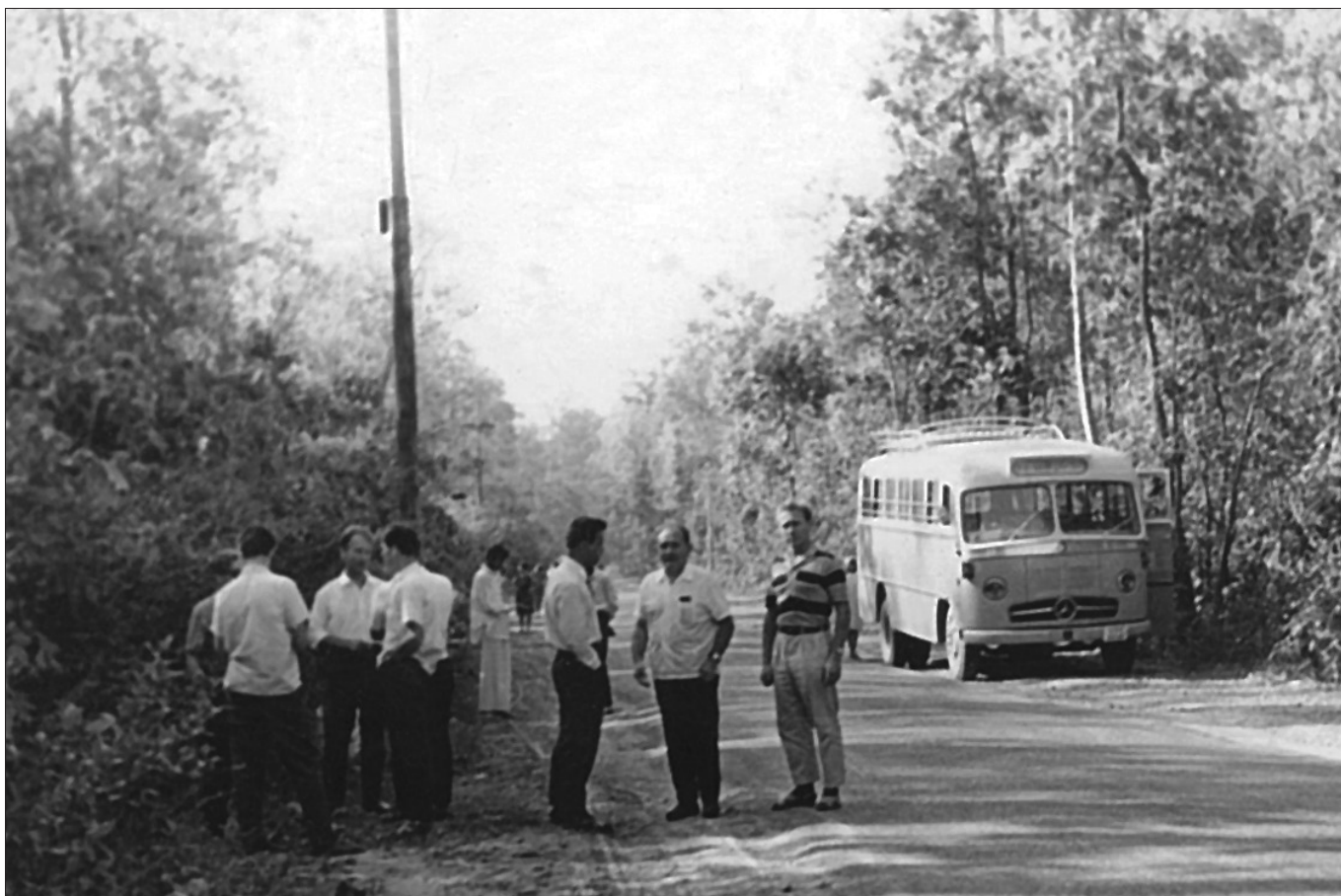
*Гімалайська рослинність*



*Біля підніжжя Гімалаїв*



*Йогічна вправа*



*Експерсія в Дарадун*



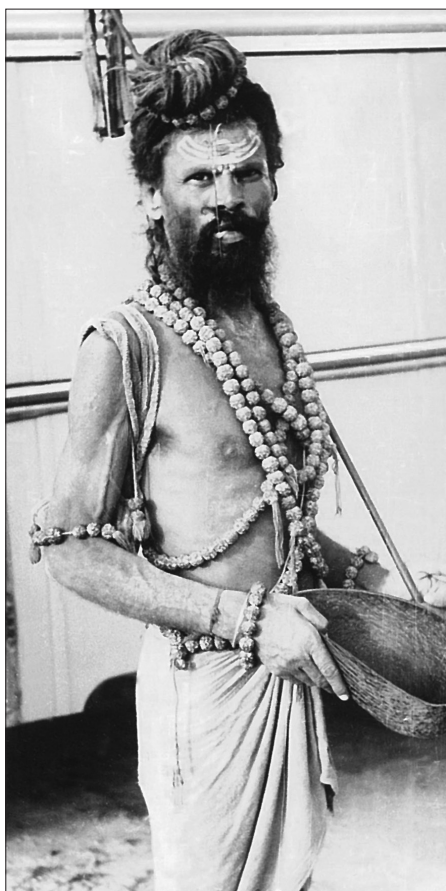
*Древній храм Будди на березі Гангу*



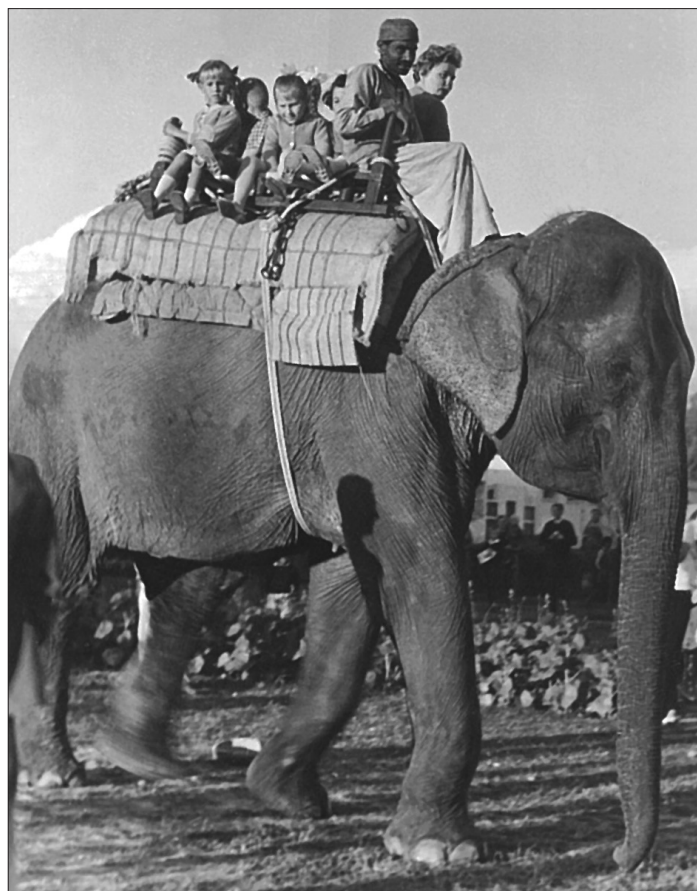
*Заклинання змій*



*Святий із Дарадуну*



*Ще один святий*



*Прогулянка на слоні*

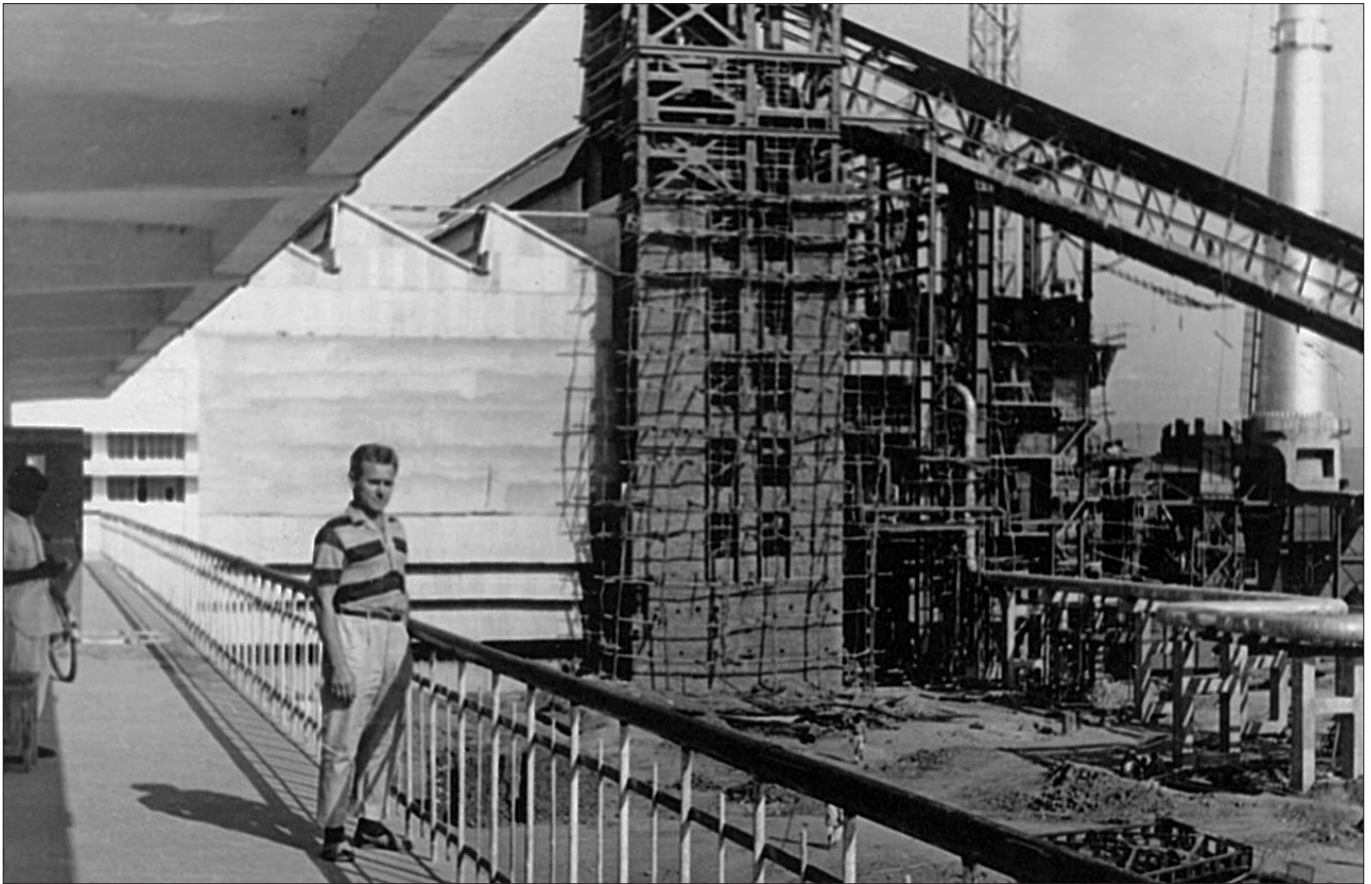


*На вулиці Хардвара*

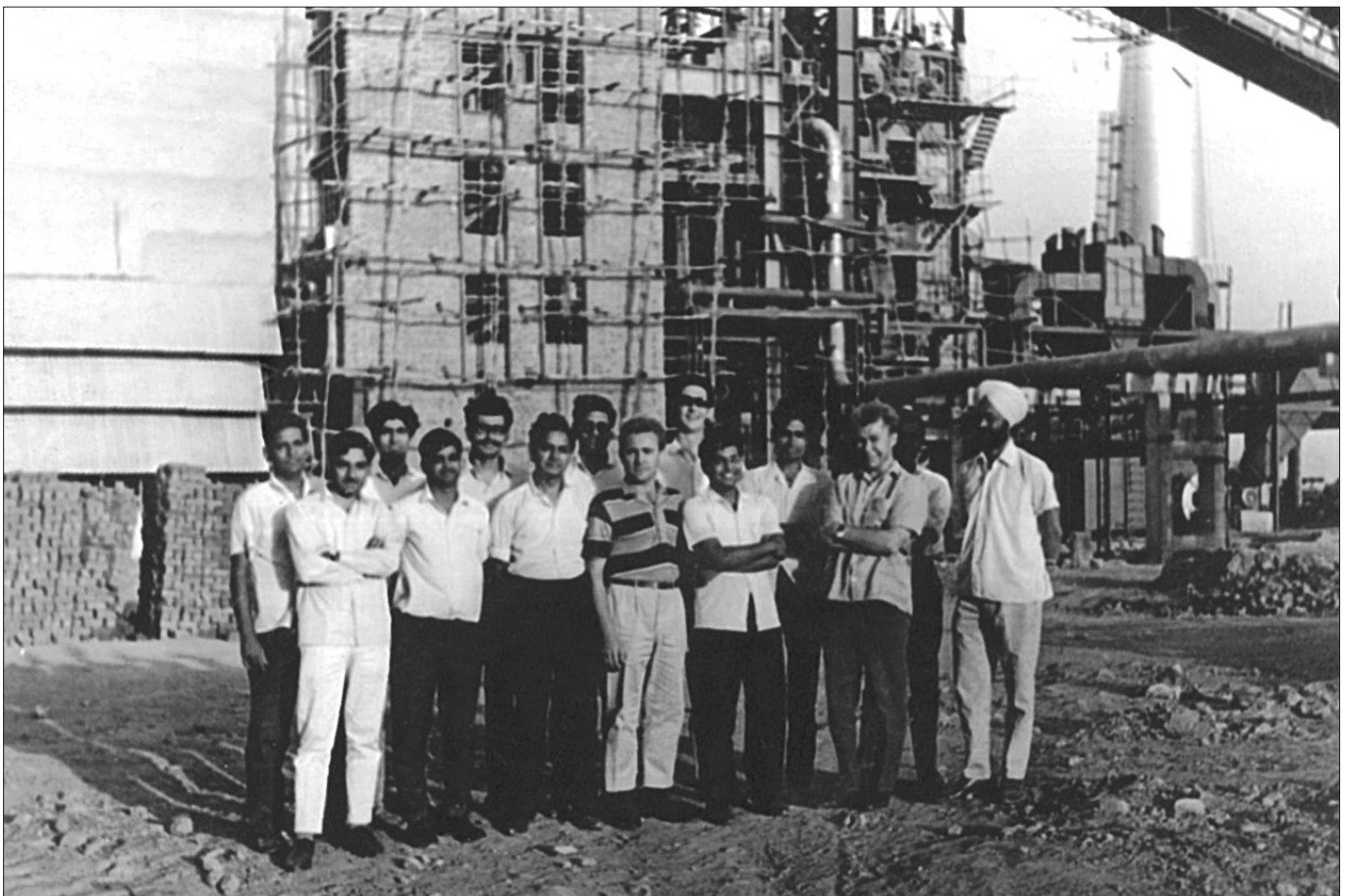


*На екскурсії в Хардварі.  
Юра (Київ), Віктор (Москва)*





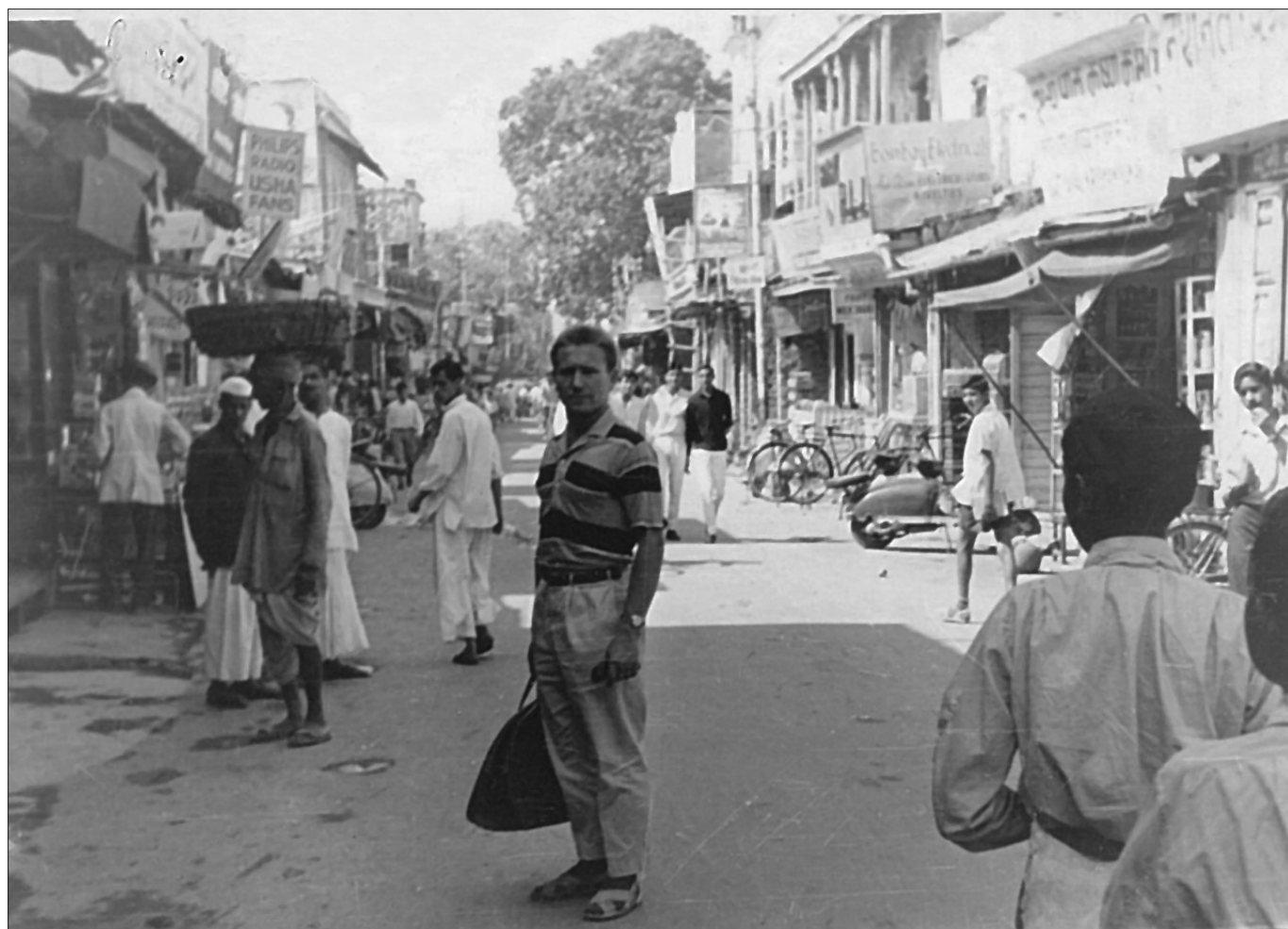
*На будівництві ТЕС у Хардварі*



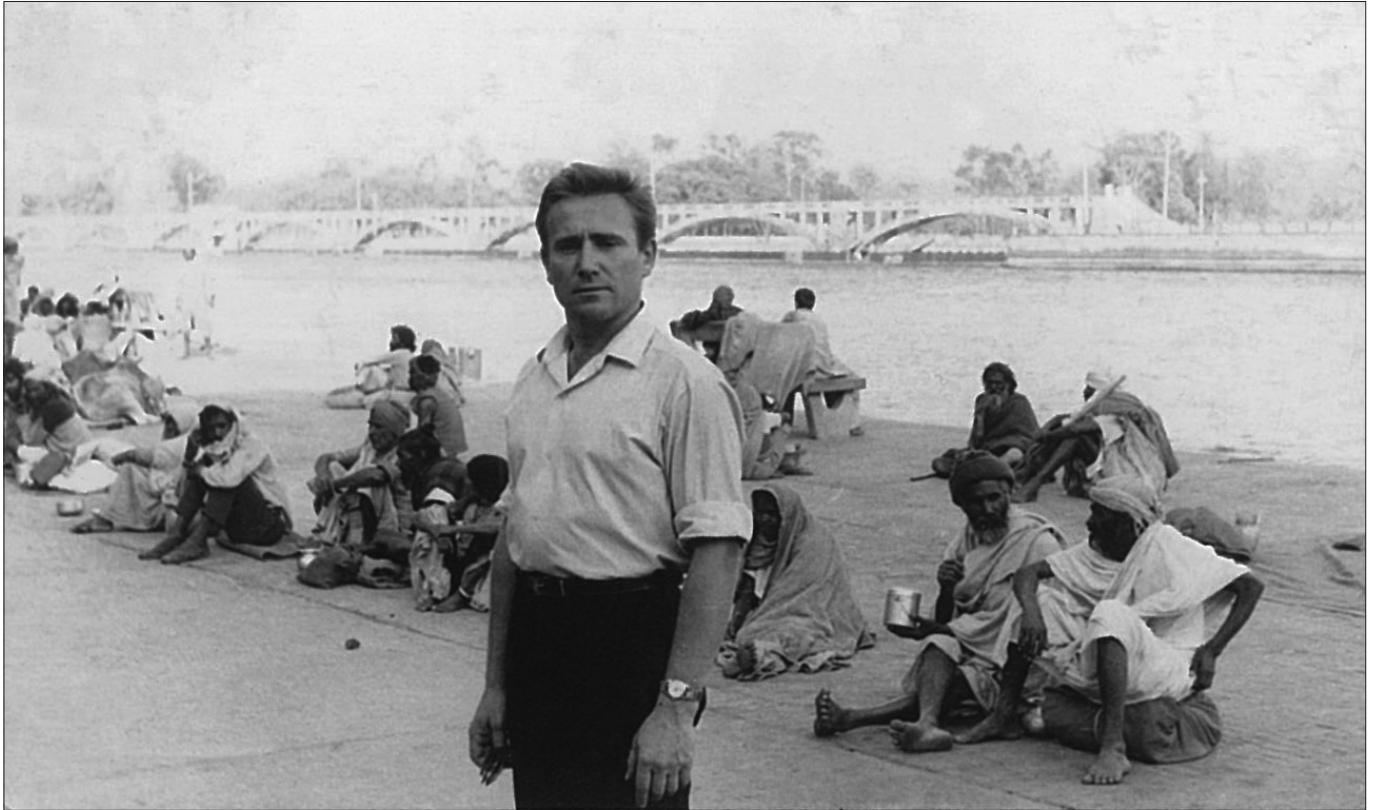
*Будівники ТЕС*



*На набережній річки Гангу*



*На хардварському базарі*



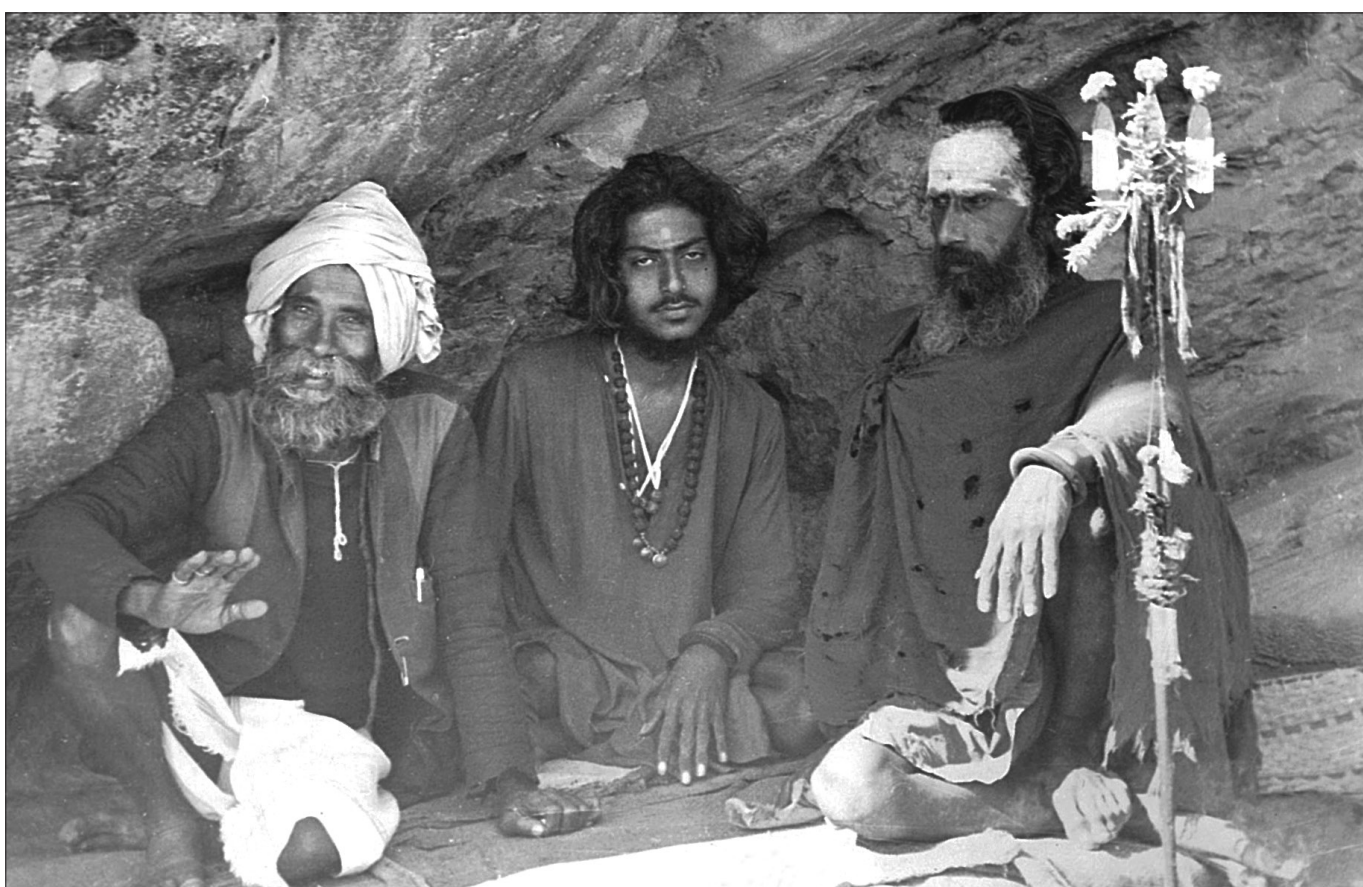
*Поряд із жебраками*



*Перукарня в Хардварі*



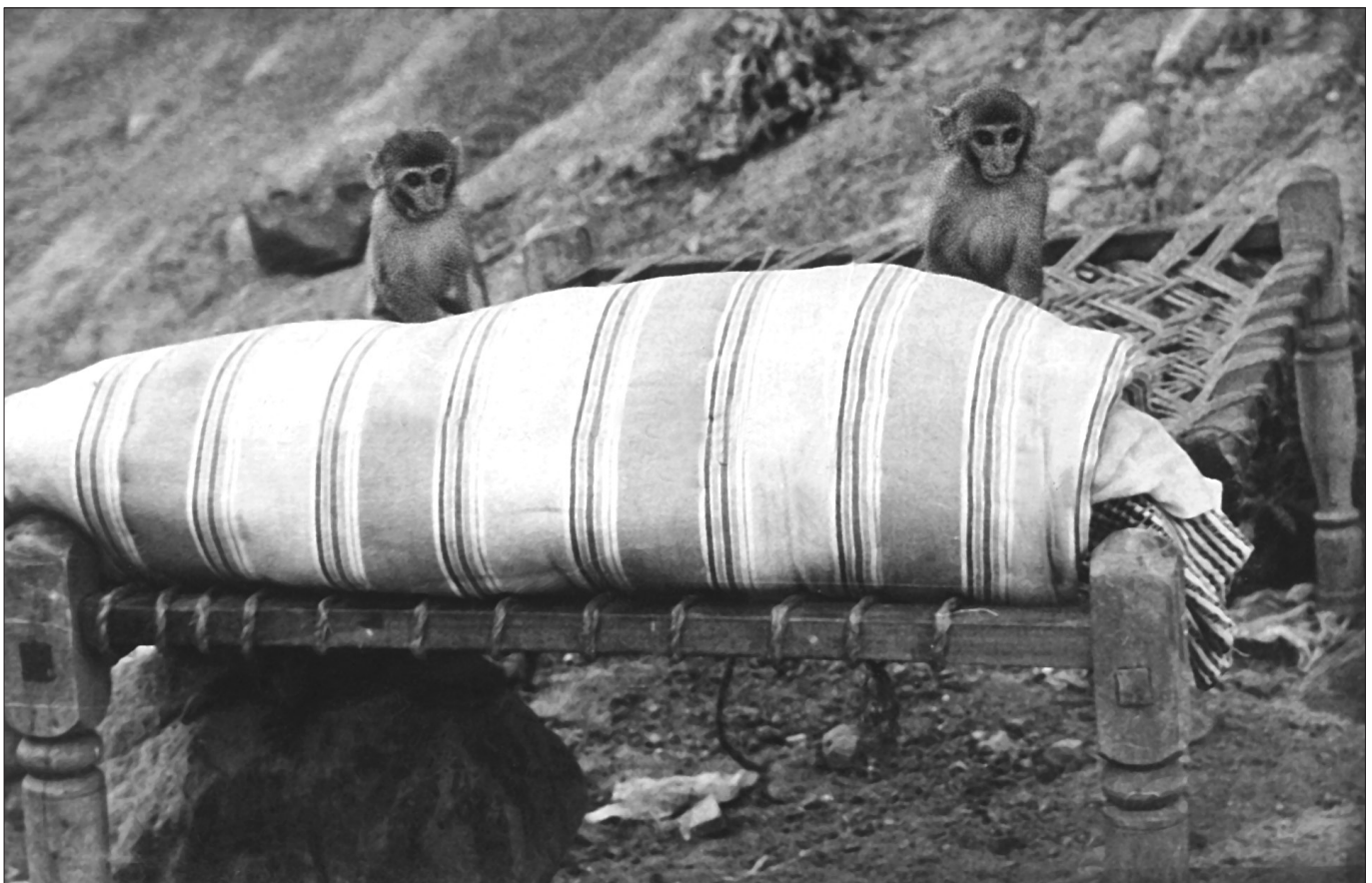
*Дорогою до Хардвара*



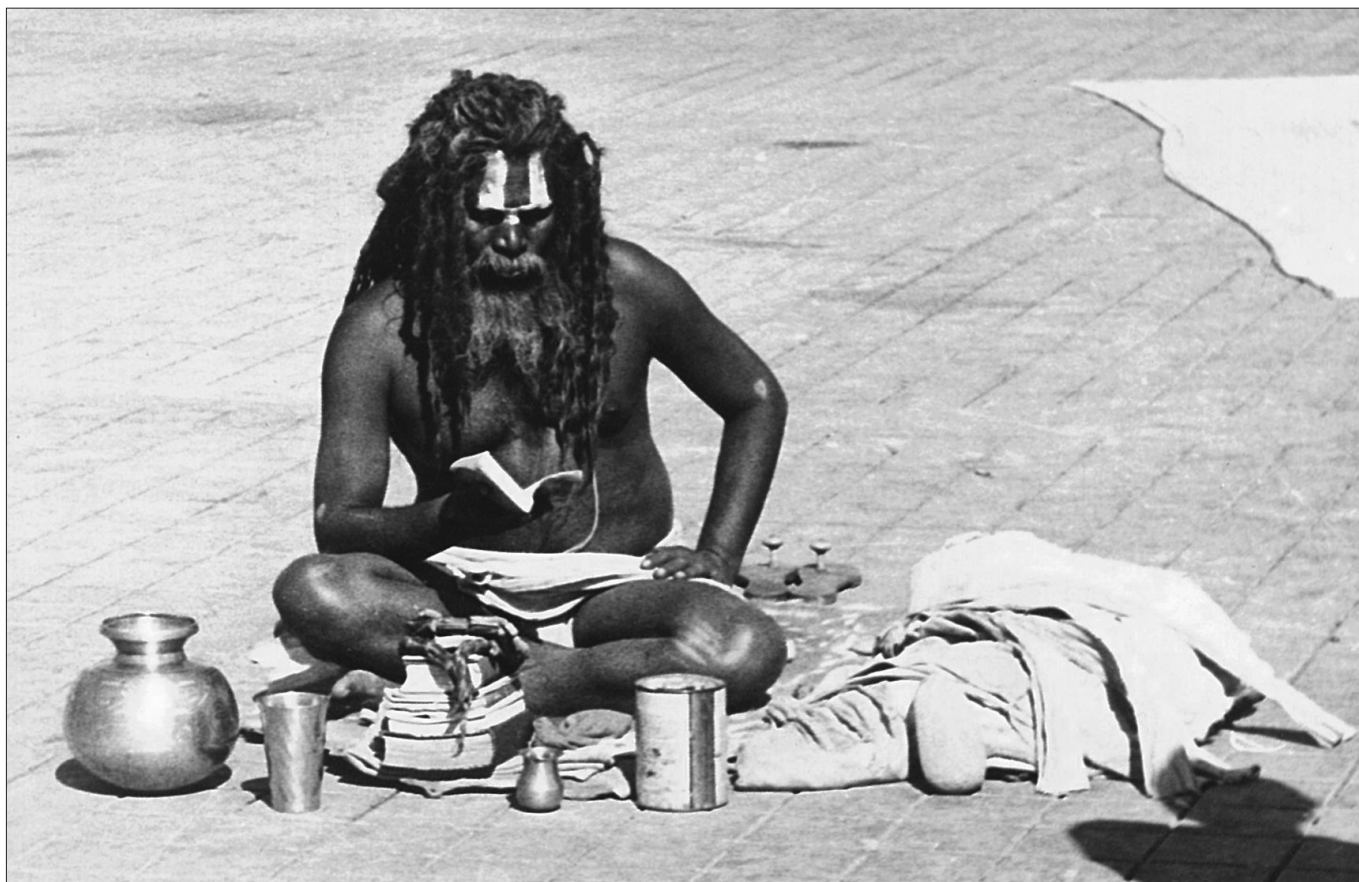
*Трійця святих*



*Індійські діти*



*Житло столичного безпритульного*



*Святий*



*Завод важкого машинобудування*



*Містечко радянських спеціалістів*



*Колектив художньої самодіяльності при ТЕС*







## ПРАЦЯ НА ЛАДИЖЕНСЬКІЙ ГРЕС

З липня 1969-го й по серпень 1970 року я працював на Зміївській ГРЕС. Запускали 9-й і 10-й блоки. Я налагоджував автоматичну систему керування. Це була складна, копітка праця з приладами по температурі, тиску й витраті всіх теплотехнічних вузлів.

Я був запрошений на нову комсомольську будову, на Ладиженську ГРЕС. Закінчилося моє щасливе сімейне життя. Я виховував Альошу самостійним хлопчиком. Дозволяв самому повертатися додому з дитсадка. Спочатку я непомітно за ним стежив. Треба сказати, синкові самостійні рішення виглядали логічними.

Бували, правда, випадки, коли сина приносили додому сусіди в одному черевіку, мокрого – заліз у велику калюжу. Однак у селищі Олексій ні разу не заблукав. Він осмислено переходив дорогу, де їздили машини. З чотирьох років син виробляв самостійність, чому я був дуже радий. Треба з раннього дитинства багато чого вирішувати самому, тоді легше буде йти по життю. Коли Олексій бився з однолітками і його ображали, я не захищав сина, як це робили інші батьки зі своїми дітьми. Навпаки, казав: сам вирішуй свої питання з друзями. Він це засвоїв і ніколи не нарікав на долю. Минув час, і моєму синові все це стало в нагоді. Він легко знаходив порозуміння з ровесниками.

Ладиженська ГРЕС розташована в красивому місці за 50 км від Вінниці. Народу нагнали багато. Якщо нас, наладників, для запуску необхідно 25 – 50 осіб, то на цій будові їх було близько вісімдесяти.

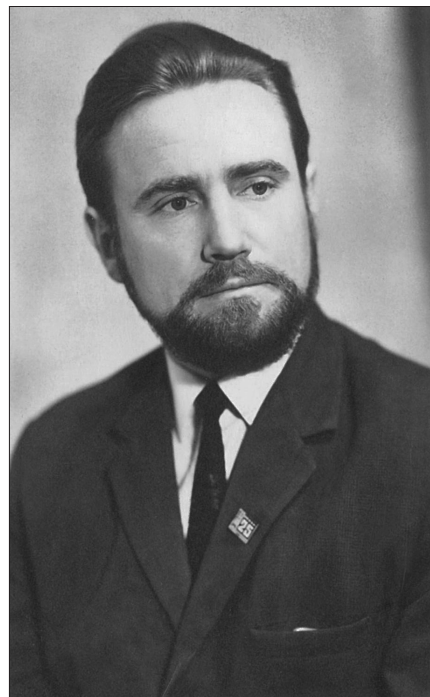
Ладиженська ГРЕС перетворилася на одне з найважчих українських будівництв. Із житлом були великі труднощі. Наладників поселили в п'ятиповерховому гуртожитку, де на перших трьох поверхах жили чоловіки, а на верхніх – жінки.

Харчування – погане. Годувати майже п'ять тисяч осіб було важко, хоча працювали дві їдальні. Через великі черги обідали майже дві години.

Я жив в однокімнатній квартирі з Льоньком Лебедем, Мишком Благим, Борисом Симоновим, Едуардом Чечельницьким та Віктором Чиркіним. Домовилися, що один із нас раз на тиждень чергуватиме, тобто працюватиме до 17<sup>00</sup>, а потім готуватиме всім вечерю. Працювали ми всі до 22<sup>00</sup>, отож черговий рятував від голоду.

Я налагоджував керування блоком. Схема називалася ВСК (вибіркова система керування), куди входило керування всіма моторами, засувками, клапанами, шиберами, а їх на блоці близько двох тисяч. Була група: Валентина, Ольга, Олексій Марченко і троє студентів Харківського політехнічного інституту.

Мене прозвали «старшиною». Пообіцявши синові завести бороду, я п'ять місяців не голився. Вийшло оригінально: на обличчі вирости пучки рудого, чорного, білого волосся – справжня борода старообрядців-московитів. Отож я ходив у кирзових чоботях, куфайці, вушанці та з бородою. Заходив на базар за продуктами для вечері, і мені завжди продавали товар дешевше, як бородатому. Коли не працював механізм на блочному щиті, матюкалися: «Борода! Не працює засувка!»





Усі схеми механізмів я знав назубок. І навіть без схем усував неполадки. Але праця вкрай виснажувала, особливо перед пуском блока. Техніки безпеки дотримувалися, але в житті трапляється всяке – то на похмілля працюєш, то через чийсь недбалість щось трапиться... Отож на будові, як на війні: над тобою висять багнетти, і ти не знаєш, коли якийсь летітиме на твою голову, а якийсь – на голову сусіда. І на кожному блоці ГРЕС запросто гинули люди.

Вечорами з гуртожитку неможливо було вийти, навіть у коридор. Суцільні бійки, надто ж через жінок. Билися так затято, що навіть із Гайсина, районного центру, приїжджав цілий автобус міліціонерів, адже кількох людей «традиційно» вбивали в великих бійках. Уявіть собі: ідеш уранці на роботу, а стіни гуртожитку замазані кров'ю, на землі – кров. Видовище не для слабких.

Якось в одну з наших кімнат увірвалися міцні п'яні парубки й почали вимагати горілки чи грошей. Ми пручалися, але сили були нерівними. Вирішили провчити розбійних металомонтажників. Наші практиканти, студенти ХПІ, їхали додому (їх було близько десяти чоловік). І в свій останній день вони побити хуліганів ледь не до смерті.

І що ж? Наступного дня дебошири прийшли, вибачилися й запропонували дружбу. Після цього більшість наладників купили червоні, в клітинку, байкові сорочки й ходили в них. Усі знали, що з нами битися небезпечно. Ось так доводилося захищатися на комсомольських будовах.

Два тижні до пуску. До мене підходить керівник Олексій Єфанов – я його навчав налагодничій справі на Луганській ГРЕС у 1969 році: «Мишко, виручай! Едуард Чечельницький зашивається з таблом мнемосхеми». А це – керівне серце блоку.

Ми працювали з Едуардом по 20 годин на добу цілий тиждень. Приходиш у гуртожиток геть стомлений, вип'єш пляшку горілки – і тверезий як скельце! Ляжеш спати, а тобі сніться дроти, схеми, кнопки, реле. Бувало, що й по двоє діб працювали, не склеплюючи повік.

Але я, як завжди, з роботою впорався блискуче – що вже там прибіднятися!

Нас, наладників, котрі жили в гуртожитку (ми його називали «гадючником»), перевели в упорядкованішу будівлю готелю. Я поселився в одній кімнаті зі своїм учнем – Льонею Марченком. Якось увечері (я тоді приїхав з дому з закускою, самогоном та ін.) ми сіли, випили, закусили, і Льоня кудись пішов. Опівночі чую в коридорі жіночий крик, а Льонько, червоний, скуйовджений, забігає в кімнату й зачинається на ключ. Як виявилось, він побив свою подругу Рину Мойсеївну, завідувачку хімлабораторії на Ладиженській ГРЕС.

Льоні було тоді за сорок, він жив удвох з дорослим сином, що теж працював наладником. Леонід зустрічався з серйозним наміром одружитися. Рина нагадувала жидівочку, була покладистою, грамотною, цікавою в свої тридцять із хвостиком років. Олексій дружив із нею вже два місяці. Й улаштував останню перевірку: вирішив її добряче наляпати в присутності подруг. Якщо Рина пожаліється начальству, то він її кине, а якщо ні – одружиться. Так він перевіряв своїх жінок – старим дідівським методом.



Рина не пожалілася, а ось її подружки пішли до прораба Єфанова, щоб «садиста» прибрали з гуртожитку, інакше заявлять у міліцію. Прораб збирає наладників. Викликає Марченка й починає виховувати. Леонід обвів поглядом збори, побачив, що зібралися колеги, молодші за нього, і скипів: «Що, мої діти обговорюватимуть моє особисте життя?!» Прораб відповів: «Так!» Марченко хряснув дверима й пішов. Я розповів Єфанову, як усе було. Прораб зрозумів. А Рина попрохала подруг не втручатися в її особисте життя.

Через два тижні наладники проводжали в Харків Льоню Марченка й Рину Мойсеївну на постійне місце проживання в селище Комсомольськ.

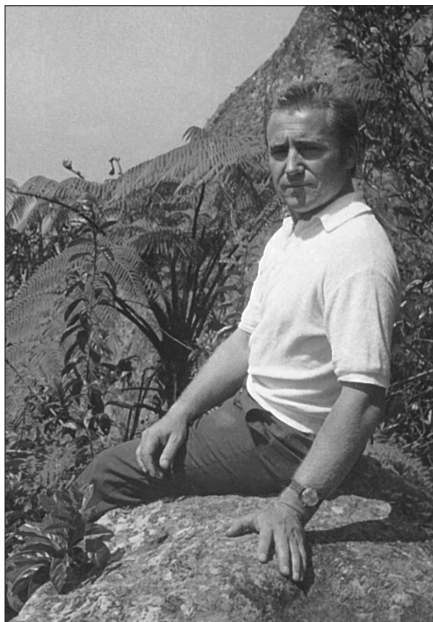
8 березня я з густою бородою приїхав додому. Олексій усміхається: «Мамо, це тато. Він мені казав, що приїде з бородою». Але жінка в ліжку мене не пустила: «Поголися, а потім приходь». Тож спав на підлозі. На другий день узяв сина, пішов у фотосалон. Через тиждень сусіди кажуть, що мій портрет із бородою висить на стенді. Я купив пляшку горілки, пішов до фотографа, і він віддав фото з вітрини, що втілило мене в важкі часи на будові комунізму.





## КУБА

(2 вересня 1972 р. – 3 червня 1973 р.)

*Біля гірської папороті*

Оформлення документів на поїздку почалося з інциденту. Начальник налагодочно-монтажного управління Мнацаканян оформляти документи відмовився, бо ж отримав від мене поганий презент із Індії. Але йому довелося відступити. Зустрівши мене, він сказав: «Ти, Манченко, міцно зачепився в Москві. Сам начальник відділу кадрів міністерства енергетики замовляв твою поїздку на Кубу».

У Москві Едуард Ілліч Сьомін повідомляє, що зі мною одним рейсом летітиме колега по роботі Рувим Беркович Давидсон – ну російська в дошку людина!

2 вересня я виїхав із готелю «Восток» з чемоданом і портфелем, купленим в Індії. Ось і аеропорт. У портфелі згори, як і раніше, лежить маленька книжка «Биография В. И. Ленина». Митники знов усміхаються, побачивши досить несподівану книженцію. Пролетарський вождь не раз допомагав без особливих проблем перетинати кордони. Так, либонь, було вгодно Богові.

Переліт на острів Куба в ІЛ-62. 180 пасажирів. Місця в квитках не вказані, тому я, як завше, розмістився справа.

Дозаправка в Рабаті (Марокко). 17 годин польоту. Двічі годували (курка, ікра червона, салати, кава, чай, коньяк, вино). Після інструктажу стюардеси про дії пасажирів на випадок посадки на воду, мужики сказали: досить про сумне, неси ліпше, любонько, віскі й коньяк. Це всіх розвеселило.

Приземляємося в аеропорту. У моєму чемодані лежать дві м'ясні консерви, а ввіз будь-якої м'ясної продукції на Кубу заборонений. Я пробую схитрувати, пояснюючи, що це консерви рибні, але на етикетці жирніла корова, і це викликало в кубинців подив і усмішку. Вони голосно сміялися, показуючи на банки: «Русо – риба!» Тоді я запропонував хабара за поступку – пляшку горілки. Митники люб'язно погодилися.

Жили ми в Наутико. Це невеликий зелений район красивих двоверхових котеджів на березі моря. У нашому будинку на веранді під час обіду я познайомився з російськомовним іспанцем Анхелем, що жив перед війною в Радянському Союзі. Стіл накрыли по-нашому: горілка, оселедець, сало, ковбаса.

Потім подалися на морське узбережжя. День був теплим та сонячним. Щоб кубинці не переймалися виглядом наших незасмаглих тіл, ми з Рувимом зайшли в воду подалі від пляжу. Анхель попередив: у морі можуть бути мурени, їжаки й скати. Однак Рувим Беркович таки приземлився п'ятою точкою на великого морського їжака й так дико заверещав, що наполохав місцевих жителів. Аж два тижні я допомагав витягувати колючки з сідниць.

Через два дні нас привезли в місто Сантьяго-де-Куба й поселили в «хрущовській» п'ятиповерхівці, де проживали спеціалісти, що будували ЛЕП-220. Начальником об'єкту був естонець Монсур.



У техніці він розбирався слабо, тому нам, наладникам, зрадів. Зі мною працювали харків'янин Віктор Захарин, москвич Ігор Соломатін, челябінець Віктор Степанов, Рувим Давидсон. Серед інших спеціалістів – Микола Кохан із Білорусі, Едуард Павлюченко (парторг нашої групи), Олександр із Москви – головний інженер, перекладач Василь – студент університету дружби народів ім. П. Лумумби. Нам допомагали молоді кубинські спеціалісти з наладки станції Хосе, Ромейро, Хорхе, Монеї, Хезус.

Радянські сімейні проживали в окремих кімнатах, холостяки – по двоє в трикімнатній квартирі. Я жив з Рувимом Берковичем. Обідали ми в їдальні на будівництві, а вечерю й сніданок готували собі самі. Харчування в їдальні мені не подобалося. Мабуть, єдине, що запам'яталося – гарної якості кава, натуральна, зі справжніми пахощами й смаком, досить міцна. В СРСР подібного напою я не пробував.

Вода на острові дуже погана. В готелі з крану йшла морська. Прісну воду приносили в двохлітровій карафці. Ми кип'ятили її години дві в відрі, а потім пили й готували їсти. Багато хто, пропрацювавши тут понад два роки, заробили хронічні гастрити й виразки. Мене це теж не оминуло. Але я хвороби переніс більш плавно: по-перше, щоденно виконував спеціальні вправи йогів, по-друге, робив дихальну гімнастику й легку зарядку.

На «острові свободи» – вологий морський тропічний клімат. Вражали уяву величезні кактуси, які водночас слугували парканами між будинками в маленьких селах, велика кількість високих пальм, різноманітні кущі, ананаси, дерева лимонні, помаранчеві, бананові.

Місцеві жителі в більшості своїй зичливі. Кубинці з освітою отримували квартири, повністю укомплектовані всім необхідним: меблею, теле- й радіоапаратурою, посудом, холодильником, постільною білизною й т. ін.

Ринків на острові в той час не було. Продукти й промислові товари кубинці отримували лише по картках. Кожен громадянин прикріплювався до свого магазину, в якому міг купити продукти харчування строго за нормою! Без карток можна було взяти лише молоко та хліб. Спиртні напої – лише в ресторанах, і коштували вони дуже недешево.

Якщо в людини й було багато песо, то їх можна було вволю витратити лише в ресторані, барі чи в нічному клубі.

Багато красивих жінок, але дуже вбого вдягнених. Косметикою вони не користуються, позаяк її на острові я взагалі ніде не бачив у продажу чи їх теж продавали за картками. Усіх працюючих жителів країни вдягали, взували й годували безкоштовно. Школярів теж. Якщо людина живе де-небудь у горах чи на віддалених ділянках морського берега, вона завжди знає, що в певний день тижня до неї прийде машина й привезе харчування, воду й все необхідне для життя.

Люди жили розмірено й спокійно. Молоді головне – веселощі, секс, відвідування ресторану чи перегляд телешоу в нічному клубі. Хвороб, що передаються статевим шляхом, на Кубі в той час ще не було. Тому молодь відчувала себе розкуто. І не лише вона.



Для радянських громадян все це здавалося дивним і екзотично дивовижним. Я не раз спостерігав з вікна своєї квартири, як супруг-кубинець готує для сім'ї вечерю, а жінка з його другом на балконі віддається сексуальним утіхам.

Працювали ми в незвичайних для нас умовах великої вологості. Опори електропередач установлені з титанових сплавів, мідь дуже швидко окислюється. Тому все обладнання було розраховане на тропіки. Щоб не окислювалися мідні шини, прокладені в землі, у контур заземлення подавався постійний електричний струм від потужних випрямлювачів. Мідні високовольтні дроти на опорах періодично змазувалися спеціальним маслом для ізолюції, щоб вони не вкривалися іржею. Із цим на острові були великі проблеми, які вимагали значних матеріальних затрат.

55-ту річницю Жовтня ми відзначали в одному з ресторанів Сантьяго-де-Куба, хазяїн якого запросив красивих дівчат-танцівниць зі своїм шоу. Треба зазначити, що кубинці теж святкували це свято з усіма почестями. Ми захопили з собою горілку й вино, які zostалися. Увесь вечір пили досить міцний кубинський ром, а кубинці пригощалися горілкою. Мулатки-офіціантки ставили на столи ром у незвичайних пляшках із «самозакривальною» кулькою, і коли клієнт добряче напивався, йому ставало важко наповнювати чарку – пляшку доводилося просто-таки трясти. Тверезому досить потішно спостерігати таке видовище.

Дуже сподобалося танцювальне шоу з напівоголеними дівчатами під латиноамериканську музику та яскраве освітлення. Усі швидко захмеліли, але я пив менше і, наминаючи переважно фрукти, не міг відірвати погляду від танцівниць.

Минуло дві години, мої колеги добряче повпивалися і все частіше прохали мене налити їм рому. Поводилися ми досить розкуто, позаяк на бенкеті не було нашого естонського начальника. Вечір закінчився тим, що мені довелося кожного громадянина СРСР піднімати зі столу й тягти в мікроавтобус. Але з цим важливим завданням я впорався, щоправда, не без допомоги нашого водія Раміреса.

Однак уранці інженера Ігоря не виявилось на роботі, він пішов до моря. Наші спільні пошуки завершилися успішно через якихось дві години. Ігор сидів у прибережних дрімучих кущах і співав «Раскинулось море широко...» Спершу ми навіть злякалися, але потім зраділи, адже товариш наш – живий та неушкоджений!

Вихідні дні проводили на березі Карибського моря. Виїжджали автобусом з дітьми й друзинами. Любили відпочивати на пляжі Сибоней, де було спокійно й малоллюдно. Милувалися красивими пальмовими дібровами. На острові були три види пальм: кокосові, декоративні й фінікові.

Тим, хто плаває в морі, бажано мати при собі, крім ласт та маски, палицю, щоб була можливість розсовувати морську рослинність не вручну. Неприємно наштовхнутися на морського ската, мурену чи тим більше акулу. Завжди треба бути обережним при зустрічі з рибою-баракудою, уважно оглянути морське дно на міліні, перш ніж опустити ногу.

Цікаво спостерігати за різнокольоровими рибками, які кружать довкола пловця, зачаровуючи його. Коли я вперше в масці



й ластвах занурився в морську пучину, то відчув себе в фантастично прекрасному величезному акваріумі. Просто як у казці, до якої з часом звикаєш.

Пляжі, як правило, захищені від риб-хижаків та акул рифами, що знаходяться за 50 – 100 метрів від берега. Рифи добре видні при морських припливах та відпливах. Хоча акули можуть легко подолати й рифи.

1973 рік зустріли на пляжі, відзначивши новорічне свято о 16 годині за місцевим часом.

В один із вихідних днів я познайомився на пляжі з російським моряком, корабель якого стояв на причалі в Гавані. Він попросив допомогти дістати кілька коралів на сувеніри. Я погодився. Прив'язав до пояса сумку, вирізав палицю з крючком і поплив разом із ним у море.

Дно під нами – суціль із рифів. За 70 – 80 м від берега ми потрапили в лабіринт, оточений із трьох боків рифами. Помічаю хижачку-баракуду. Побачив її й моряк, злякався, кинув свою арматурину й щодуху дременув до рифів. Баракуда обережно просувалася до мене. Я повільно поплив їй назустріч і дивився в очі, як учили мене старі службовці. Вона розвернулася й відпливла.

Була «далека» зустріч і з акулами. Я плавав разом зі своїми колегами, коли до нас підгріб кубинець на маленькому човні й показав на обрій, де ми побачили кілька акулячих плавників, що стирчали з води. Добре, що ми перебували на мілководді, і нам вистачило часу хутко дістатися до берега.

Ядучі медузи, що плавають у Карибському морі, теж не подарунок, їх треба остерігатися: якщо обпечуть, то починається сильне зудіння.

Якось я побував на екскурсії в колишніх казармах Монкадо, де в 1956 році Фідель Кастро та його соратники переховувалися

*Вид із готелю на Атлантику*



від диктатора Батисти. Нині там музей революції. Казарми ці – одноповерхова будівля площею 5000 кв. м з невеликими вікнами, які прикривалися обертальними дощечками.

Іноді ми бували в консульстві Радянського Союзу в місті Сантьяго-де-Куба, де вечорами дивилися наші фільми. Одного разу зустріли там космонавта №2 Германа Титова. Він не встиг ще акліматизуватися, погано переносив тропічну спеку й почувався не дуже. Але оцінив нашу працю: «Вам добре! Ви потрібну справу робите й неспішно знайомитеся з цим чудовим островом. А я літаю по багатьох країнах світу, усе – галопом по Європах, ось нічого до ладу так і не бачив, якщо не рахувати бенкетів!»

Запам'яталася ще одна цікава екскурсія на поле з цукровою тростиною. Тут, як і в Союзі, практикувалися суботні виїзди старшокласників і робітників на сільськогосподарські роботи. Привезли нас на величезну плантацію. Видали мечі – мачете для рубки, схожі на невеликі сокирки, і сомбреро. Тростина висока, близько двох метрів, листя й стебла схожі на кукурудзяні, лише кияхів нема. Нижня частина стебла дуже солодка. Наша група пропрацювала до 12<sup>00</sup>.

Поїздка в гори Сьєрра-Маестра запам'яталася дивовижним виглядом на Карибське море з висоти пташиного польоту. На острові високих гір нема. Найвища вершина – Сьєрра-Маестра, неподалік від міста Сантьяго-де-Куба. Північна сторона вершини вкрита хвойними породами дерев, а північний схил – тропічною рослинністю: дикими мандаринами, апельсинами та ін. З вершини гори й відкривається чудовий вигляд на узбережжя й на місто. Під час прогулянки схилом ми побачили старовинний сонячний

*Підстанція Ренте  
в Сантьяго-де-Кубі*







годинник і знайшли величезний квітнучий (!) папоротник високою з невелике дерево. Ми з Миколою Коханом зробили кілька знімків. Я нарвав букет гірських квітів і хотів подарувати його кубинській дівчині, але наш водій Ромеро вчасно зупинив мене, сказавши, що в них живі квіти кладуть на могилу, а жінкам завжди дарували й дарують лише... штучні.

Поїздка в селище Баракоа. У 1492 році саме тут Колумб висадився на острів, щоб поповнити запаси води й харчів. Виїхали о четвертій ранку. Через дві години зупинилися біля військового містечка недалеко від американської бази «Гуантанама». Раміро запропонував купити пива, але наш парторг Саша категорично заборонив це робити.

У Баракоа прибули близько 12-ї. Поїхали на шоколадну фабрику. Приємно було поспілкуватися з молодими кубинськими працівницями. Засвоївши технологічний процес і прихопивши з собою презент – шоколад з кокосовою стружкою, поїхали назад.

У січні 1973 року наладників відправили в відрядження в Ольгін, де нам необхідно було запустити два трансформатори кожен потужністю 630 мвт. Селище знаходилося в центрі острова, віддалік від морського узбережжя. Видали нам по 180 песо командировочних і картки на харчування. Працювали двадцять днів без вихідних, потім тиждень відпочивали.

За працю мою на острові платили 70 песо і 107 сертифікатів на місяць. Банкноти я зберігав у звичайному ящику стола з радіо-деталлями, згорнувши в трубочку й дбайливо вклавши в середину керамічного опору середніх розмірів. По боках забив дерев'яні сопики й замазав зубною пастою для герметизації.

Мій контракт закінчився 2 березня 1973 року, але представник посольства СРСР на Кубі продовжив іще на три місяці з формулюванням – «у зв'язку з виробничою необхідністю».

У березні ми відправилися в Нуевітас, красиве портове містечко, усе в зелені, з великою кількістю кораблів, що стоять на рейді та в гавані. Виконували роботи на підстанції. Це був третій і останній об'єкт. Розмістили нас в одній невеликій кімнаті з триярусними ліжками. Кожного ранку я робив зарядку й бігав на красивій набережній біля морського порта.

На четвертий день до мене підійшли четверо кубинців, очевидно, портові охоронці. Обшукавши мене й не виявивши нічого підозрілого, питають російською, що я тут роблю. Пояснюю, що я советський спеціаліст, працюю на підстанції, а тут роблю ранками розминку, щоб не заважати своїм товаришам, котрі живуть зі мною, відпочивати. Вони усміхнулися й попрохали тут ранком більше не з'являтися.

Через якийсь час нас переселили з однокімнатної квартири в розкішний номер готелю на березі океану. Я жив разом зі спеціалістом московського трансформаторного заводу Олександром Анатолійовичем Поляковим. На Кубі він четвертий раз і досить гарно розмовляє іспанською. Це був великий плюс, позаяк у Нуевітасі в нас не було перекладача.

8 березня всі мої товариші відбули в Сантьяго, щоб привітати своїх жінок і дітей, а я лишився чергувати. 9 березня бачу в вікно,



що на територію підстанції в'їхав кортеж із кількох автомобілів з червоними прапорцями на капотах. Прибув заступник голови Ради міністрів СРСР Архипов. Я вийшов із будинку й відрекомендувався. Він спитав про обстановку й проблеми на об'єкті. Я відповів, що будівництво йде до завершення, але є деякі труднощі. Зокрема, нема креслень для поєднання нашого й чехословацького обладнання. Товариш Архипов подякував мені за інформацію, і кортеж відправився на азотно-туковий завод.

Довкола Нуевітаса дуже красива гірська природа з великою кількістю річечок. В один із вихідних днів ми наловили на мілководді рибок. Потім в'ялили рибку на вулиці біля готелю. Вона дуже сильно віддавала водоростями, їсти її не хотілося, а ось річкову поїдали з задоволенням.

Одного разу мій сусід приніс пелікана, який не міг літати. Олександр Антонович попатрав птаха й вирішив зварити шулюм. Але навар був такий вонючий, що мешканці готельних номерів кинулися до нас із протестами. Так що на пам'ять лишився лише пташиний дзьоб, який Олександр Антонович вивіз в СРСР як сувенір.

Треба сказати, що він був цікавою людиною. Вечеряв завжди в ресторані й коли ввечері приходив, то приносив кілька пляшок пива. Відкривав їх винятково пальцями без будь-якого інструмента. Якось у мене сильно запалилося горло, я не знав, чим лікуватися. Антонович ізвечора поставив у холодильник півлітра води, а вранці наказав пити. Три дні такого лікування, і я забув про біль у горлі. Потім, працюючи в країнах зі спекотним кліматом, я також лікував горло холодною водою.

Іноді заради хохми я люблю говорити, що спав в одному ліжку з Едітою П'єхою. А трапилося ось що. Якось у вихідні ми виїхали до моря на відпочинок у місто Сантьяго-де-Куба. Повернувшись у Нуевітас, дізнаємося, що в нашому номері два дні жила знаменита гостя з супругом. Так що в кожному жарті є доля правди, пані та панове!

Мій сусіда по кімнаті Рувим Беркович не вмів нічого готувати, навіть не знав, як відкривати консерви. Практично я годував його й сніданком і вечерєю. Одного звичайного дня до нас із Гавани приїхав пересувний торговий ларьок із радянськими товарами. Можна було придбати косметику, радіотовари, вино, горілку та ін. Рувим купив горілки і вина й пішов у гості до хлопців, навіть не запросивши мене, хоча би пристойності заради. Я образився, заявивши, що готувати йому більше не збираюся. У наших сусідів, до речі, та ж сама картина: Василь, перекладач із Молдавії, готує, а наладник Ігор «співає». Я запропонував Василю об'єднатися, що ми з часом і зробили. Рувим та Ігор пожили трохи разом, а потім не витримали й попрохали керівництво вирішити проблему з харчуванням. Сніданок та вечерю для них почали готувати кубинські жінки.

Кожну п'ятницю горничні, а їх у готелі було чоловік сім, робили вологе прибирання й міняли постільну білизну. На акордеоні, залишеному кимось, я грав для них «Катюшу». Відтак прибирання перетворилося на святковий ритуал. Я пригощав їх пивом і цигарками з ментолом, горничні кокетували й слухали гру.



Перед від'їздом я кожній жінці подарував по флакончику радянських духів. Для них це був розкішний презент!

Настав день від'їзду для мене, Рувима й Полякова. Парторг Е. Павлюченко зачитав колективу наші характеристики. Несподівано чую, що я не член КПРС, без вищої освіти, а працюю на посаді інженера з наладки. Парторг не міг зрозуміти, як я потрапив у закордонне відрядження, і вирішив напакостити поганою характеристикою. І навіть Монсур не заперечував! Я був страшенно невдоволений. Поляков заспокоював: «Він цим папірцем сильно не нашкодить, позаяк на тебе давно вже є в посольстві СРСР позитивна характеристика, інакше тобі б не продовжили контракт іще на три місяці! Ми в Гавані зайдемо в посольство, і ти про все розповіси раднику, а я засвідчу. І тоді цей заздрисний і поганий Павлюченко сам услід за нами залишить острів свободи!»

У Гавані ми з Рувимом затрималися, бо спершу замість нас відправили додому жінок та дітей із посольства. Восьмиповерховий готель «Капрі» на березі Атлантичного океану. Спека понад 30 градусів, велика вологість. Та ми діяли! Відвідали дім-музей Ернеста Гемінґвея, побували на могилі шахіста Хосе Капабланки. Побував я й у православному християнському храмі. Вечорами відвідували бар, пили пиво.

*Пам'ятник Хосе Марті*





В один із вечорів я звернув увагу на біляву людину років тридцяти, котра сиділа неподалік. Вона виявилася німцем. Жив чоловік у готелі третій місяць, працював на техніці в кар'єрі, отримувач щомісячно... 1500 песо! Я був вражений! Працюючи інженером, я отримував 70 песо в місяць, а він же лише звичайний робітник!

Відвідали ми з Рувимом і знаменитий ресторан «Тропікано». Замовили вечерю на 200 песо й насолоджувалися фантастичним, мальовничим шоу. Сцена в залі повільно оберталася, а музика просто ревіла! Спиртне ми майже не вживали. До нашого столика кілька разів підходили красиві мулатки й загравали з нами, але ми були непохитні: «Руссо туристо – обліко морале!» Та й браві парубки з КГБ явно нас пасли-випасали.

У номері стояли три ящики з кубинським ромом, пивом та напоями. Ми всіх наших знайомих пригощали по повній програмі!

31 травня в посольстві ми отримали виїзні документи й попросили економічного радника Семенова поміняти решту песо на сертифікати. Він нам... відмовив! Свої 400 песо я виклав на стіл Семенову, чого він і домагався. У ті часи будь-яку валюту на територію СРСР ввозити забороняли. Було образливо за себе й наш народ, адже в нашій країні правителі суворо, бачте, стежили за тим, щоб звичайні громадяни не збагачувалися! А то ще, чого доброго, стануть незалежними й некерованими.

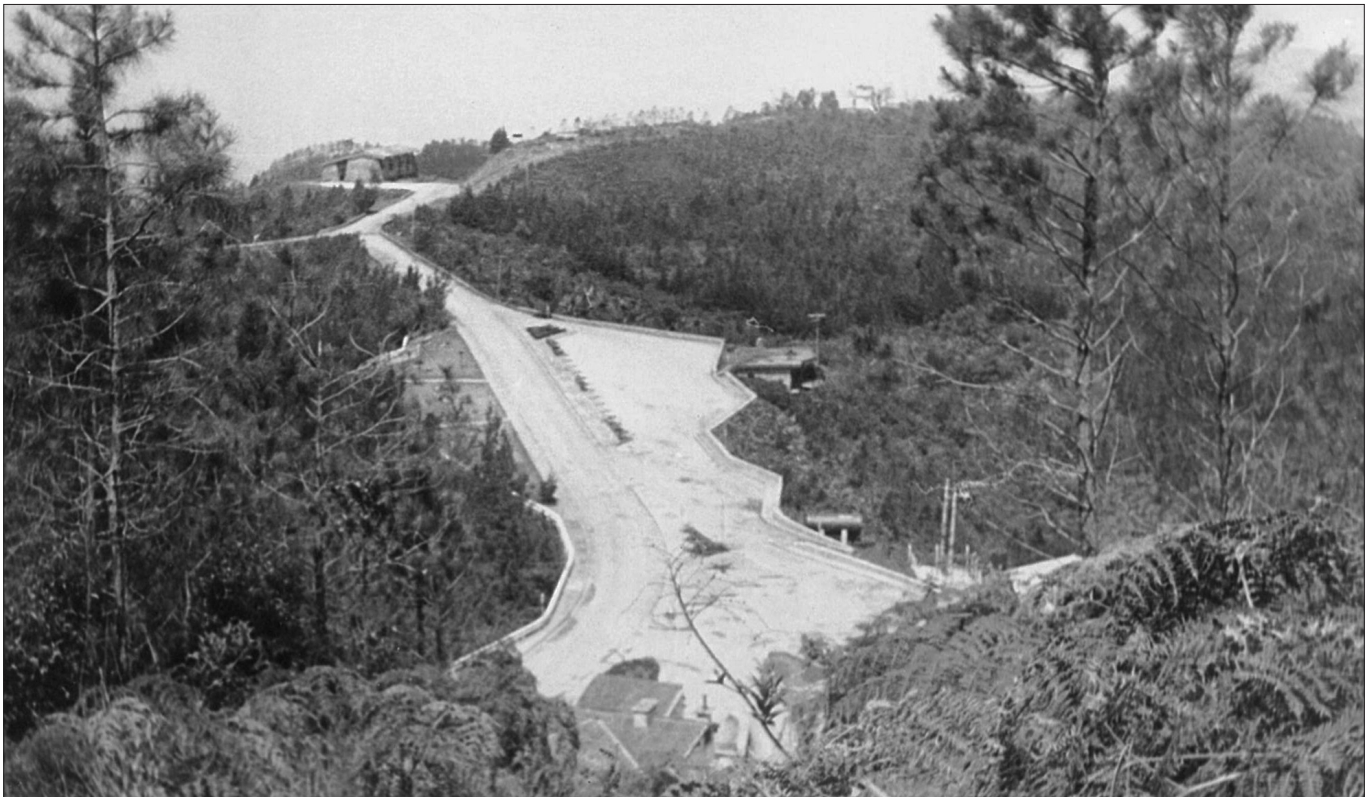
2 серпня 1973 року ми вилетіли в Європу. На борту ІЛ-62 я познайомився з росіянином та його 16-річним сином, котрі нелегально, у коробці від радіоприймача, везли в Союз великого папуту. Протягом усього 15-годинного польоту папуга дуже неспокійно поведився, і хлопець час від часу оббризкував його водою, після чого він підмерзав і на якийсь час замовкав. Митний контроль вони подолали успішно, і папуга мав почати нове життя в клітці країни рад.

В аеропорту Шереметьєво-2 ми з Рувимом розпрощалися. Він поїхав додому, а я в готель «Восток» із... трьома карбованцями в кишені! Адміністраторці готелю подарував невеликий корал, щоб вона поселила мене без передоплати. Щоб дістатися Харкова, довелося позичити 150 крб у свого земляка Едуарда Івановича Шалімова, що прибув із Монголії.





*Із кубинськими товаришами-енергетиками 1973 р. Підстанція в Сантьяго-де-Куба*



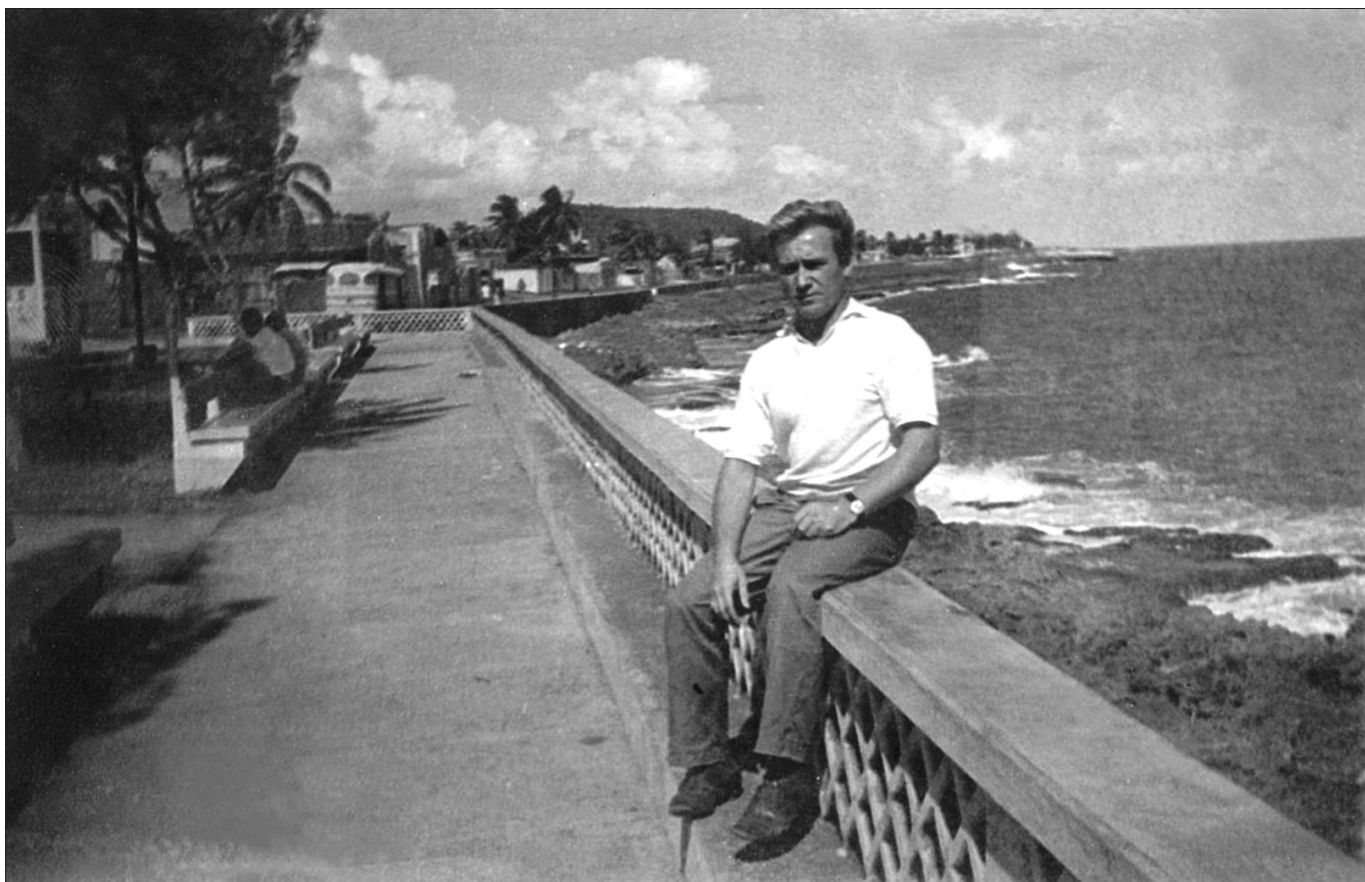
*Вид із гори Гран-Педро*



*В'їзд до міста Нуевітас*



*Пам'ятник Масео – герою революції на Кубі*



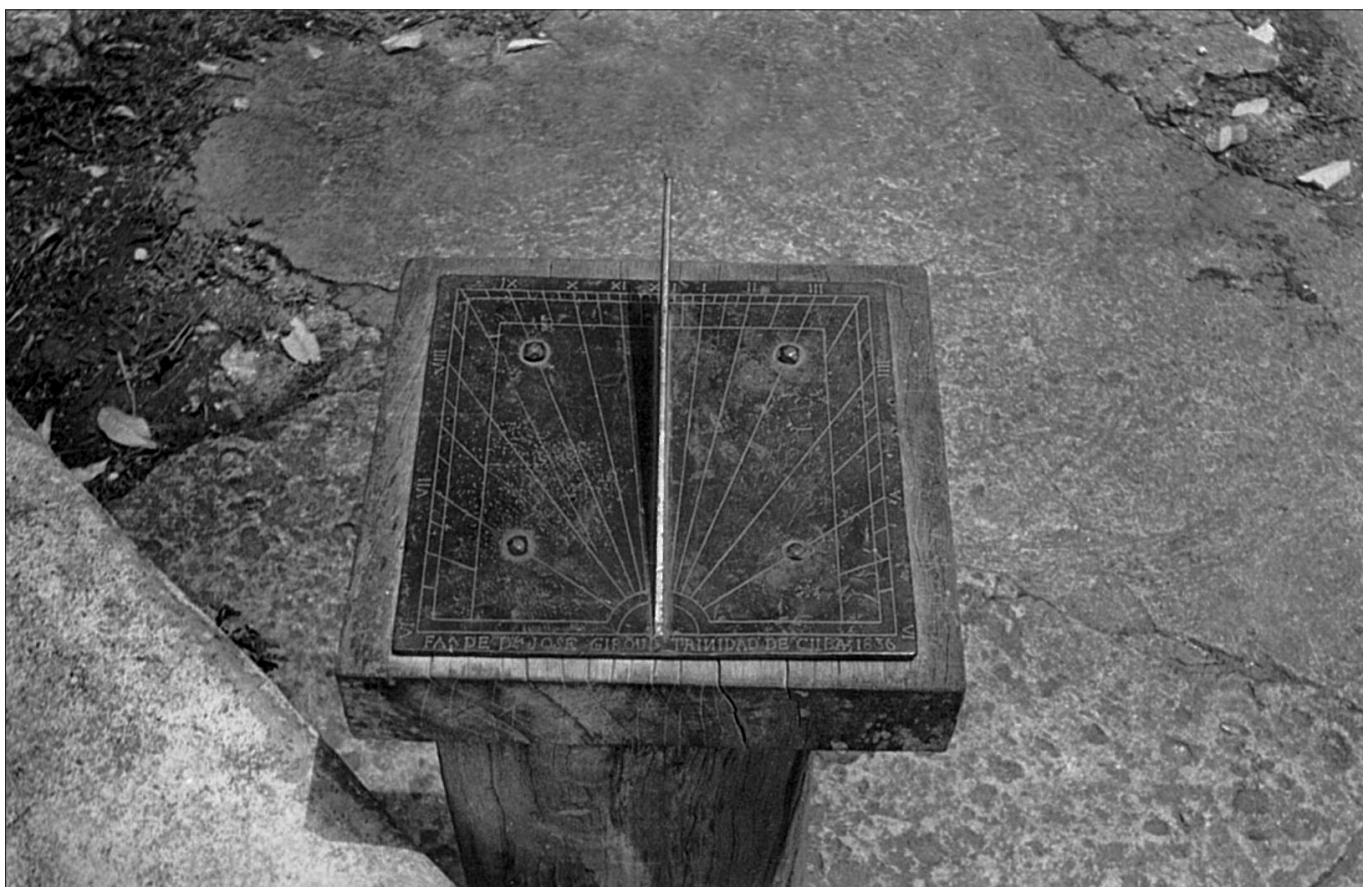
*На набережній у Сантьяго-де-Кубі*



*На сафрі*



*Пляж Сибоней. Тут першого січня 1959 р. висадила група кубинських патріотів на чолі з Фіделем Кастро*

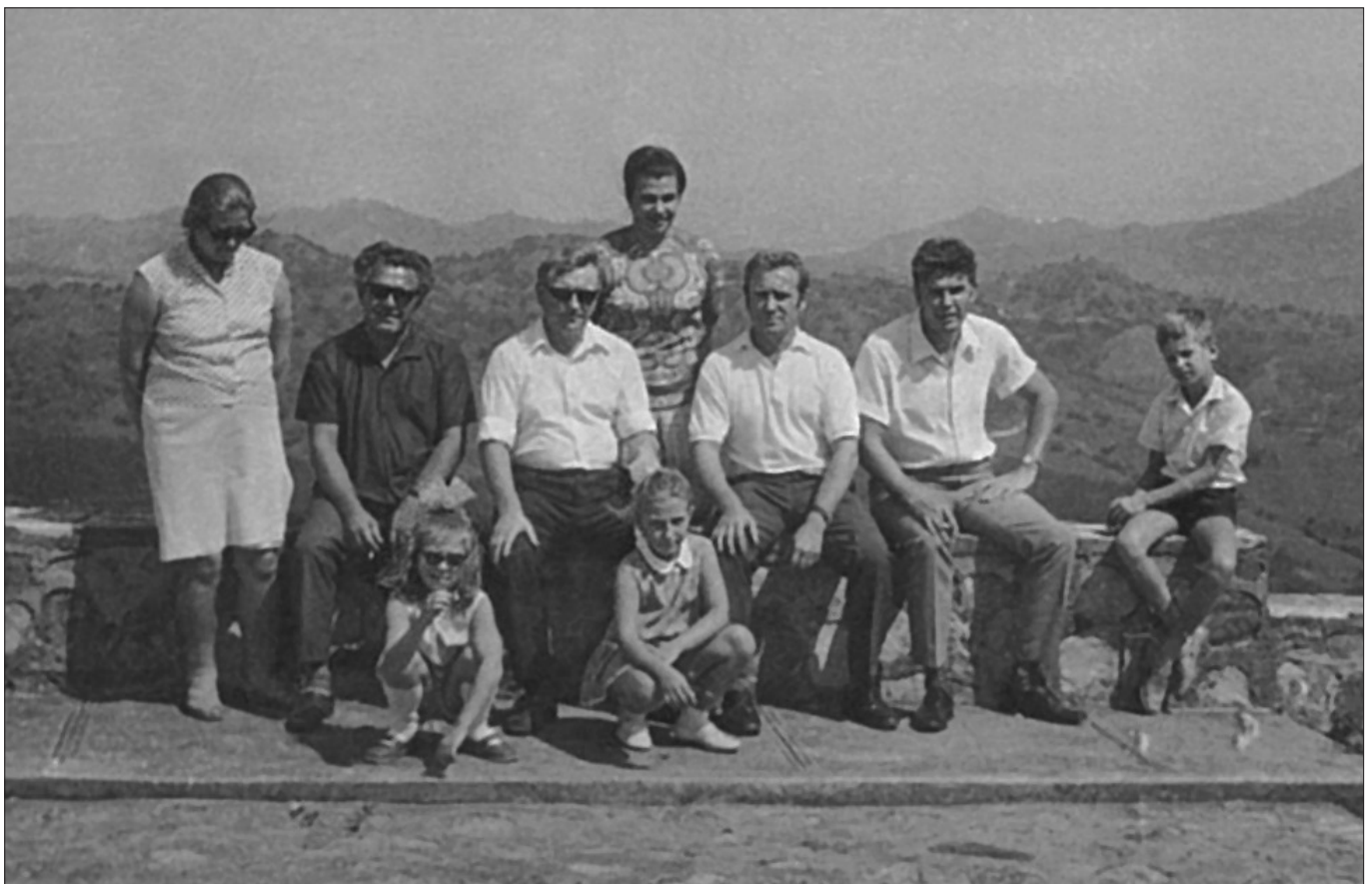


*Годинник на вершині гори Гран-Педро*





*Радянські спеціалісти на горі Гран-Педро*



*Дорогою на пляж*



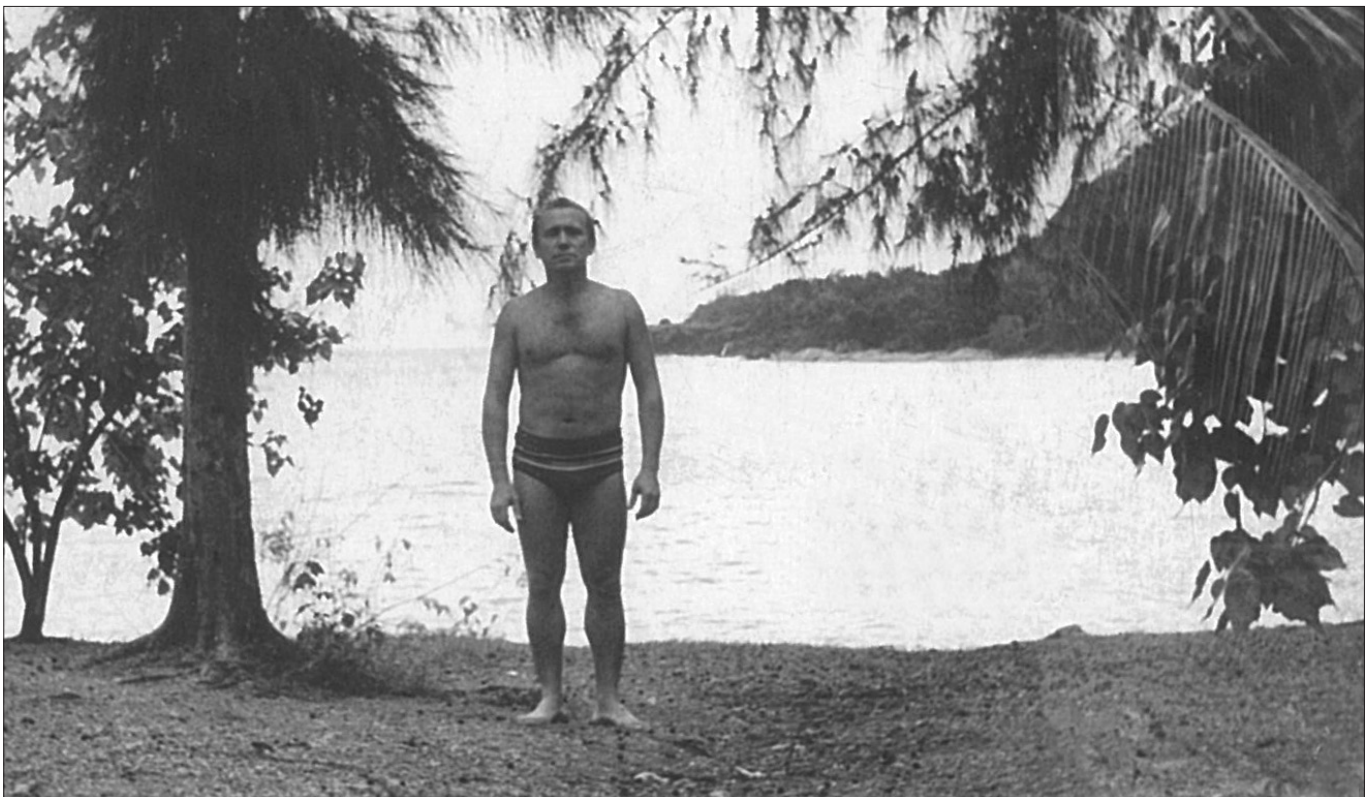
*На дні Карибського моря*



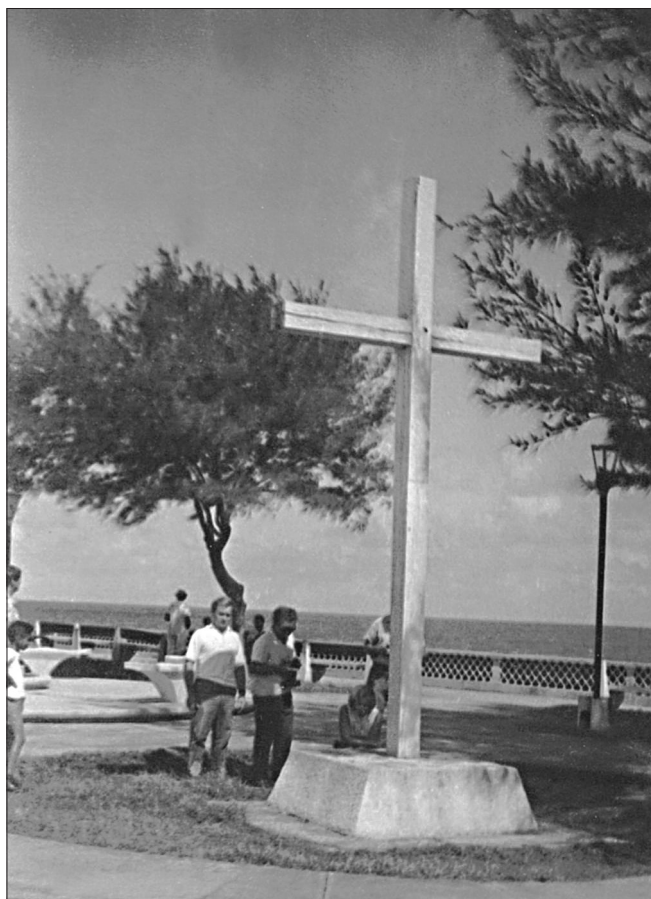
*Мушлі та корали Карибського моря*



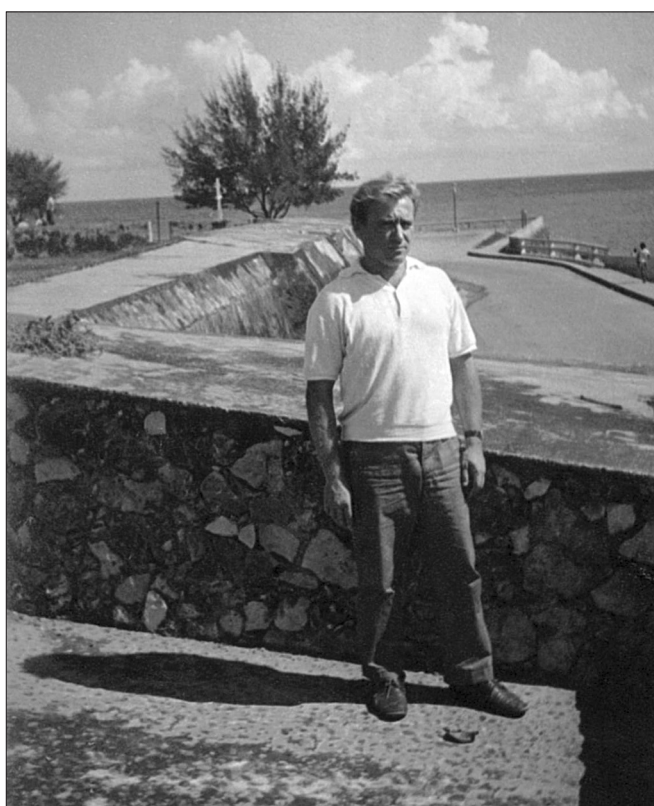
*Життєрадісні кубинці*



*На пляжі Сибоней*



*Хрест на місці, де вперше висадився  
Христофор Колумб*



*За мою спиною фортеця «Мора» –  
морські ворота Сантьяго-де-Куби*



*Центральний пляж. Сантьяго-де-Куба.  
Зі мною Віктор Захарин*



## ЖИТТЯ ПІСЛЯ КУБИ

На Кубі я заробив 900 сертифікатів із жовтою смугою. Цієї суми вистачило на покупку «Москвича-408». У той час у Радянському Союзі придбати автомобіль було дуже складно. Їх у відкритий продаж не надавали, а якщо й продавали, то лише на підприємствах. А там, як завжди, купити автомобіль мали можливість тільки «свої» люди, наближені до високого начальства.

25 червня 1973 року я разом із двоюрідним братом, шофером Миколою Безруком і 15-річним хресником Сергійком Харченком відправився в Москву купувати машину. Магазин, у якому продавали автівки за валюту, знаходився біля стадіона «Лужники». Шулерів тут вистачало. Зразу ж запропонували машину, але з подвійною переплатою. Я відмовився. Зайшли в магазин, продавець вирізав із сертифікатів смужки дорогоцінного металу, а решту кинув у відро для сміття. Я подумав: працював цілих дев'ять місяців як проклятий у спекотній країні, а продавець отак безжалісно порізав і викинув мої гроші.

Потім ми втрьох із чеком пішли вибирати на спеціальному майданчику машину. «Москвичів» було мало. Довелося дати хабаря 100 крб, і мені запропонували автомобіль рубінового кольору. Продавець сказав, що мотор тут дуже гарний, тільки одні дверцята трохи перекошені. Через цей дефект її не відправили за кордон. Радянські дурники й цьому будуть неймовірно раді. Діватися нікуди, треба було брати.

Дорогою додому трапилася трагедія.

Доїжджаємо до невеликого районного центру Плавськ в Орловській губернії за 270 км від Москви. Заправили автівку, трохи перепочили. Напросився хлопець – підвезти до Мценська. Їдемо через населений пункт Чернь. Швидкість невелика, правил не порушуємо. І раптом після вантажівок, що проїхали нам назустріч, прямо під колеса нашої машини вискакує хлопчик дев'яти років і вривається головою в капот.

Ми зразу ж загальмували, я взяв хлопчика на руки – він іще дихав, сіли в авто й відвезли в лікарню. Але малюк дорогою помер.

Хлопець, що їхав із нами, одразу ж зник. Через годину в лікарню приїхала міліція на чолі з капітаном. Нас забрали в районне відділення. Поїхали на місце пригоди. Зустріли маму дитини. Коли жінка дізналася про все, голосно закричала: «Іще одну дитину забрала ця клята траса!»

Зібралось багато людей, сусідів, вони били руками машину, де й так лишилася вм'ятина від удару головою, і гнівно свердлили нас очима. Жахлива картина! Можна було збожеволіти!

Потім Миколу примусили писати пояснювальну, міліція перевірила його на наявність спиртного в організмі, установивши – абсолютно тверезий.

Увечері 27 червня приїхала слідча група. Разом виїхали на місце пригоди. Біля двору стояла бабця. Капітан спитав, чи бачила вона, як усе відбулося. Та відповіла: «Це трапилося на моїх очах». Вона розповіла, що Юра хотів перейти трасу біля свого дому. Він

спершу пропустив дві вантажівки і зразу ж, не побачивши червоної машини з протилежного боку, кинувся перебігати дорогу.

Ми переживали важкі хвилини, особливо наш водій Микола Павлович, адже в нього напередодні народився син, а тут така біда! Я заспокоював його, як міг.

Мої документи повернули. Я міліціонеру, лишившись наодинці, кажу: «Капітане, допоможіть, щоб водія не посадили в тюрму, адже в нього щойно народився син, тим більше він не міг запобігти аварії. Якщо залагодите ситуацію, з мене коньяк». Капітан відповідає: «Заночувати доведеться в міліції, а вранці начальство вирішить, що з вами робити».

О 9 годині ранку 28 червня підходить до Миколи Павловича капітан: «Ідьте до сім'ї загиблого, допоможіть грошми». Ми зустрілися з мамою хлопчика, вона каже: «Схоже, Юра сам винен. Але ви допоможіть, дайте 500 крб на похорони». Я відповів, що в нас таких грошей із собою нема, але через три дні я привезу їх. Показав жінці паспорт, запропонував лишити його як заставу. Але вона не взяла, сказавши, що в міліції знають, хто ми й звідки.

Повертаємося в відділення міліції. Зібравши з усіх гроші, купую в магазині п'ять пляшок коньяку «Пліска» для капітана. Микола Павлович і Сергій лишилися в автівці, а я зі своїм знаменитим індійським портфелем заходжу в кабінет. Там сидять міліціонери, один у чині полковника. Я миттєво оцінив обстановку й зрозумів, що коньяк ні в якому разі давати не можна – пришиють справу. За хабар в СРСР світило три роки тюрми, якщо не більше. У буцегарню, може, й не посадять, алу купу грошей з «іноземця» викачають.

Капітан устав із-за столу, простягає мені газетний орган ЦК КПРС «Правду»: «Давай!» Беру газету, питаю: «Що давати?» Озирнувся: ззаду стоять полковник та інші міліціонери. Капітан каже: «Ви обіцяли коньяк». Я сторопіло відповідаю, що коньяк є, але не для нього. Утручається полковник: «Капітан, відпусти його, усе ясно».

Капітан підійшов до свого стола, витяг із ящика засмальцьований гранчак (мабуть, тримає в столі для зняття відбитків пальців), наливає коньяк: «Позаяк ви свій не даєте, то випийте мій».

Я випив, лишивши на стакані відбитки чотирьох пальців, подякував капітанові й вийшов надвір із «Правдою». Там чекали Микола Павлович і Сергій. Я їм усе розповідаю, а в мене трясуться руки. Але з'явилася надія, що відпустять додому.

Через годину капітан викликав Миколу Павловича. Дав йому довідку, що водійські права вилучені міліцією. Уточнив: якщо визнають невинним, то права вишлють у Мерефу, туди, де видавали.

У Комсомольськ приїхали пізно ввечері. Я поставив машину в дворі, зайшли в мою квартиру. Жінка зразу ж із наших облич здогадалася: щось трапилося. Після моєї розповіді про «машинне свято» не могло бути й мови.

Пізніше «Москвич» стояв у залізному гаражі сусіда Володі. Не підходив до нього місяць.

Дивився, як на консервну банку в небезпечних руках. Коли сідав за кермо, здавалося, що перехожі так і прагнуть потрапити під колеса. Та й водити як слід я не вмів, хоча права й були – індійські, міжнародні, придатні в 115 країнах світу. Кілька разів приїжджав



машиною до мами в Манченки, але сорочка ставала мокрою від поту – так сильно я напружувався.

Якось повіз я із села в Комсомольськ жінку, сина й друга дитинства Івана Миколайовича Азорова з жінкою й двома дітьми. В сосняку за Васищевим зупинилися перепочити. Поїхали далі, а ручне гальмо зняти я забув. Проїхали близько двох кілометрів, і машина стала некерованою. Тисну на гальма, а автівка рухається! Я за ручне гальмо, а воно включене!

Їду, нікому нічого не кажу, думаю, як спинитися. А тут, як назло, невеликий спуск, і машина набирає швидкість! Швидкості не перемикаються. Я трохи розгубився. Що робити далі? Приймаю єдине правильне в тій ситуації рішення. Бог поміг мені й тут. Коли автівка зїхала з гори, дорога пішла вгору. Це мене і врятувало. Машина спершу спинилася, а потім покотилася назад. На дорозі був стовпчик. Я на ньому й застопорив машину.

Пасажири відразу все зрозуміли. Слава Богу, що ні спереду, ні позаду в той момент не було автотранспорту. Зупиняю на дорозі «Москвич-402». Літній шофер зняв ручник, прокачав педаллю гальмівну рідину й сказав, що мій «москвич» знову готовий рухатися. Та чи поїдуть тепер зі мною мої супутники? Питаю їх. Ніхто не відмовляється. Через годину ми доїхали до селища. Я поставив машину в гараж і вирішив, що більше на ній їздити не буду – вона не моя. Вирішив продати, хоча треба чекати три роки, інакше звинуватять у спекуляції.

У вересні в Мерєфу прийшли документи Миколи Павловича, де повідомлялося й про смертельний випадок. Я спитав у начальника міліції, майора, чи не можна продати машину тепер, адже мені психологічно важко їздити. Майор відповів, що закон дозволяє в таких випадках продавати автівки раніше трирічного строку.

Я знайшов у Мерєфі покупця – м'ясника Дмитра. Сторгувалися за сім з половиною тисяч (вийшло 2,5 тисяч крб навару).

На виручені гроші купив магнітофон «Весна», телевізор «Рекорд», а решту грошей дружина витратила на різне ганчір'я. Півтори тисячі карбованців я позичив свояку Анатолію Кириловичу Федорову. Він працював у КГБ, йому потрібен був автомобіль.

У липні я вийшов на попередню роботу. Начальство зустріло мене недружелюбно, адже чекало подарунків. А тут самі корали, та й тих небагато. Нібито маю голосне звання закордонного відряджувальника, а стою перед усіма бідний, як церковна миша, і вже вдруге!

Довелося міняти роботу. Допоміг головний інженер тресту Геннадій Петрович Орлов, узявши на посаду інженера.

Я перевівся в Комсомольськ майстром у лабораторію зварювання. Пішло життя без відряджень. Олексій у кінці 1973 року почав навчатися в музичній школі грі на скрипці. 1 вересня 1974 р. він пішов у перший клас загальноосвітньої школи.

10 травня 1974 року викликає мене начальник відділу кадрів тресту Гнойовий: «Михайле Григоровичу, направляємо вас на курси з контролю зварювальних верстатів на АЕС, на яких нам невдози доведеться працювати. Це Рівненська, Запорізька, Хмельницька, Південноукраїнська, Кримська і Харківська АЕС».



15 травня приїжджаю в Москву. Навчальний комбінат розташовувався в районі парку «Ізмайлове». Поряд і гуртожиток «Центренергомонтажу», куди я пішов поселятися. Жінка-комендант попереджає, що кімната є, але в ньому живе такий собі Юра, і тільки він може дати добро на поселення.

Заходжу в кімнату, за столом випиває група товаришів. Питаю, хто Юра. Устає чоловік мого віку й фізичних параметрів. Ставить умову: купити по пляшці горілки на кожного. Іду в магазин, потім мене запрошують до столу. Бачу акордеон. Заграв. Усі відразу ж визнали мене за свого.

Поряд з гуртожитком було гарне озеро, почався пляжний сезон, але за вхід платили. Щоранку о 6<sup>00</sup> я ходив до озера на зарядку. Познайомився з сім'єю йогів: чоловіком, жінкою й сином. Ця сім'я о п'ятій ранку приходила до озера робити зарядку. Я заприятелював із ними, вони запрошували в гості, подарували мені чимало нелегальної літератури про йогів.

Усі три місяці ми з Юрою жили разом. Він був цікавою, доброю людиною, чекав квартири, планував одружитися. Голос у Юри – сильний бас. Я на акордеоні натискав нижню клавішу, і Юра легко її брав.

На Трійцю він запропонував сходити в одну московську церкву, де патріархом усієї Русі був отець Пімен. У цій церкві Юра співав у хорі. Спершу я йому не вірив, але вранці в день святої Трійці ми разом пішли в церкву слухати спів капели.

Це був неймовірний спів! Після завершення служби Юра розповів, що за спів йому платять 120 крб щомісяця. Він уточнив, що це найнижча ставка. У капелі є й оперні співаки.

Біля нашого гуртожитку знаходилася їдальня-кафе, де ми часто обідали й вечеряли. Якось працівники їдальні попрохали налагодити автоматику. Я, як бувалий наладник, узявся за справу, навіть купив деякі прилади, усе відремонтував, і ми з Юрою їли потім у цьому кафе мало не безплатно.

Курси з атомних електростанцій СРСР були цікавими й корисними. Тоді мало хто знав, що таке радіація, а я все це освоїв дуже добре ще в 70-ті роки, позаяк нам викладали люди, котрі працювали на АЕС. Особлива увага приділялася заходам безпеки. Чимало спеціалістів віддали свої життя на атомних будівництвах. У кінці навчання нас послали практикуватися на Курську АЕС.

Поїхав на вихідний додому. Галина виходила заміж за Вадима Валентиновича – працівника будинку побуту біля Південного вокзалу. Ще в 1973 році я порадив їй влаштуватися сюди зв'язківцем. Сестра цей факт заперечує, але ж я пам'ятаю!

Так я став першим атомщиком у тресті «Електропівденмонтаж», мав посвідчення керівника робіт зі зварювання стиків на АЕС. Після закінчення курсів мене підвищили в посаді – зробили старшим інженером зі ставкою 145 крб.

З вересня 1974 року по серпень 1975-го я працював у центральній лабораторії зварювання в Комсомольську. 20. 07. 1975 народилася донька Ганна – в однокімнатній квартирі жити стало тіснувато. Пишу заяву безпосередньому начальнику й голові профкому тресту, головному зварювальнику Анатолію Миколайовичу Болгарину. Отримати квартиру в той час ставало важкувато. Та якось я





розповів про свою проблему Галині Петрівні Єрмолаєвій, що працювала зі мною, вона була дружиною директора Зміївського заводу монтажних заготовок (ЗЗМЗ), підрозділу нашого тресту.

Вона питає: «Однокімнатна квартира в гарному стані?» Відповідаю ствердно. У Покотилівці здавався будинок, і для заводу трест виділив двокімнатну квартиру. Галина Петрівна запропонувала своєму чоловікові Євгену Панфиловичу забрати мою однокімнатну для заводського гуртожитку, а мені віддати нову двокімнатну в Покотилівці.

Я з радістю погодився на такий обмін, але з умовою, що мене не знімуть із квартирної черги в тресті. Болгарин мої умови прийняв.

20 серпня 1975 року директор заводу виділив вантажівку й двох людей. Машину завантажили речами, прибрали в квартирі, щоб було охайно – завтра заселять відряджувальників. Я сів у вантажівку, а Надія з немовлям – у директорську машину УАЗ-66, і ми відправилися в Покотилівку. Туди – 56 км.

Нарешті – наша вулиця Інтернаціональна, 31, квартира 62. Сина в школу в другий клас віддали без проблем, а ось музичної в селищі нема. Олексій не хотів кидати скрипку. Я запропонував йому займатися музикою в Мерефі, що за 20 км від Покотилівки. Їздити треба тричі на тиждень автобусом.

Перші кілька разів я відправлявся туди й назад разом із сином. Олексій звик їздити в Мерефу й сказав, що може вже їздити сам і на дорозі буде дуже уважним. Дружина спочатку злякалася. Але ми з сином наполягали на своєму.

Мої друзі й знайомі не схвалювали мене: «Що ти робиш? Батько називається!» Я відповідав, що Олексій уже самостійний, мені за нього лякатися нічого.

Син закінчив другий і третій класи музшколи. У травні 1977 року мерешанців прослуховували спеціалісти Харківської музичної школи. Із Мерефи одному лише Олексію запропонували перейти в четвертий клас до Харкова.

Тепер Олексій їздив електричкою, а потім трамваем іще дві зупинки. Один тиждень ми так їздили вдвох. Потім учителі музшколи пропонують: «Можна перейти на стаціонар і жити в інтернаті, де Олексій займатиметься й загальноосвітніми предметами, й музикою. На вихідні можете забирати сина додому».

Так і вирішили. Олексій пробув в інтернаті два тижні. Потім я йому говорю: «Досить жити на державних харчах. “Бери шинель, пошли додому”!» Знову ми перейшли на попередню схему навчання.

У кінці вересня 1977 року всіх батьків викликали в музшколу на збори разом із дітьми. Викладач давав характеристики. Каже: «Альоша Манченко дуже швидко й легко влився в класний колектив, мовби він у цьому класі займається не місяць, а всі чотири роки. Як ви, батько, виховуєте свого сина, що він такий товариський?» Відповідаю: у мого сина колосальний досвід у цій справі. Батьки й викладач здивувалися: великий досвід? Я й розповів, як учив сина самостійності. Олексій навчився швидко сходитися з дітьми, навчаючись у різних школах. Хіба ж це не досвід?





*Біля брами Вавилону*



## ІРАК

(4 жовтня 1977 – 30 жовтня 1980)

Ірак – своєрідна країна, земля старовинної цивілізації з тисячолітнім укладом життя. Клімат сухий і спекотний. Північна частина Іраку – з курдським населенням. Міста Керкут, Суліманія схожі на наші, європейські: будинки дво-, триповерхові, незасмічені вулиці. Місцевість гориста, адже Курдистан – продовження Кавказьких гір із півдня.

Переважно ж Ірак – рівнина з бідною рослинністю. Зелень росте, як правило, на берегах Євфрату й Тигру. Перекотиполе, колючки... Трави й дерев нема. Із тварин зустрічаються дикі кабани, верблюди, ховрахи, зайці, скорпіони, фаланги, змії. Біля будинків цвірінькають горобці. У річках у достатку водиться сом, але їсти його не можна – вода тепла, і риба червива. Ми їли переважно привозну морожену рибу – скумбрію (смажили або робили оселедці).

Іракський народ – доброзичливий, особливо молодь. Старі люди тримаються гідно, в розмові поважні.

Базари переповнені товаром, але жахливо брудні. Біля приватних будинків – купи сміття. На відміну від наших господарів, іракці не вивозять сміття за межі міста, а викидають за паркан. Паркани в них добротні, цегляні, висотою до двох метрів. Каналізація відсутня. Хазяїн прорив рів за паркан, і туди стікають усі нечистоти. Через те приватні будинки будують далеко один від одного (метрів за 100 – 150). Жінки вдягнені переважно в чорні плаття, обличчя часто прикриті чадрою, на ногах капці. Хоча в кінці 1970-х років жінки в Іраку (особливо молоді) вже прагнули до розкріпаченості, тож ходили без чадри, з відкритим обличчям. Мужчини теж ходять у широких чорних платтях із чалмою на голові. Майже в кожного чоловіка в руках чотки – нанизані на нитку намистинки. Такими чотками користуються мусульмани і в нас. Якщо на голові араба убір білого кольору, це означає, що він багатий.

О четвертій ранку починають працювати мечеті, і люди перед роботою йдуть молитися. Закликає їх мулла (з допомогою підсилювача).

Увечері й уночі багато ілюмінації – красивих різнокольорових вогників.

Багато легкових і вантажних машин із різних країн світу. Насамперед це потужні німецькі автівки.

Середньорічна температура взимку 30° – 35°C, а влітку – 40° – 55°C. За всі 37 місяців мого перебування в Іраку жодного разу не було дощу. Щороку з 15 квітня до 1 серпня лютують піщані бурі, що трохи пригашають спеку. Під час цих бур ми практично не бачили сонця, а пил ліз у кімнати, сідав на одяг, обладнання. Як би щільно ти не зачиняв двері, він проникав у всі щілини, ліз в очі, рот, вуха, ніс. Радянські спеціалісти ходили, мов п'яні, з червоними очима.

Серпень – найспекотніший місяць. У цю пору фініки дозрівають при температурі 50°C і вище. Без головного убору й взуття вийти на вулицю неможливо. Вуха в прямому сенсі згортаються.



Прості люди живуть у мазанках, що рятують своїх хазяїв від пекучого сонця. Джерело води – річка. Бачив у деяких місцях на берегах Євфрату й Тигра колодязі, де беруть воду, але їх дуже мало.

Дороги в Іраку добротні, шосейні. Територія країни всяна нафтовими скважинами. Їдеш дорогою й бачиш обгороджену засувку жовтого кольору з нафтою під тиском 40 атмосфер. Не треба ні насосів, ні електрики – просто відкривай засувку й бери нафту. Ніякої забороненої зброї в Хусейна не було, американцям подавай нафту – ось і вся причина окупації.

Радянський Союз підписав великий енергетичний контракт на будівництво теплової електростанції потужністю в 4 енергоблоки по 300 мегаватів кожний. Це було грандіозне будівництво того часу, де постійно працювало близько п'яти тисяч радянських спеціалістів.

1 жовтня 1977 року. З Південного вокзалу в далеку дорогу мене як завжди проводжали жінка Надія, син Олексій, донька Аня, сестра Рая, Коля, кум Олексій та Сергій. Спецавіарейсом на ІЛ-62 вилетіли до Іраку 4 жовтня. Летіли п'ять годин. Прибули в Багдад опівдні. Багаж не отримали. Сказали, що він прилетить наступним рейсом, а насправді переплутали літаки, а наш багаж відправили в... Лондон. І... з кінцями.

До аеропорту в Багдаді подали сім арабських автобусів, і 140 приїжджих відправили в Насирію, поселили в дерев'яні будиночки по п'ять чоловік: двох – в одну кімнату, трьох – в іншу. Кондиціонерів не було, їх заміняли кулери. Я поселився в кімнаті з електромонтажниками з Вуглегірської ГРЕС Анатолієм Олексійовичем Савенком і Альбертом Левковичем. У сусідній кімнаті облаштувалися ленінградські тепломонтажники Сергій та Анатолій.

Після приїзду ми, як і годиться, сіли вечеряти. Обмили горілкою поселення й лягли спати, але заснути до ранку так і не змогли. Мільярди москітів цілу ніч безжалісно нас гризли. Вони довго чекали, коли підселять жертв, щоб від душі попити крові. Уранці встали о 5<sup>00</sup> червоні, в суцільних укусах.

На автобусній зупинці розділилися. Я потрапив на електромонтажну дільницю з начальником-москвичем Геннадієм Степановичем Ілляшенком. Майстром у мене був Олексій Клепиков, прорабом – Олександр Петрович Сметанін. Вийшли спершу на роботу в парадній формі, але вже наступного дня видали спецодяг та інструмент.

Праця наша оплачувалася погано. Наприклад, мені, електромонтажнику 6-го розряду, видавали 85 динарів місячно, у перерахунку на радянські – 850 крб. Іншим іноземним спеціалістам, зокрема німцям, їх країна платила 1200 динарів. Нам іще доплачували щомісячно 130 – 140 доларів, але вони накопичувалися на рахунках Зовнішекономбанку СРСР. Машина «Жигулі» коштувала тоді 5,6 тис. крб, і за рік роботи в цих складних умовах її можна було придбати, якщо додавали до заробленого й накопичені в банку гроші. З доларами й динарами праця кожного з нас оплачувалася приблизно двомастами динарами в місяць, а 1000 динарів держава щомісячно забирала собі. Грабунок серед білого дня!

Окрім кліматичних, були ще неймовірно важкими й побутові умови життя в цій азіатській країні.



*Біля знаменитого лева*

Радянське селище складалося з двох частин: 600 італійських металевих будиночків з кондиціонерами й 300 будиночків ПДУ – радянських дерев'яних будиночків для будівництв із холодним кліматом. Але дерево непогано утримувало постійну температуру й при 50°C. Багато сімей радянських спеціалістів жили ще і в зручних одноповерхових арабських будинках із присадибними ділянками в самому місті Насирія.

Будмайданчик знаходився за три кілометри від селища. Тому на роботу нас возили на ЛАЗах та арабських автобусах. Поїздка була дуже важкою: через велику кількість робітників часто доводилося стояти.

Із часом купили необхідні хімікати проти москітів, увімкнули кулер. Але життя щодня приносило нові й нові випробування. Так, обід на будівництві з 11<sup>00</sup> до 12<sup>00</sup>, за цей час треба встигнути на автобус, проїхати три кілометри до їдальні в селищі, відстояти велику чергу – і назад. Часто бувало так: береш порцію, а їсти вже нема часу. Автобуси не чекають. Ось так потратиш цілу перерву і... лишаєшся голодним. Ну ніякої організації! Ніхто нікому не потрібен. Я кілька разів приїжджав на роботу з запізненням, і прораб Сметанін докоряв: «Який інтелігентний! Усі встигли поїсти, а він не встиг. Ще раз спізнишся – відправишся в Союз. Гроші отримуєш, як міністр, а працювати не хочеш».

Ну що тут зробиш і що тут скажеш? Сперечатися з начальством не можна. Просто заскрипиш зубами, стиснеш кулак у кишені, і все. Таке було тут жорстоке життя.

Робочий день для працівників ТЕС офіційно з 6<sup>00</sup> до 14<sup>00</sup>, а начальник нашого електромонтажного підрозділу Ілляшенко

примушував усіх працювати до 18<sup>00</sup>. Це було жахливо! Спека, піт ручаями, пити хочеться, а ти повинен щоденно перепрацьовувати по чотири години. Але що найприкріше – ніхто ж по-справжньому й не працював! Робили лише підготовчу роботу без інструмента. Одна «болгарка», до прикладу, на чотирьох людей. Яка вже тут продуктивність праці!

Якось працюю на майданчику: з допомогою «болгарки» готую конструкції для кабельних полиць. І раптом електромонтажник вихоплює в мене увімкнену пилку. Я розгубився, стою з квадратними очима. Олексій шепоче: «Іде наше начальство, а я стою й нічого не роблю. Подумають, що сачкую, а я подав заяву на продовження контракту ще на рік. Ти щойно приїхав, тебе не виженуть». Начальники зразу ж на мене накинулися: «Чого стоїш, Манченко, нудьгуєш? Приїхав зовсім недавно, а вже пристосовуєшся, щоб не працювати». Розводжу руки: нема інструменту. І чую відповідь: «У всіх є, а у вас нема!» Олексій після того, як начальство пішло, вибачився переді мною, і я його зрозумів.

25 жовтня 1977 року в мене кругла дата – 40 років. Спека за 45°C. У перерву поїхав у їдальню обідати, але знову не вистачило часу. Після роботи будівельники, тепломонтажники й інші спеціалісти поїхали, а ми працюємо в кабельній шахті. Ось уже 17<sup>00</sup>, я Клепикову кажу: «Олексію, хоча б на моє 40-річчя раніше виїхати, приготувати святкову вечерю». Він мені не вірить, дивиться в записник. Тисне руку, вітає. Відпускає додому.

*Зиккунат і довкола*





Я поїхав до селища попуткою, накриваю святковий стіл. О 18<sup>30</sup> прийшли товариші по роботі. Я припас радянські делікатеси: банку оселедця, ковбасу, сало, трохи чорного хліба й дві пляшки горілки. Прийшов і мій майстер із пляшкою арабської горілки: це арак – міцний фініковий напій із запахом валер'янки. У розпалі вечері зайшов із араком і москвич Олексій, що спровокував інцидент із «болгаркою».

Наступне свято – 60-річчя Жовтневої революції.

6 – 8 листопада – вихідні, уся п'ятитисячна радянська колонія відпочиває. У клубі великий концерт художньої самодіяльності. Тут я побачив свого знайомого – електромонтажника Анатолія із Запорізької ГРЕС. Він грав на барабані.

Анатолій із сім'єю – жінкою Людою і донькою – жив у Насирії на пристойній віллі в араба-приватника. Він запропонував мені записатися в хор. Я спершу сумнівався, чи варто, і ми з Альбертом пішли в клуб знайомитися. Колектив зустрів нас привітно, і ми цілих два роки співали в хорі.

За два місяці в Іраку я вивчив робочу обстановку, людей на нашій електромонтажній ділянці. Начальники – переважно москвичі. Усю чорнову й складну електромонтажну роботу виконували електромонтажники. Приїхали сюди представники Запорізької, Вуглегірської ГРЕС, Львівського, Донецького управління і, звичайно ж, харків'яни.

Москвичі були слабкими спеціалістами в електромонтажних роботах. Вони приїхали з іншим завданням: подовше пропрацювати без особливої шкоди для здоров'я й отримати більше грошей.

У кінці листопада 1977-го керівництвом будівництва був виданий дурнуватий наказ «про атестацію всіх працівників робочих спеціальностей».

Я, окрім електромонтажних робіт, добре виконував і налагоджувально-монтажні роботи. Тому не боявся ніякої атестації. Одного разу викликають і мене. Головує Ілляшенко, у комісії – прораби й майстри нашої дільниці. Ілляшенко звертається до мене: «Ви в Союзі працювали інженером безпосередньо в тресті, а сюди приїхали робітником, та ще й по 6-му розряду. Як це розуміти?» Я відповідаю: «У 1964 році після закінчення технікуму я працював електромонтажником 3, 4, 5 розрядів. Ви вважаєте, що я вже забув електромонтажні роботи?» Усі мовчать.

Устає Сметанін: «При завантаженні панелів я роблю три кола довкола панелі, а ви – лише один. Чому?» Я: «Ви, Миколо Петровичу, працюєте тут два роки, а я ще проходжу акліматизацію. І приїхав я сюди не футболістом, бігати, а виконувати електромонтажні роботи. Навіщо без толку метушитися біля панелі? Перш ніж щось робити, треба б і подумати трохи».

Ілляшенко зачитує присуд: «Кваліфікаційна комісія присвоює вам четвертий розряд із окладом 65 динарів у місяць». Питає: згодні? Відповідаю: «Ви вирішуєте долі людей, зокрема й мою. Я бачу, з ким маю справу, так що, навіть коли я заперечуватиму, все одно ви зостанетеся праві. А якщо чесно й відверто, то я з моїм досвідом електромонтажних робіт можу замінити будь-кого з вас». Всі заусміхалися, Ілляшенко сказав, що зі мною все ясно і я можу бути вільним.



Після святкування Нового року мене викликає Ілляшенко: «Поїдете на ГЕС у місто Дакан і там покажете, на що здатні». Це на іракську північ. Там багато курдів. Місцевість гірська – південна частина Кавказьких гір. Тут постійно тривають бойові дії між курдськими партизанами й іракською армією.

ГЕС у Дакані будували югослави, а електромонтажні роботи виконували радянські спеціалісти. Селище будівельників знаходилося в гірській улоговині. Було часто чути, як стріляють. Снаряди пролітали над нашим селищем, і це вселяло в душу тривогу, але до всього звикаєш.

Мені дістався найскладніший вузол електромонтажних робіт на турбіні, які я з честю виконав. Потім пішли інші роботи – так я пропрацював до березня. За січень і лютий мені заплатили по 85 динарів. Отже, розряд не понизили. Чому – не знаю й досі.

У лютому в Дакані буяла справжня весна: усе довкола цвіте, і гори в квітах. Ми з хлопцями нелегально ходили в курдське селище купувати самогон і продукти. Курди – дуже гарні люди: сильні фізично, кмітливі, привітні, чого не скажеш про іракців. З Даканом сусідить місто Сулеманія, дуже схоже на європейське: красиві цегляні будинки на два-три поверхи, на вулицях чисто, клімат не дуже спекотний. Зовсім як інша держава, а не Ірак. Недаремно ж курди не хочуть підкорюватися арабам і до цього часу борються за свою незалежність. У Сулеманії я купив перший свій радіомагнітофон «Хітачі» й привіз його в Насирію.

У кінці березня наш хор організував екскурсію в місто Басра. Дорога з Насирії в Басру – це сто степових кілометрів, а потім – заболоченими селищами. Арабські мазанки стоять прямо в болоті на стовпах. Басра розташувалася на березі Перської затоки, тому тут велика волога. Місто красиве й чисте, будівлі з цегли. Усе обладнання для ТЕС із Радянського Союзу прибувало кораблями з Одеси в морський порт Басри.

Повертаючись назад, вирішили відвідати затоку, де Тигр і Євфрат зливаються в одну річку. Тут знаменитий радянський мандрівник-лікар Юрій Сенкевич і видатний мандрівник зі світовим ім'ям Тур Геердал будували човен. Наш співвітчизник привітно помахав нам рукою, спитав, звідки ми, сказав, що незабаром приїде на ТЕС за будматеріалами.

Потім ми пообідали на зеленій галявинці, сфотографувалися біля знаменитого дерева, із якого, за легендою, Єва зірвала яблуко, з'їла його з Адамом, і вони согрешили.

Якось я завів розмову зі співробітником центрального складу Валерою. Він в Іраку три роки, контракт закінчується, а замінити його нікому. Я зразу ж напросився на заміну. Електрообладнання і КВПіА мені добре знайоме – усі ці прилади я колись налагоджував і вводив в експлуатацію. Пішли на склад, і я, не помиляючись, називав обладнання, що перебувало там. Начальник бази комплектації Сумцов записав моє прізвище, ім'я, по батькові, щоб поклопотатися про мій перехід.

Через тиждень прийшов Валера: «Михайле, усе вирішено, переходь до нас». Ілляшенко, побачивши мене в прорабській, закричав: «Сачкуєш, Манченко!» Дізнавшись про перехід,





зовсім розлютився: «Нікуди ви не підете! Працюватимете в мене!» Я зіронізував: «Я ж поганий електромонтажник, ви понизили мене до четвертого розряду». Після цих слів начальник і зовсім вигнав мене.

*Мусульманське кладовище в Керболі*

Уранці я побував у начальника відділу кадрів Олексія Михайловича, літньої людини, фронтовика, і він офіційно затвердив мене на новій посаді з 1 квітня. У колектив я ввійшов швидко. Змінилося в мене й життя. Я вчасно закінчував роботу – о 14<sup>00</sup>. У робочому кабінеті був кондиціонер. Моїми помічниками стали робітник Микола з Баку й двоє молодих арабів. Працювали так: прибуває радянське обладнання – я його оглядаю, чи ціле, а потім даю хлопцям команду, куди і в який склад розмістити.

Невдовзі мене переселили в добротний італійський будиночок, де жила сім'я – Боря й Люда. Люда – родом із Душанбе, а водій Борис – українець. Ми потоваришували й разом прожили два з половиною роки до серпня 1980 року.

Після спокійної праці я приходив до клубу, і ми репетирували пісні, готувалися до наступного свята. Я вже не боявся виступати на сцені перед трьохтисячною аудиторією. Наш самодіяльний колектив був згуртованим, товариським, переважно жіночим, і я завербував іще своїх земляків Петра Онисимовича й Володю. Так далі й трималися один за одного. Ми були молодими, енергійними, з веселими помовками-примовками. Керівництво будівництва, парторг дозволяли хорovому колективу всі свята проводити з гарними застіллями.



Човен «Тигрис»

1 Травня, святковий день. Я, Анатолій і Альберт (Алік) заздалегідь накупили на ринку дві пляшки арака, закуску, приготували святковий стіл по-холостяцьки. На вулиці хамсин – суцільні нестихаючі пилові бурі. Пісок усюди: в будиночку, на постелі, на столі, на одязі. Очі весь час червоні, запалені, ходиш як п'яний. Але всі довкола святкують, суцільна пиятика.

Наш триєдиний колектив не мав пристрасних випивох. Ми випивали в міру, закусували, відпочивали. Наших сусідів лєнінградців Сергія й Анатолія вдень тоді не було. Увечері заходить здорово піддатий Анатолій, ставить на стіл пляшку і йде вмиватися. Я відкрив пляшку, понюхав – нібито спиртне. Налив у чарки й першим попробував. Відразу ж спрацював інстинкт самозбереження: я миттєво вирвав. Отрута!

Заходить Анатолій: «Мишко, що у вас так темно? Я нічого не бачу». Відповідаємо: освітлення нормальне. Невдовзі з'являється другий лєнінградець Сергій і з порогу починає кричати: «Де цей п'яндига? Іще живий? Його друзі, з котрими він пив у Насирії, вже померли». Спершу сприймаємо його слова як жарт. На жаль, це виявилось правдою.

Сергій з Анатолієм відзначали свято в приватному арабському будинку. Анатолію – близько тридцяти років, Сергію – під сорок. Анатолій завжди на всі 85 динарів купував арак. Сергій пив помірно. Горілка закінчилася, і вони в магазині «Садик» (з арабського – товариш) купили три пляшки метилового спирту. Чотирьом добре підпилим відразу ж стало дуже погано, а один, за словами Сергія, миттєво помер.

Уночі Анатолій вийшов у туалет і кричить: «Хопці, я нічого не бачу!» Метилловий спирт зробив свою справу: атрофувався зоровий нерв, і Толя втратив 90% зору.



Після цього випадку начальник будівництва Петровнін дозволив гнати самогон. Це був єдиний вихід. Що тут почалося! На роботі наші спеціалісти виготовляли різної конфігурації самогонні апарати. Увечері в колонії не стихали пісні, танці. Життя тривало! Начальник прохав нас, радянських, утримуватися від спиртного в робочий час. І будівництво ТЕС продовжувалося ударними темпами.

Мій новий начальник Сумцов потурбувався, щоб я нормально й спокійно працював, і викликав із Союзу мою дружину з донькою. Моя зарплата виросла до 105 динарів.

Нас поселили в приватному арабському котеджі в місті. Там уже жила радянська сім'я з Латвії – Володя і Ліда. Коли я вперше після піврічного розставання побачив дочку, то вона втекла від мене до мами: «Мамо, куди ти мене привезла? Довкола чорні замазані дядьки, а ще до мене пристає цей дядько». Надія, усміхаючись, відповіла, що це тато. Аня все одно не вірила і ні на крок не відходила від мами. Навіть коли мама йшла в туалет! Якщо ж її зупиняли – кричала. Ось так ми звикали одне до одного місяців зо три. Нині вона цього навіть не пам'ятає!

Жили ми в котеджі дружно. Одна незручність. Сміття викидали за паркан. Тому було дуже брудно й сильно смерділо.

«Сук» – так араби називають базар. Там більшість власників магазинів (шопчиків) продають товар і там же й живуть. Чимало цих лавок знаходяться мовби під одним дахом. Заходиш під шатро, а там людська веремія. Радянські базаром ходять зазвичай групами по дві-три людини. Знання мови особливо не потрібне. Побачив, показав, і садик-хазяїн усе вам подасть і продасть. Узагалі-то слово «садик» – грубувате, правильніше – «саїд». Коли до господаря лавки звертаються саме так, він стає привітнішим.

Площі під шатрами великі, цілі квартали метрів по сто. Повсюди стоїть запах гару після куріння. У ганчір'яних лавках відчувається запах пилу. Товарів – тьма-тьмуца: шифон, бостон, ситець, гардини, килими різних розмірів, розфарбовок ручної й фабричної роботи. Коли радянська людина вперше потрапляла на арабський базар, у неї від різноманіття й кількості розбігалися очі.

У кінці 70-х років на цих базарах з'явилися магазинчики типу «second hand». Ціни тут значно нижчі. Наприклад, якщо батник (сорочка) у звичайному магазині коштує три динари, то в «секонд-гендівському» – один. Тут постійно багато наших громадян. Доходило до неприємностей: одна жінка бере в руки товар (кофту, штани, сорочку), а інші зразу ж пробують вихопити. Починаються базарні російські сварки, ледве не мордобій. Араби відразу ж збігаються дивитися на незвичайну для них картину штурханіни.

У нас вихідним днем була п'ятниця. І ми зазвичай у четвер після роботи їздили на базар. Нашим водіям було важко маневрувати – багато людей (араби, їхні діти, чужоземці), вулички вузькі.

Араби-продавці знали, що в четвер приїдуть радянські й дуже їх чекали. Четвер в арабів – день, коли можна бити байдики. Вони в цей час уживають «зелену травку», схожу на наш щавель (порція коштує п'ять динарів). Скуштувавши її, продавці-чоловіки з червоними очима жадібно розглядають наших жінок із пишними



грудьми й апетитними сідницями. Якщо продавцю жінка сподобалася, він продає товар значно дешевше, а коли ще й доторкнеться до неї рукою – узагалі може річ подарувати. Наші жінки частенько цим користалися.

На продовольчих базарах стоїть задушливий смердючий запах від рибних та м'ясних продуктів. Лежить на прилавку подрібнена бараняча туша, а згори – рій комах, особливо зелених мух. Дихати неможливо. Просто трясє від такого видовища! А так хочеться купити свіженького м'яся, приготувати печеню. Ми з Борисом брали задню баранячу частину, промивали спершу в кип'яченій, а далі в холодній воді, обливали оцтом, і лише потім готували на пательні. М'ясо коштувало дорого – 2-3 динари кілограм. Ми купували його раз на два місяці, а зазвичай брали дешевшу морожену новозеландську телятину чи красиво упакованих бразильських курей. Куштуючи «свіжу» печенину, дезинфікувалися двомастами грамами горілки чи самогону – від усіляких арабських хвороб.

В Іраку продавалася переважно морожена скумбрія. Ми її розморожували, чистили, солили, клали в каструлю під гніт. Через два-три дні риба ставала смачним оселедцем. Оселедця в Іраку нема зовсім, араби навіть не знають, що це таке.

Цукор, крупи, овочі, фрукти продавалися в чистіших шопчиках. Доходило до курйозів. Питаєш у продавця, скільки коштує кілограм цукру. Динар, відповідає. В іншій лавці цукор дорожчий чи іншого сорту. Повертаємося до першого продавця: «Саїде, зважте п'ять кілограмів». (Зазвичай брали 5 кг цукру й дріжді для самогону). Продавець-араб зважує й вимагає... п'ять динарів. Починаєш обурюватися, а він відповідає: «Ви зразу не взяли, і я вас оштрафував». Отож доводилося купувати необхідний товар відразу, і тоді обходилося без міжнародного скандалу.

Праця на складі мені подобалася, позаяк я мав справу з обладнанням, а не з людьми. Хоча з людьми теж, але в ролі начальника – комплектувальника КВПіА. Моє попереднє (електромонтажне) начальство – прораб Сметанін, майстер Клепиков, наладник Антипов та інші спеціалісти ЕЦМ – приїжджали на склад за обладнанням майже щодня. З харківськими елетромонтажниками в мене були особливі стосунки: заведу їх у свій кабінет з кондиціонером, вони посидять, відпочинуть від неймовірної спеки. Начальник жене їх на роботу, а я намагаюся продовжити відпочинок.

Отже, електромонтажники ЕЦМ опинилися в моїх руках, що не вельми влаштувало їхнє начальство. Якось ми отримали партію самописців, близько 20 штук, для блоку №1. Цим приладам проводили так звану торировку, адже кожен із них призначений для певної температури, витрат, тиску й т. ін. Через необережність їх підключили до мережі 220V, а не 127V. Трансформатори загорілися. Ситуація виявилася неординарною за масштабами: де взяти ці необхідні й дуже дорогі радянські прилади в Іраку? Відповідати за нехлюйство нікому не хочеться. Працівник ЕЦМ звинуватив мене: мовляв, прилади зі складу видав несправні.

Начальник центральної бази Сумцов звертається до мене: чи не ти винуватець? Страшенно розлючений, я попрохав провести розслідування. Приходжу до наладників, а ті... накидаються



на мене зі шквалом лайки: мовляв, неграмотний! Спокійно беру прилад, який іще зовсім не згорів і починаю торировувати, адже я в Союзі вісім років працював з наладки таких самих приладів. Прилад показує: із вхідного трансформатора нема виходу. Я розмонтував прилад, і від трансформатора повіяло горілим. Те ж і в інших приладах.

Хлопцям нікуди було подітися, і Антипов щирсердо зізнався, що винуватцем був наладник Валера. Сумцову я все доповів, але попрохав не роздувати справу: краще я періодично писатиму на завод-виготівник рекламації: мовляв, прилади прийшли з дефектом, і попрохаю їх замінити. Сумцов погодився. Так усі електромонтажники, наладники стали моїми ліпшими друзями.

У вихідний день працівники центрального складу вирішили поїхати скупатися в озері. Це за 80 км від Насирії озеро Самао.

Озеро нагадує чашу діаметром півтора кілометри і метрів на п'ять піднімається над рівнем моря. Хвилі схожі на морські. Вода дуже солоня, як рапа. І, що вельми цікаво, в цій солоній воді плавають якісь кузки. Морська вода зазвичай чиста, а тут якісь істоти. Водоростей нема. Зрідка трапляються рифи. Температура води – до 40°C. Коли пливеш, виступає піт, що не дуже приємно. Пляжа, як такого, тут нема, зате на березі є невелике кафе. Араби спеціально приходять сюди подивитися на радянських жінок у купальниках.

*Група радянських спеціалістів  
на фоні «Тигрису»*





*Альберт Левкович, Анатолій Савенко і Михайло Манченко (зліва направо) біля «Тигрися»*

4 жовтня 1978 року мої товариші Анатолій Савенко, Альберт Левкович та Анатолій Гравнов виїхали до Союзу, за рік заробивши на «жигулі» першої моделі. А мені продовжили контракт іще на рік.

1979 рік ми зустрічали всі разом: я, дружина Надія, донька Ганна, юрмальські Ліда й Володя. Наш будиночок весь у зелені. У дворі росли фруктові дерева: лимони, мандарини, гранати, плодами яких ми з задоволенням смакували. Зима тут, як наше літо, до того ж спекотне.

Профспілка радянської колонії організувала екскурсію в знаменитий Вавилон. Зазвичай екскурсії бували взимку, позаяк не так пекло. Улітку наші ЛАЗи возили п'ятдесятилітрову бочку з водою, і через кожні 20 – 30 хвилин треба було зупинятися й охолоджувати мотор водою.

Від Вавилону до Насирії приблизно чотириста кілометрів. Шлях проходив через міста Самао і Кербола. Самао – місто зі знаменитими озерами. А ось у Керболі знаходиться відоме кладовище поховань видатних арабів і не тільки – сюди везуть померлих із різних міст та регіонів Іраку.

Ми оглянули кладовище й місто з великою кількістю мечетей різних конфігурацій. Будинки переважно невисокі, кам'яні. Тут жив знаменитий Хомейні, що в 1980 році став президентом Ірану.

На шляху до Вавилону зелень майже не стрічалася. Пустеля. Нарешті о десятій ранку приїжджаємо. Екскурсовод – російський перекладач. Вавилон тоді був сильно зруйнований: завали, купи каміння, будівлі не збереглися, уціліло лише кілька стін, переважно фундаментів, по яких ми ходили. Побачили білу мармурову статую лева, котрий підім'яв під себе жінку.



У минулі віки місто славалося підвісними садами. Вхідні ворота Вавилону не надто пошкоджені часом.

Я, як і інші екскурсанти, узяв як сувенір кілька черепків, купив книжку про Вавилон.

На центральному складі колектив був невеликий. Начальник (загальні питання комплектації будівництва), інженер із комплектації теплотехнічного обладнання, інженер із комплектації електрообладнання – це мій київський колега Науменко Валера, інженер з матеріалів, інженер із тимчасового введення й автотранспорту Віктор Олександрович Лисов, Юра Суздальцев, мій помічник із комплектації КВПіА, араб-перекладач Муаєд (його брат працював у держбезпеці, охороняв безпосередньо президента Іраку) і кілька найманих кладовщиків-бухгалтерів, котрі вели облік обладнання та його видачі. На базі була радіостанція, з допомогою якої тримали зв'язок із СРСР. Поряд знаходилася велика киснева станція. Уся база розташована на правому березі Євфрату.

Неподалік селища радянських спеціалістів будівельники брали землю, тут утворився кар'єр, з'явилася вода, і вийшло водоймище шириною 50 м та довжиною близько ста метрів. Ми ввечері приходили сюди поплавати в теплій та не дуже чистій воді, але після спеки й така процедура була приємною.

Якось у кінці липня я, Надія й читорирічна Аня пішли скупатися. Я поплив перший. Раптом жінка закричала: «Михайле! Донька тоне! Рятуй!» Я швидко повернув до берега, але відплив уже надто далеко.

На пляжі був і наш сусід Віктор. Він бачив, як Аня зайшла в водоймище, пройшла п'ять-шість метрів і булькнула в воду. Плавати вона не вміла. Віктор, величезне йому спасибі, відразу ж пірнув за дівчинкою й витяг на берег. Аня здорово нахлебталася води, і Віктор перевернув мою доньку на живіт і вниз головою, щоб вода вилася. Я пережив нервовий шок, та все залагодилося. Більше на це водоймище ми з сім'єю не ходили.

Минуло два з половиною роки, у відпустці я ще не був. У червні-липні деякі наближені до великого начальства ТЕС спеціалісти їздили в Союз відпочивати, а в жовтні поверталися назад. Я попросив Сумцова відправити жінку з донькою в Союз у серпні. Хоча можна було повернутися всією сім'єю по завершенні контракту 4 жовтня. Чому я зробив саме так? Була причина! Наш перекладач попередив мене в кінці липня: «Мишко, відправляй сім'ю додому, бо в вересні почнеться війна між Іраном та Іраком». Я не повірив, але перекладач наполягав на своєму, і я про всяк випадок вирішив пристати на його пораду.

Жінки – народ практичний, і важко перечити, коли жінка хоче щось купити. Тому свої щомісячні 100 динарів доводилося витрачати не лише на харчі, але й на речі, золото, килими й т. ін. Отож коли почали пакувати валізи, вийшло 12 місць (дві валізи й 10 великих коробок із-під яєць). У кожну коробку пакуєш річ і записуєш на папірець, що поклав. Це необхідно для митників як іракських, так і радянських. Вони перевіряють одну коробку – все збігається з папером, а інші вже й не перевіряють.

15 серпня 1980 року. В СРСР починалися Олімпійські ігри, і в Москву так просто не пускали. Була заборона в'їзду в столицю.

17 серпня жінка й дочка прилетіли в Москву з Багдаду. Аеро-порт «Шереметьєво-2» був напівпорожній. Митницю моя жінка пройшла без проблем. Увесь багаж отримала. Доньку не загубила (жартую). Зразу поїхала прямо на Курський вокзал. Квитків не продавали, але дружина показала закордонний паспорт, сказала, що з дитиною, і їй дали купейне місце. Надія з Анею їхали в купе самі, позаяк у вагоні було всього кілька людей.

Перед від'їздом в Ірак я в Покотилівці мав переселитися в трикімнатну квартиру в тому ж будинку й тому ж під'їзді. Жінка, син та донька переселилися самостійно.

Мої рідні вивезли з Іраку речей на суму приблизно 10 000 крб. Отож хоч і платили мені 10% від зарплати, все одно було матеріально вигідніше працювати за кордоном.

Під час випробування головного трансформатора на 300 мтв вийшли з ладу керамічні вводи. Радянський уряд ухвалив рішення: терміново спецрейсом передати в Насирію нові. У середині вересня 1980-го літак ІЛ-76 з екіпажем із 4-х чоловік і вантажем на борту приземлився на військовому аеродромі за 10 км від ТЕС. Екіпаж літака поселили в радянський гуртожиток, виділивши їм велику кімнату. Нашим спецам цікаво було поспілкуватися з ними. Повечеряли, але спиртного льотчики не пили, хоча їм і пропонували попробувати арак. Через три доби ІЛ-76 повертався в Союз. Наступного дня прибігли спецслужбісти й повідомили, що літак вибухнув у горах Курдистану. Причина того, що трапилося, невідома. У радянській колонії цю вістку зустріли болісно.

23 вересня о 5-й ранку я вийшов на легку зарядку. Бачу, летить великий літак, а його обстрілюють радянські винищувачі (МІГ-27). Кілька куль прорешетили два будинки. Жертв не було. Люди вибігли й почали обурюватися: мовляв, знайшли, де проводити вчення. І тут я згадав попередження нашого перекладача.

Удень по арабському радіо оголосили війну Ірану. По телевізору показують, як Хуссейн ходить квартирами Багдаду й роз'яснює мешканцям, що це вимушена справедлива війна за 500 км<sup>2</sup> землі, багаті на нафту, котра колись належала Іраку. На той час в Ірані була нестабільна політична обстановка, й очолити країну запросили з Франції видатного мусульманського лідера аятолу Хомейні.

Отак для 5 тисяч радянських спеціалістів почався зворотний відлік жорстокого часу. У перші дні воєнних дій поспіхом удень і вночі екскаватором рили траншеї, окопи, укриття від бомбардувань. Біля жител теж вирили траншеї. Виє сирена, і всі ховаються доти, доки не пролетять французькі бомбардувальники – «фантоми». Якщо ж сирена заставала на робочому місці, то ми ховалися в окопах.

У перші дні «фантоми» літали високо в небі, а наші «МІГи» їх розстрілювали. Але буквально через кілька воєнних днів іранські літаки змінили тактику. Позаяк ландшафт Іраку рівнинний, «фантоми» почали літати дуже низько, на висоті 200 – 300 метрів над землею. Літали парами. Перший літак передає координати розташування об'єкта, а другий завдає точкових ударів.

Наші «МІГи» нічого не могли зробити в такій ситуації. Зенітки й гармати теж не встигали вразити літаки, що літали на великій





швидкості. У перші дні війни розбомбили атомний центр Іраку, міжнародний аеропорт у Багдаді, чимало інших військових і цивільних об'єктів.

В Іраку негайно почалася мобілізація. На базі обладнання працювали вантажниками два молодих араби Хасан і Аббас. Аббас – зовсім юний, любив повипендрюватися. Хасан – старший, серйозний, зосереджений. Він якось спитав мене: «А ви, Мігелю, застали війну з німцями, котру вела Росія в 1941 – 1945 роках?» І я розповідав Хасану про війну.

Буквально на третій день війни арабських хлопців на роботі вже не було. Мабуть, призвали на фронт. Наша база розташовувалася поряд із центральною державною автотрасою, яка вела на південь Іраку в порт Басра, а отже, і в сторону Ірану. Танки, гармати, БТРи з людьми прямували цією дорогою на фронт. Місцеві жителі, жінки, діти радісно проводжали солдатів. Я спостерігав цю картину, і в моїй пам'яті зринали спогади далекого воєнного дитинства. Мороз пробігав спиною від усвідомлення того, що люди радіють танкам, зброї, яка через день-два погубить іракських хлопців.

В іракських селищах цвинтарів я не бачив. Головним місцем поховання в цьому південному регіоні країни було місто Кербола.

З 27 вересня на машинах повезли гроби – червоні прямокутні ящики. Зазвичай їх везли на багажниках, у яких краї крил фарбували в рожевий колір.

Президент Ірану аятола Хомейні звернувся до Хуссейна з проханням припинити криваву, нікому не потрібну війну. Але президент Іраку не схилився до миру, і жорстко вів воєнні дії на кордоні

*Група відвідувачів «Турсиса»*





з Іраном. Хомейні дав Хуссейну три дні, щоб той опам'ятався. Але нічого не мінялося. Аятола Хомейні робить заяву: якщо Хуссейн хоче крові, то він її отримає, і пообіцяв провчити «хлопчака».

Хомейні оголосив також, що Керболу, Наджаф, Самао й Насирію не бомбуватиме, позаяк прожив там півжиття, у цих містах живуть його друзі. Після цієї заяви до нас у Насирію терміново з'їхалися всі радянські й не лише радянські спеціалісти, як в укриття. Заселили всі будиночки, гуртожитки й навіть великий клуб. Картина була зворушлива й дуже тривожна.

У перші дні війни Сирія припинила дипломатичні зв'язки з Іраком, що ускладнило евакуацію спеціалістів з країни. У Насирію приїхала дружина Хуссейна, котра гарно говорила російською, прохала нас не залишати Ірак. Ми її слухали й лише похмуро всміхалися. Хуссейнова дружина – жінка невисокого зросту, чорнявенька, років тридцяти, з приємною усмішкою й зовнішністю. Через три роки Хуссейн її застрелив (це ми вже дізналися з повідомлень преси).

Ситуація з кожным днем усе погіршувалася. Необхідно було евакуювати в першу чергу радянських жінок та дітей. Близько тисячі спеціалістів відправили на початку жовтня через Йорданію. Пізніше Йорданія відмовила в допомозі. Кораблем із Басри людей відправити додому було неможливо. Усе місто горіло й диміло. Горіла нафта, кораблі, будинки, люди. Це була жахлива картина. Та й весь Ірак палав: вибухали нафтові склади й вишки.

Нас зібрали біля клубу, і начальник будівництва оголосив, що жінки й діти мають залишити ТЕС. День і ніч колонія гула, як бджолиний вулик. Речей у людей багато, а брати можна обмаль.

Радянський уряд на чолі з Косигінім ухвалив рішення: близько тисячі жінок та дітей вивезти через Кувейт. Керівництво Кувейту оголосило, що жінок та дітей бере, а комуністи хай дістаються додому як хочуть.

Новий начальник центральної бази Євген Всеволодович Коломієць каже мені: «Манченко, керівництво будівництва й особисто я прохаємо вас підписати документи на продовження строку контракту ще на півроку, до 4 квітня 1981 року». Зізнаюся, ця пропозиція була для мене не вельми приємною, але я її прийняв. У цей час я чомусь не хвилювався. Я знав, що таке війна. Багато електромонтажників радилися зі мною, як бути. Я всіх відмовляв проситися додому: адже ми приїхали сюди працювати, а не воювати. Батьківщина в біді не залишить. Якщо тут буде дуже небезпечно, то нас захистять, вивезуть. Мої розмови допомагали. Але зовсім молоді спеціалісти, котрі приїхали ще перед війною підзаробити грошей (особливо неросіяни), дуже боялися й навіть не ходили на роботу. «Відправ мене, начальнику, додому!» А там хоч трава не росте!

Начальник відділу кадрів будівництва – колишній фронтовик. Він дивився на хоп'яків і переживав, що не може відпустити їх додому. Зарплату збільшили наполовину згідно з законом: форс-мажорні обставини. Платили 190 динарів. Але це людей не стримувало. Ніхто не прагнув померти в чужій далекій країні. Усі переживали й поводитися по-різному.

Побутував дещо похмурий жарт: якийсь спеціаліст неросійського походження прийшов до начальника кадрів і каже: «Олексію



Михайловичу, я ж у Москві заплатив дві тисячі, щоб приїхати сюди, і як бути тепер – мене ж тут уб'ють».

На базі була киснева станція. Якщо вона вибухне, то довкола на величезній відстані не лишиться нічого живого.

Коли готувалася друга партія для відправки через Кувейт, до мене ввечері завітав киянин Анатолій, приніс пляшку горілки, закуски та із сумом розповів: «Треба ж! У Союзі купив собі 24-ту «Волгу» та думаю: попрацюю ще півроку до літа, а потім приїду додому. А тут потрапив на війну».

Анатолій Демчук прилетів у Багдад останнім літаком, а вночі після його прильоту розбомбили аеропорт. Він усі ці десять днів не міг дістатися до Насирії. Його приїзд став для мене радістю. З'явився змінник, тепер можна не продовжувати контракт, а їхати додому. Адже я пропрацював 37 місяців без відпустки. Та й самопочуття моє було не з найліпших: то головні болі, то отруєння, аж до втрати свідомості, й т. ін. Я намагався триматися, але організм прохав відпочинку.

О третій годині ранку до нашого селища підїхали двадцять п'ять автобусів «Ікарус» для перевезення жінок та дітей. Одним із водіїв був мій сусід, душанбинець Боря Прилуцький. Попереду колони йшов радянський «рафік» під міжнародним прапором і з емблемою Червоного Хреста й Червоного Півмісяця з начальником бази Коломійцем, що відповідав за евакуацію. Колона автобусів із нашими людьми їхала прямо в пекло війни, в сторону міста Басри, де все вибухало й палало. По радіо оголосили, що кожен годину повідомлятимуть про рух колони біженців. Усі, затаму-

*Я з Миколою з Балаклії біля човна  
Тура Геєрдала*

вавши подих, вслухувалися в кожне слово диктора-перекладача туркмена Джамала.

Автобуси, як розповідав пізніше Борис Прилуцький, підїхали до кувейтського кордону. Люди з сумками й дітьми пройшли двохсотметровою доріжкою. Їх поверхово перевірили митники. У нейтральній зоні стояло багато легкових автомобілів різних країн, деякі з них пристойні, можна брати й їздити. Цю техніку привозили сюди араби з обох країн на випадок загибелі людей в аварії й т. ін. На мапі світу ми з Борисом роздивилися цю нейтральну зону: вона виглядала, як увігнутий паралелепіпед білого кольору.

О 10 годині ранку по радіо оголосили, що автобуси з жінками й дітьми прибули до Кувейту. Усі зітхнули з полегшею.

Спеціалісти, що лишилися в Насирії, гнали самогон, щоб хоч трохи відволіктися від воєнних негараздів. Самогону, однак, треба чекати довго – днів п'ять-шість. Застосували прогресивнішу методу: увечері або вранці наливаєш у круглу пральну машину воду, кидаєш дріжжі, цукор, умикаєш, і це все крутиться 6 – 7 годин із перервами на 15 – 20 хвилин, щоб не згорів мотор. У підсумку отримуємо приємну міцну брагу, після кружки якої хмелієш.

Біля багатьох будиночків, а їх було близько тисячі, жили собаки – улюбленці дітей і дорослих. Після їхнього відїзду собаки вешталися голодні й ночами вили так, що аж за душу хапало. І нічого ж не вдієш! І ми самі лишилися, як і вони, – без дружин, дітей, Батьківщини. Бомбардування тривали ледь не кожного дня. Нерви у всіх на межі. Брага й самогон допомагали мало. Базари спорожніли, працювала лише третина крамниць. Але необхідне купити було можна: дріжжі, цукор, цигарки, запальнички «Кент».

*Концерт насирійського колективу  
худсамодіяльності  
6 листопада 1978 р.*





Коли в них закінчувався бензин, а заправити було ніде, клацаеш разів двадцять, поки іскра запалить вату, а потім прикурюєш. Я згадав воєнний і післявоєнний час, коли радянські люди використовували кремнієве кресало для видобування вогню.

В один із вихідних днів арабська електрична мережа, з якою ми були зв'язані, зазнала серйозної аварії. Життя завмерло. У всіх квартирах, їдальнях погасло світло, не працювали кондиціонери. Спека поступово забиралася в усі куточки будівель. По радіо оголосили: усім припинити будь-які пересування вулицями й у приміщеннях, лежати вдома, мінімум рухів, щоб запобігти людським жертвам. Отак лежиш і думаєш, що ж буде далі. За температури 55°C рано чи пізно людина згорить.

Минуло чотири години, а електрики нема. Жінки з дітьми лізуть під будиночки, ближче до землі. Будиночки стоять на сваях. Але земля теж нагрівається. І ось кожен, зокрема, відчув, що мине ще година-друга, і якщо не ввімкнуть кондиціонери, то всім гаплик.

Наше керівництво пробувало запустити електродизелі, але ті відмовилися працювати. Усе трапилося через нашу радянську розхлябаність і безгосподарність відповідальних осіб. «Швидка допомога» почала підбирати вмираючих. Таких випадків було кілька. Лише через сім годин увімкнули електрику. До цього я лежав на ліжку, відчував биття серця, не ворушився й думав, які ж ми безпорадні перед обставинами. Удома в мороз одяг би куфайку, валянки, розпалив піч, і життя б тривало. Тут же все навпаки і настільки серйозно.

На другий день запустили всі три дизельні електростанції, установили цілодобове чергування електриків.

Людина звикає до екстремальних умов. Звик і я. Бомбардування, окопи, праця, їдальня, брага, тривожний сон і всі інші приваби воєнного часу. Слава Богу, хоч бомби не падали на голови, лише вибухали там чи там – а поряд же був військовий аеродром.

Електростанцію теж не розбомбили, зірвали тільки центральну підстанцію з трьома потужними силовими трансформаторами – точкових ударів завдали «фантоми». Коли рвонуло, ніч перетворилася на день.

20 жовтня на ТЕС готували третю партію людей для відправки. Звертаюся до Коломійця: «Євгене Всеволодовичу, приїхав Анатолій Демчук, котрий, як і я, знає, що й де перебуває на складі, а я вже три роки без відпуски. Прошу внести моє прізвище в список на виїзд». Ми з ним випили прямо в кабінеті, і Коломієць дав згоду на мій від'їзд.

Уранці 21 жовтня начальник дає мені останнє серйозне завдання: на центральному складі багато запчастин для іноземного обладнання з Німеччини, Франції, Америки. Треба розібрати їх і прикріпити всі деталі до вже встановленого на блоках обладнання. Позаяк усі каталоги надруковані англійською мовою, потрібен перекладач. Коломієць прикріпив до мене містера Пітера з фірми «Грюндик».

Каталоги товсті, праця копітка. Я вирішив так: дивлюся, як називається деталь (на ній напис англійською мовою), знаходжу цю



назву в каталозі й наношу на цю деталь порядковий номер із каталога. Пітер від моєї ідеї був у захваті. Наш перекладач Юра приніс кілька банок пива, і ми, відпочиваючи, смакували ним. Спека вже влягалася, і працювали ми втрюх дуже злагоджено й плідно, не рахуючись із часом.

Упоралися за три дні. Наприклад, вийшла з ладу якась деталь, читаєш на ній напис, дивишся в каталог. Чітко, грамотно, зручно. Відмінно!

Уночі 25 жовтня я не спав зовсім.

За час війни я купив лише три легких красивих оксамитових килимки розміром 2x1 метр. Решта майна поїхала з дружиною.

Боря Прилуцький теж відправився зі мною, і ми з ним були весь час разом аж до самого приїзду в Одесу 30 жовтня.

Коли на будівництві дізналися, що ми їдемо, до нас цілий вечір приходили знайомі й незнайомі, щоб передати лист, невелику посылку й т. ін. Але я нічого ні в кого не брав, і Борі порадив наслідувати мій приклад. Не відмовився лише прийняти від мого гарного друга дві півлітрові пляшки араку для араба в Москві (той, до речі, за послугу відплатив п'ятьма пляшками «Столичної»).

О третій годині автобусний кортеж із вимкненими фарами рушив на іракський захід. Кожні 50 – 100 кілометрів робили зупинки. Удень під час однієї з таких зупинок я витяг дві пляшки самогону й прямо в автобусі став пригощати своїх нечисленних товаришів на честь свого сорокаторьохріччя, хоча багато хто й не повірив мені. Закуска в кожного була своя, але я теж дечим запасся.

Удень підїхали до сирійського кордону. До семи годин вечора нас перевіряли. Коли підійшла моя черга отримувати паспорт і розписатися в отриманні, митник раптом кличе перекладача Джамала й питає: чому цей саїд розписується по-арабськи – справа наліво, а не так, як усі росіяни? Я отетерів. Беру авторучку й показую Джамалу й митнику, як розписуюся: спершу верхню закарлючку букви Г, а потім під цією закарлючкою ставлю паличку й виходить заголовна буква Г, потім пишу ініціали Манченко Михайло. Сирійський митник і перекладач заусміхалися.

Хлопці розсміялися: Манченко – арабський шпигун!

Через півгодини ми переїхали річку Йордан, там було невелике містечко. Місцеві жителі виходили на вулицю й махали нам руками, як радянським переможцям. Біля річки було багато оаз, а на полях росли білі квіти.

Довга дорога потягом зняла постійну напругу останніх днів і ночей, самопочуття відновилося. Було радісно, що повертаюся додому, на рідну землю. Нарешті приїхали в велике портове місто Латакі, де нас чекали радянські пасажирські кораблі «Україна» й «Таджикистан». Ми з Борисом не поспішали вантажитися, розглядали порт. За кожним кроком біженців спостерігали співробітники сирійських органів безпеки.

Ми з Борисом знайшли затишну місцинку біля портової будівлі й розташувалися в затінку, спостерігаючи за співвітчизниками, що купчилися в чергах.



Спершу вкомплектували пасажирами «Україну», потім подали «Таджикистан». Даремно ми з другом зволікали: місць у каюті вже не було. Довелося отримати матрац (звичайний радянський, як у гуртожитках) і розташуватися на палубі біля буфету. Ніякої білизни не видали, але ми були раді й цьому, зважаючи на ситуацію, в якій опинилися.

Увечері відпливаємо, усі пасажирів поспішають у ресторан під'їсти. Тіснувато, але партіями по кілька людей до опівночі по-вечеряли. Годували смачно, нашими продуктами. Знайомлюся з командою теплохода. Моряки привітні, розповідали, що їхню команду зібрали в Одесі по тривозі з різних кораблів і терміново відправили в Сирію з невеликим запасом харчів, що лишився від попереднього рейсу.

Погода була теплою, море тихе й ласкаве. Приємно дивитися на морські брижі й дихати свіжим прохолодним повітрям. Капітан корабля – чоловік років п'ятдесяти, неросіянин, з красивою бородою й шапкою сивого волосся. Справжній капітан дальнього плавання, яких показують у фільмах. Але сам він рідко стояв за штурвалом. На капітанському мості майже завжди стояв стерновий.

Другого дня перед вечерею капітан по радіо повідомив, що на кораблі закінчився запас продуктів. До Одеси близько двох діб. Усі «біженці» захоплено зааплодували: капітане, не хвилюйтеся! Доберемося! Якщо можна, продайте горілки. Капітан віддав розпорядження торгувати спиртним. Через півгодини буфет брали штурмом.

*Будую ТЕС у Насирії  
(вид із річки Євфрат)*





### *Мої співробітники по базі*

Друга ніч минула не зовсім спокійно. У Середземному морі почався невеликий шторм. Але корабель повним ходом рухався на Босфор і Дарданелли.

Наші матраци носило по всій палубі. Банки з соком із буфета теж покотилися. Їх, мабуть, погано закріпили, ми з Борисом їх ловили й ставили на місце. За цю добру справу нам дали банку томатного соку.

Бориса на третю добу укачало. Я відвів його до корабельного лікаря для медикаментозного лікування. 29 жовтня корабель збавив хід і перед нами постало одне з найкрасивіших міст світу Стамбул. Особливо виразно виглядав міст на морем на п'ятдесятиметровій висоті, що з'єднував Європу з Азією.

Пізно ввечері корабель покинув Босфор і вийшов у Чорне море. О дев'ятій годині ранку на обрії показалася Одеса. Об 11<sup>00</sup> пришвартувалися.

Привіт, Одесо!

У моїй команді опинилися харківські й воронезькі хлопці. Скинулися грішми, і мене, як місцевого, послали купити три пляшки горілки й закуски – банку огірків, сала, ковбаси й т. ін. Із завдання я впорався блискуче. Щоправда, довелося побігати за горілкою.

Коли я їхав в Ірак 1977 року, в Харкові й Москві бомжиків ще не було. Мені принаймні вони не стрічалися. А ось в Одесі в 1980 році я, перекусуючи в буфеті, помітив людину, котра чекала, поки я підобідаю. І не встиг я покласти ложку, як чоловік негайно ж підійшов і став з апетитом поїдати те, що лишилося. Я розповів про це хлопцям, та вони не повірили. Як би там не було, та виявилось, що за три роки моєї відсутності в Союзі з'явилася нова каста – бомжі, безхатченки.





Хлопці продовжували пити горілку і в вагоні, та мені не хотілося: різні думки лізли в голову. Як жити далі в Союзі? Що з роботою? Як виглядає моя нова трикімнатна квартира?

Нарешті після тридцяти семи місяців перебування в Іраку я повернувся додому завдяки Господу Богу живим і неушкодженим.

З 1 жовтня 1980 року в мене і в моєї сім'ї почалося нове життя. Треба давати лад новій квартирі, в якій панували бруд і невпорядкованість, зробити ремонт, придбати необхідну меблю.

Потрібні були кошти, а щоб їх отримати, треба терміново їхати в Москву, здати закордонний паспорт, отримати профспілковий квиток (тобто викупити його в ВЦСПС, заплативши за це місячну зарплату). До від'їзду в відрядження мені платили 60% від зарплати – 60 крб на місяць (щоправда, коли в Ірак приїхала дружина, їх забрали). Мало. Окрім того, хоч першій доньці виповнилося вісімнадцять років, бухгалтерія тресту продовжувала нараховувати аліменти. Довелося йти з'ясовувати – вибачилися й перестали.

У фірмі «Закордоненергобудмонтаж» зустрів Бориса й Людмилу. Боря вже купив «Жигулі» першої моделі, що коштувала тоді 5600 крб, а інвалютою набагато дорожче. Так було вигідно радянській державі.

Боря й Люда в Душанбе збиралися їхати своїм ходом. Я пропоную: «Поїхали через Харків. Уночі відпочинете в мене». Так і зробили.

Несподівано вранці приїжджає Ірина з женихом Віктором і запрошує на весілля 7 листопада. Борис каже: «От побувати б на українському весіллі». Я пропоную зостатися на кілька днів.

Беру подарунки: матеріал на плаття й т. ін. У машині Бориса їдемо в мої рідні Манченки. Доїхали до залізничного переїзду, а далі – жахлива грязюка.

Довелося Бориса лишити в машині. Одягнений я був скромно, у старому ратиновому пальті й такій же кролячій шапці. Родичі першої дружини зустріли мене непривітно, адже я, мовляв, кинув її з хворою дитиною (хоча вона, я вже розповідав, пішла сама).

Я як батько привітав молодят, випив кілька чарок самогону й через пару годин залишив весілля.

Відпустку мені дали на 148 днів. Але відпочивав я три місяці. Після жорстокого іракського клімату мій організм добряче виснажився. В Іраку особливо погана вода (гіпсова). Тому людям, котрі прожили в цій країні бодай рік, необхідно промивати організм гарною водою. Радянські лікарі в Іраку радили після завершення відрядження з'їздити в Трускавець. Я так і зробив.

Із 21 січня 1981 року довелося ремонтувати квартиру. Потім купив меблю. Надію влаштував на роботу в трест «Електропівденмонтаж» завідувачкою складом.

У лютому я вийшов на роботу на своє попереднє місце. Довелося будувати й обладнувати нове приміщення в центральній лабораторії зварювання «ЕПМ» безпосередньо в Харкові на ТЕЦ-5 на Підворках.

Олексій, поки ми були в Іраку, лишався в Галини. Моя сестра та її чоловік Вадим відіграли вирішальну роль у правильному вихованні мого сина. Вони перевели його в дитячу музичну школу



на Баварії. Це був важкий момент для підлітка й сестри. Олексій часто лишався один у трикімнатній квартирі в Покотилівці, хоча в свої 13 років був уже цілком самостійним.

Олексій як музикант брав участь у всіх шкільних святах. У ХВВУ він очолював художню самодіяльність. Розподілившись на Далекий Схід, теж не розлучався з музикою. Олексій досконало оволодів грою на скрипці й піаніно (фортепіано).

У вісімдесяті роки двадцятого століття СРСР допомагав багатьом країнам, що розвивалися, будувати електростанції та інші промислові об'єкти. Вимагалось багато спеціалістів на закордонні будівництва. Якщо в сімдесятих роках за кордон їздили одиниці, то в наступному десятилітті виїзд став масовим. Стали випускати за кордон не лише комуністів, але й інших охочих: безпартійних, аліментщиків, п'яниць та ін. Нікому було вже їхати. Країна-замовник платила Союзу колосальні кошти. 1000 інвалютних карбованців від кожного свого закордонця держава привласнювала. Виходить, нам платили 10 – 15% від заробленого. Комуністи дуже боялися, що простий народ розбагатіє й стане некерованим.

Після іракського відрядження я все ж трохи розбагатів. Зробив ремонт у трикімнатній квартирі, купив меблю, магнітофон, телевізор, одягнув себе, дружину й дітей. Через три роки зароблені за кордоном гроші скінчилися. Треба було ще раз прориватися за кордон.

Перед поїздкою в Ємен була серйозна розмова з сином про його майбутню спеціальність. Олексій прагнув стати військовим. Тоді наші люди, особливо українці, втрачали синів в афганській війні, де вони, молоді й ненавчені, зразу ж ішли в бій. Це називалося «виконанням інтернаціонального обов'язку». Афганістан для радянських людей став пеклом, де головним було – вижити.

Син моєї двоюрідної сестри по материній лінії Стас одним із перших 1979 року потрапив у це пекло десантником. Хлопці віддали свої життя за т. зв. радянський інтернаціоналізм. Коли я після Іраку потрапив на весілля Стаса в селищі Ударне й підняв тост за інтернаціоналізм радянських людей, у нього сльози виступили на очах. Він попрохав не виголошувати більше таких страшних слів. Після жорстоких подій афганської війни він приходив до тям аж три роки. Із життєрадісного, усміхненого парубка Стас перетворився на похмуру, замкнену в собі людину. Однак час усе ж таки лікує: народився син, і життя почало налагоджуватися.

Мій син та його товариші, котрі добре навчалися, вирішили після закінчення десяти класів поступати в військово училище, щоби йти в Афганістан озброєними знаннями військової тактики й стратегії. Викладач математики Грузин погодився підготувати юнаків до вступу.





*Головні спеціалісти центрального складу*



*Будівельники СУ-2, СУ-3, СУ-1*



*Гесівські спеціалісти з Дакану в Курдистані*



*Селище наших спеціалістів у Насирії*



*Радянські та югославські спеціалісти на курдистанській ГЕС*



*Саме біля цього дерева, згідно з легендою, Єва спокусила Адама яблуком*



*Я з донькою Ганнусею відпочиваю на подвір'ї господарського дому*



*У Насирії*



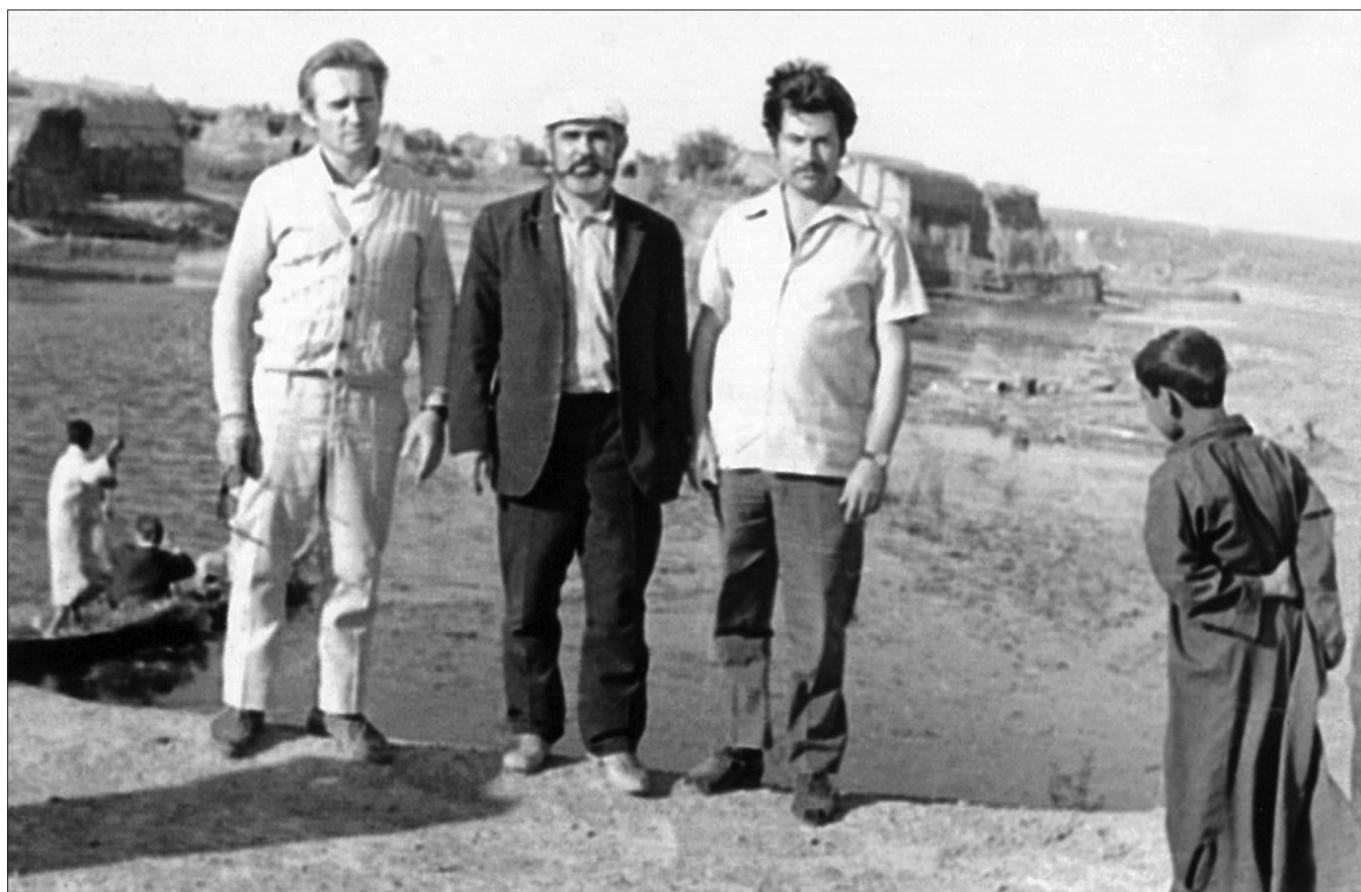
*Насирійська ТЕС*



*Будівництво ГЕС у Дакані*



*З іракськими дітьми*



*На березі річки Євфрат*





*Ми в Іраку-Ур.  
Тут був будинок, де жила Божа людина Авраам*



*На палубі*



*В'їжджаємо в Босфор*



*У відкритому Чорному морі*



*Правий берег Босфора*



*На теплоході «Таджикистан»*

ЕСКОГО  
О-ЛЕТИЮ  
И НДРИ!

*Електромонтажники ТЕС в Адені*





## ЄМЕН

(26.12. 1983 – 26.12. 1985)

Отримав у ЗЕСМі атестат електромонтажника з окладом 380 інвалютних карбованців. Платили нам в Адені 100 динарів (1 динар – це приблизно 10 крб).

Тоді, коли я працював, було два Ємени. Один зі столицею Аден – прорадянська народно-демократична республіка. Другий – Північний Ємен зі столицею Сана. У січні 1986 року дві країни об'єдналися.

НДРЄ була фактично сателітом СРСР у протистоянні зі США, тому на той час просто-таки кишіла від різної радянської техніки й інструкторів. По суті, в республіці перебував радянський військовий контингент.

Самі єменці тяжіли не до СРСР, а до Північного Ємену, позаяк там народ жив багатше. Кордону як такого не було, і чимало спеціалістів з НДРЄ працювали в Північному Ємені. У мого учня Махмуда там працював батько, котрий мав «тойоту-королю». Я на ній покатався в селищі. Гарна автівка.

Радянський Союз запропонував побудувати в НДРЄ комплекс для постачання Адена прісною водою, якої тут не вистачало. Воду переважно привозили – буксировали в порт айсберги.

Щоб запустити опріснювальний комплекс, треба було мати електростанцію на два блоки по 50 мВт, на будівництві яких я й працював. Потужна берегова насосна станція подавала морську воду прямо на опріснювальний комплекс. Вода під величезними електролізами випаровувалася, пар охолоджувався і ставав прісною водою. 80% усього обладнання зроблено з нержавійки. На цьому будівництві працювало близько 1000 радянських спеціалістів.

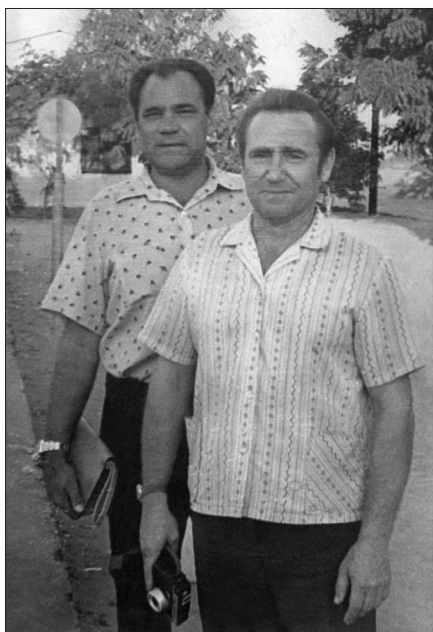
Столиця Ємена Аден – це одна довга вулиця на океанському березі. Три аденські райони Шейх, Аден, Ахен розділені водою, і сполучення між ними здійснюється з допомогою капітальних мостів (доріг-дамб) довжиною кілометр та більше. У кожному районі своє селище, базар, стадіон і навіть супермаркет, де ми купували горілку.

Найстаріший і найкрасивіший район – Аден. 3 – 5-типоверхові будинки буквально приліпилися до скель на березі.

У районі Шейх жило багато арабів, з якими нам доводилося працювати. Там гарні ринки, де можна придбати все. У супермаркеті «Бікаджі» купували переважно продукти: горілку, пиво, ковбасу, чорний хліб. Товар тут був європейський. Половинка круглого чорного хліба коштувала 3,5 долара, горілка – 8, ковбаса «Салямі» – 5. Чорний хліб пакувався в три шари: фольга, спеціальний целофан, папір. Хліб житній, мука крупного помолу. Зберігається такий хліб два роки. Його, як і ковбасу, привозили з Німеччини.

Люди в НДРЄ привітні, якщо з ними по-доброму, а ні – то відразу демонструють східний характер.

Природа Ємена бідна, у глибині країни – солончакові степи, а ось узбережжя Індійського океану – невеликі оази: багато зелені, міста більше доглянуті. Цегляні будинки побудовані ледь не біля самого моря, що надає їм екзотичного вигляду. На сході



*З парторгом  
Іваном Петровичем в Адені*

є провінція, де ростуть апельсини, банани, гранати та інші фрукти й овочі. Картоплю завозять.

Тваринний світ бідний. Хижаків мало. Переважно одnogорбі верблюди, багато кіз, собаки, кішки, ворони, горобці. У селищних будинках – незліченні полчища тарганів – кукарачів. Але в наших квартирах їх майже не було. У мене повзали лише біля будинку і в дворі. Господиня пильнувала.

Клімат вологий, але не дуже спекотний – 25°–35°C. Весь час, як у лазні. Удень постійно спекота, а ввечері прохолодно. Вологість дістає, але звикаєш. Рятунок після роботи – у будиночку з кондиціонером (один будиночок на дві сім'ї). На день поселення з носа потече, але потім усе буде нормально. Окрім того, не можна міняти місце відпочинку (ліжка). Якщо поміняв, обов'язково застудишся. А так усе добре. Вода – зі спеціального джерела. Пити сирію не можна, треба обов'язково прокип'ятити, остудити (на роботу брали два літри).

Сонце вдень майже над головою. Тіні від тебе нема. Темніє дуже швидко: ось світло, а через дві-три хвилини вже ніч.

Базари тут, як і у всіх арабських країнах, галасливі, брудні. М'ясо, насамперед куряче, привозне, в основному з Нової Зеландії, вартістю 1,5-2 динари за 1 кг, морозиво – в спеціальних ящиках. Риба – переважно скумбрія, а є свіжа, місцевого улову. Дуже багато речей і радіоапаратури з різних країн світу. Чимало японських товарів.

Жінки вдягнені в чалму й напівзакриті косинками, в спідницях; мужчини – як в Іраку (штани, плаття).

Селище наше було гарне: їдальня для холостяків, відкритий кіномайданчик. Кінофільми – вечорами. Перед початком перегляду парторг Іван Петрович зачитував прізвища тих, що прибули.

Моїм начальником у відділі енергетики був Дмитро Сидорович Суходол із Канева. Між іншим, усе начальство було звідти: і начальник будівництва Мірошник, і головний інженер з колоритним прізвищем Гармидер – гарна людина, що вирішувала всі технічні питання.

На третій день еменського життя парторг пропонує мені перетворитися на... кіномеханіка. Я відразу ж заперечую. Він тоді звертається м'якше й делікатніше: «Через тиждень наш кіномеханік повертається в Союз. Я не можу прохати будівельників, вони ж далекі від техніки, а ви електрик. Батьківщина просить – комсомол відповідає: єсть!» Довелося погодитися.

Група електриків, що забезпечувала освітлення, була невеликою: таджик Хасан, омчанин Яша, новосибірець Коля, грузин Ашот і я.

Я почав, нарешті, розшукувати Анатолія, котрому допоміг потрапити на будівництво. Знайшов будинок, заглянув у двір, а там мій товариш поливає травичку. Кажу: «Анатолію Васильовичу, вітаю тебе на еменській землі». Він побачив мене й одразу ж сховався, як дитина, за ріг будинку, а потім почав... тікати. Я – за ним. Як оббігли разів зо два довкола будинку, я його наздогнав. В його очах розгубленість і нерозуміння. Здоровуюсь за руку: «Ти що, перегрівся чи заївся, чи вплинули великі заробітки?» виявляється, той відчув смак великих грошей і зовсім змінився. Перетворився



на мовчуна, котрий лише працює й рахує гроші. Але й температура за 40°C дала себе знати: людина цілком могла перегрітися.

Я запросив Анатолія Васильовича до себе, пригостив горілочкою, делікатесами. Він нібито прочумався. Поговорили про все. Він мене як новачка проінструктував, пообіцяв запросити на вечерю. Але так і не покликав.

Місяців через два приїхав другий товариш Микола Григорович, котрому я теж допоміг із закордонним відрядженням, і він зразу зайшов до мене в гості. Він став черговим електриком у другу зміну. На будівництві багато канав, траншей і т. ін., легко можна оступитися, особливо в нічний час. Я, знаючи його суєтну натуру, порадив уважно дивитися під ноги, адже він не ходив, а бігав – хотів швидше зробити справу. На жаль, тижнів через два Микола Григорович уночі полетів у траншею, розбив голову, довелося лежати в арабському шпиталі.

Поряд із радянським будівництвом знаходилася дуже потужна радіолокаційна станція, від якої ми всі потерпіли. Адже локація – це імпульси, вельми сильні, а вони зле діють на організм. Підходиш до стропил крану, а за них узятися голими руками неможливо – обпечеш руки. Тому стропальники мали спеціальні замшеві перчатки з наклеєними залізними пластинками. Стропила ще й... музикували – так впливає радіостанційне випромінювання. Сильно вдаряло й по мізках: узяв викрутку, поклав, а через хвилину не пам'ятаєш, де її залишив.

Відпочинок у Ємені був прекрасним, адже поряд океан і тепла вода. У вихідні їздили до моря біля Адена-району. Тут природна морська затока – бухта, захищена рифом. Можна купатися, не остерігаючись нападу акул і баракуд. Пляж чудовий. Араби теж приїжджали сюди. Їхні жінки йшли в воду, не роздягаючись: як вийшла з машини, так і пішла в море. А потім виходить, і під прилиплим одягом виступають усі її приваби. Зате наші жінки – в купальниках. Араби спеціально приїжджають дивитися на радянських жінок на пляжі, котрі йдуть із гордо піднятою головою й не звертають ніякої уваги на арабів, що очать за ними.

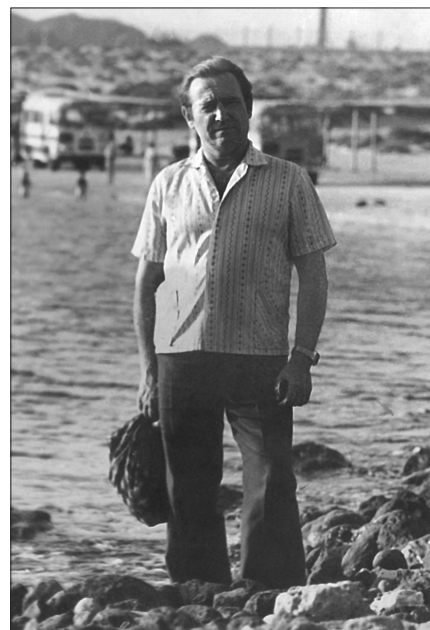
Чогось цікавого для огляду в Ємені я не побачив. Екскурсій не було. Усе одноманітно: праця, сім'я, море.

У квітні 1984-го мене викликав начальник буудівництва й попросив очолити новий цех із ремонту електродвигунів різних типів, насамперед зварювальних генераторів ПСГ-500, у яких через спеку й вологу часто згорали мотори.

Допомагала мені мінчанка Алла, котра займалася в Союзі обмотками електродвигунів. Її чоловік працював водієм. Узяли в помічники ще Махмуда, метикуватого хлопця, і чорняву арабку, матір шістьох дітей.

Я попросив арабів поставити в приміщенні, де ми працювали, кондиціонер. Це був порятунок. На вулиці спека, підвищена вологість, а в нас мікроклімат. Через місяць справа пішла, нашу групу знав уже весь Аден. До нас на будівництво зачастили звідусюд.

У липні приїхала дружина з донькою. Мені дали гарний будиночок, весь у зелені, де жила сім'я електрика з Феодосії. Аня пішла в третій клас школи для наших дітей. Ірак вона пам'ятала погано,



*На центральному пляжі на березі Індійського океану*



а ось у Ємені їй було цікаво, позаяк і батько її був великою людиною – кіномеханіком. Я кожної суботи їздив у посольство для обміну й підбору фільмів, і воно доплачувало мені 10 динарів місячно за громадську працю. За десятку я міг купити в посольстві дві пляшки горілки й чогось смачненького.

Одного разу, коли я працював іще на береговій насосній, на будівництво приїхав президент НДРЄ Мухаммед Алі. Ми стояли біля переносної електростанції. Три охоронці з автоматами швидко проскочили повз нас. Президент сповільнив кроки й привітав нас кивком голови. Це був молодий симпатичний араб з вусиками. Він оглянув берегову насосну станцію.

Так я, один з небагатьох радянців, побачив президента, якого 15 січня 1986 року скинули. Після перевороту радянських спеціалістів відправляли додому через ефіопський порт Джибуті. Мені ще пощастило, позаяк відправився в Союз 25 грудня 1985 року.

Особливо навантажили мене як кіномеханіка під час підготовки до святкування 40-річчя Перемоги над німецькими загарбниками. Усі виступи керівництва й колективів художньої самодіяльності супроводжувалися великою кількістю епізодів із кінофільмів. На сцені хор співає воєнні пісні, а я даю кіноряд. Із середині кінобудка була обклеєна вирізками з газет із зображенням жорстоких боїв, героїв війни, маршалів, солдатів, техніки. Кожний, хто заходив у будку, зразу ж звертав увагу на незвичайну фотопанораму тих далеких воєнних днів. Особливо цікаво було єменським парубкам Махмуду, Омару й ін.

Працювали ми з 6<sup>00</sup> до 13<sup>00</sup> із півгодинною перервою. Обов'язково пили воду, адже ми жахливо випаровувалися.

П'ятниця – вихідний день. Уранці о 8<sup>00</sup> кілька автобусів везуть спеціалістів та їхні сім'ї на море на дві години. Морське дно не вельми багате на рослинність, це вам не Карибське море. Вода дуже тепла, до 30° – 35°C, навіть купатися не хочеться. Далеко запливати не можна – зустрінешся з рибою-хижачкою. Дрібні рибки плавають біля берега табунами, буває, вистрибують із води й летять два-три метри, і якщо ти зловив гав і не побачив косяка, що летить, то риби-стріли можуть обрушитися на голову. Так і до шпиталю недалеко.

Якось іду пляжем, бачу – сидять два араби. Поруч пляшка горілки, стакан, сяка-така закуска. Сидять собі й вибалушуються на наших дам. Запрошують і мене випити – звісно ж, російською. Було цікаво, що ж вони п'ють. Трохи налили. Випив – горілка. Почали розмову. Виявилось, що ці араби теж працюють на будівництві. Їх наші навчили й російською розмовляти й відпочивати на пляжі з пляшкою.

Улітку приїхав кіномеханік, котрий замінив мене, чому я був дуже радий, позаяк з'явилося більше часу для відпочинку.

Мене переселили з котеджу спершу в п'ятиповерховий будинок поблизу нашої колонії. Іще через місяць – до арабів у Шейх, як перевіреного радянського спеціаліста, котрий може самостійно жити далеко від радянської колонії. Я тепер вільно спілкувався з арабами, що не кожному дозволялося. Лишатися на другий строк бажання в мене не було. Моя десятирічна донька за півроку





різко підросла, перетворилася на стеблинку. Лікарі казали, що це погано. Тому я вирішив повернутися додому.

За правильної організації й злагодженої роботи керованої мною обмоточної дільниці все зварювальне обладнання запрацювало без перебоїв. Несправний агрегат ми зразу ж міняли на діяльний.

Мої арабські учні, котрі працювали самостійно, збільшили свій заробіток: замість 50 динарів на місяць стали отримувати 75. Багато арабів з будівництва приходили до мене з проханням відремонтувати японську побутову техніку чи радіоапаратуру. Не завжди це вдавалося, позаяк японці розумні й свою техніку конструювали так, що до поломки не завжди й дістанешся. Треба розібрати прилад, а він не розбирається, отож треба викидати.

Я був досвідченим не лише як технар, але й в області дипломатії. Схід дуже тонко відчуває ставлення до себе. Якщо ти справді ставишся до них щиро і з повагою, вони відповідають тобі тим же й ніколи не підведуть. Але були й такі з наших, молодці норості, котрі, не встигши приїхати в чужу країну, зразу ж починали встановлювати свою диктатуру: грубо покрикували на місцевих, примушували працювати. Зрозуміло, що таких араби ненавиділи.

На електромонтажній дільниці працював мій тезка Михайло зі Львівського монтажного управління. Він був класним спеціалістом, але поведився грубо, не любив заперечень, часто арабів матюкав. Я пробував його по-дружньому заспокоїти.

І ось у невелику перерву араби збираються в приміщенні покурити й трохи відпочити від спеки. Мені треба було покликати свого учня Махмуда. Відчиняю двері, і мені в голову летить

*Колектив електроремонтників*





*Група електроремонтників*

арматурина – араб подумав, що це Михайло. Підбігає Махмуд з арабом і просить вибачення. Я їх зрозумів, але розповів про це Михайлові, і той все-таки докумекав, чим йому це загрожує. Подякував мені й змінив свою поведінку.

Був ще такий випадок. Я приготував 200-літрову бочку акустика для заливання луку в електрокарні акумулятори. Бочка стояла поряд із обмоточною дільницею. Один араб вирішив охолодитися – стрибнув одягнений у бочку, подумавши, що вона з водою. Я як закричу на весь цех. Араб швидко втік. Я негайно покликав Махмуда, щоб уловити втікача, й зразу відправив спійманого в душу. Так цей араб-хуліган урятував своє життя. Довелося навісити на бочку кришку з замком. Інші араби лише підсміювалися, зображуючи нирки в бочку. На роботі з арабами завжди треба пильнувати. Ніколи не знаєш, що вони можуть утнути – такі непередбачувані.

Зі мною в відділі головного енергетика працював москвич Олексій Миколайович Назаров, спеціаліст із ремонту зварювального обладнання, співробітник «Техпромекспорту». Олексій колись закінчив МЕІ й був трохи знайомий з електрикою. Вони, звісно, такі москвичі, великі люди, кабінетні працівники, але тут доводиться працювати руками й головою.

Я з ним пропрацював близько року. Якось Олексій пішов усунути дефект на зварювальному апараті на береговій насосній станції. Це особлива технічна споруда, яка будується нижче нульової позначки на глибині 20 – 30 метрів у землі. Там багато лабіринтів, ніш і т. ін. Поряд із глибоким отвором глибиною 20 метрів Олексій



ремонтував зварювальний апарат, оступився, схопився рукою за огорожу, вона виявилася неміцною, зігнулася, й він загув униз.

Олексія таки беріг янгол – він зачепився ногою за кутик у кінці отвору, на якому й завис. Лише перелом стегна. Йому зразу ж зробили операцію. Я часто їздив до Олексія, перевертав його, робив масаж, щоб не було пролежнів. Він лежав в арабському військовому шпиталі, а це справжнє пекло з незліченною кількістю тарганів-кукарачів і зграями мух.

До 40-ї річниці Жовтневої революції 7 листопада в радянській колонії організували шахово-шашковий турнір. У мене був, по суті, перший розряд із шашок (розв'язував задачі в газетах). Серйозно зайнявся цим видом спорту під час різних відряджень по Союзу. Умови гри зробили олімпійськими: програв – вилетів.

Команда ОГЕ була невеликою, п'ятеро людей. Я гру за грою отримував перемоги й дійшов до фіналу. Шашки – дуже не проста гра. На шашковій дошці, як на війні: зробив один неправильний хід – і партія програна.

За моєю грою стежило багато вболівальників та знавців гри. Як він може вигравати, дивувалися одні, адже він грає по-дворовому, та й обличчя в нього колгоспника. Інші заперечували: мовляв, я граю дуже грамотно, зважено, зі знанням справи, продумую кожен хід.

У фіналі мій суперник – головний інженер проекту. Гра тривала понад годину. Уболівали переважно за мене, позаяк багато хто знав мене й по роботі і як кіномеханіка. Після довгих мудрованих ходів та впертої боротьби я виграв. У підсумку всі вболівальники визнали, що я переміг за допомогою глибокого знання теорії й великого практичного досвіду.

На святковому вечорі мені вручили приз кращого шашиста колонії. Керівництво подарувало авторучку «Паркер» із золотим пером у присутності майже тисячі радянських спеціалістів, і вся зала довго аплодувала мені як переможцю (де ця авторучка нині, я не знаю).

Електромонтажників вторинної комутації не вистачало, і я за два вечори навчив цій спеціальності дружину. Вона не складна, але вимагає вправності рук та уваги. Я приніс додому три прості схеми однієї панелі: електромонтажну схему, ряди зажимів панелі, саму панель і панельний фасад, показав, як і куди під'єднувати провідки контрольного кабеля. Надія сумнівалася, чи зможе. Але я її швидко переконав, що все буде в порядку. Написали заяву, що вона працювала в Союзі електромонтажницею-вторинницею. Платили їй близько 700 крб. Так вона пропрацювала аж три місяці. Їй, на відміну від мене, всю зарплатню видавали в динарах на руки. На оперативках Надію ставили за приклад іншим, як кращу вторинницю.

Позаяк я вільно пересувався містом, то спостерігав, як будують будинки – поквартально: зразу десятків зо два п'ятиповерхових будинків, а також мечеті, газони для квітів і дерев, магазини в вигляді невеликих супермаркетів. Дороги, бордюри, під'їзди до будинків асфальтували. Коли починається будівництво нового масиву, територію обгороджують не парканами, а мітять примітивними знаками. Усюди охорона.

Коли я від'їжджав додому, житловий масив був готовий до заселення. Усе виглядало красиво, з травичкою, квітками, клумбами, будиночки пофарбовані, автотранспортні стоянки обладнані і т. ін. Інженер обмоткової дільниці Моксен отримав тут квартиру. На жаль, коли він заселявся, я вже поїхав. Але я раніше побував у гостях у Махмуда. Він жив у старенькому цегляному будинку на третьому поверсі з батьком, матір'ю й чотирма дітьми. Їхня квартира була схожа на нашу трикімнатну.

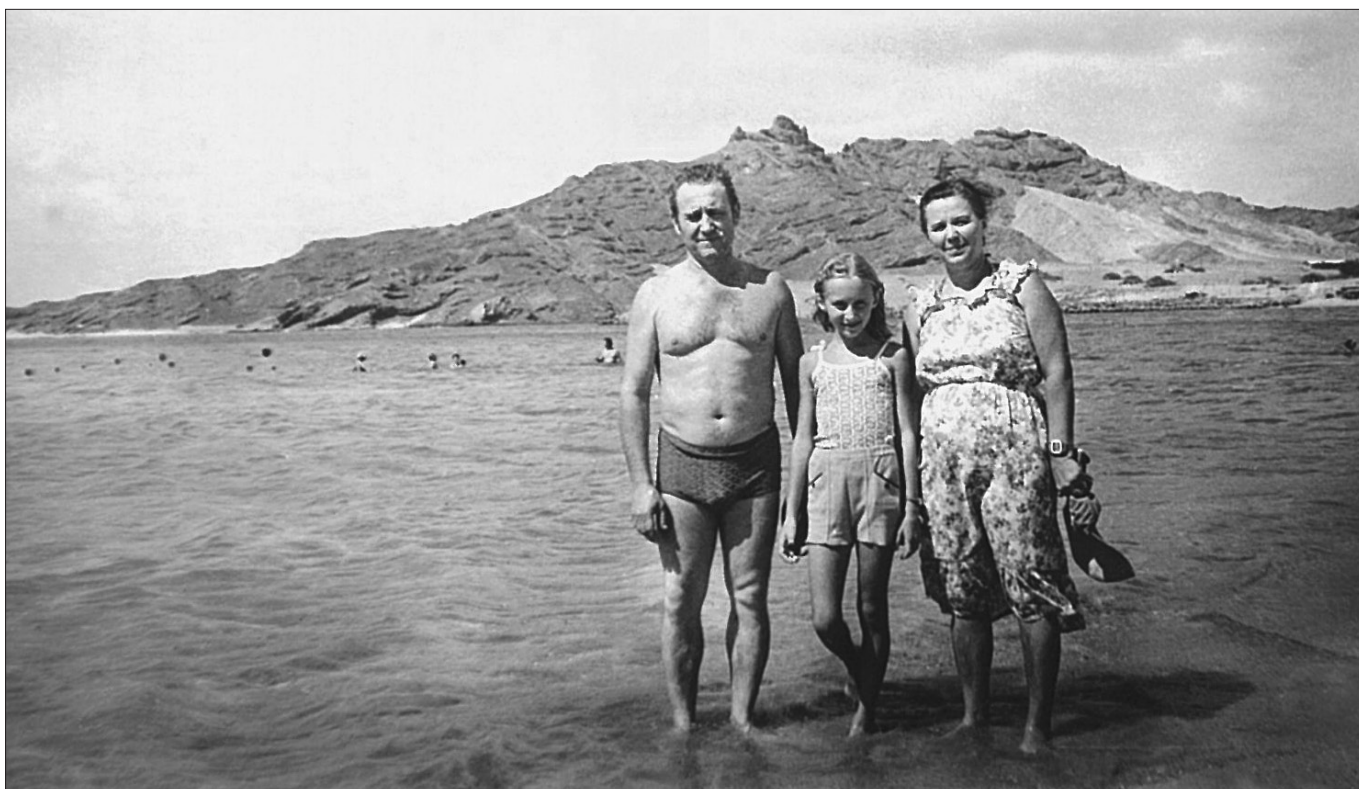
Питаю: «Махмуде, а де ти житимеш зі своєю майбутньою дружиною?» Він показав рукою на стелю: побудує четвертий поверх, усі так роблять. А може, йому дадуть нове житло.

Перед самим від'їздом ми з Надією принесли Махмуду цілий набір радянського посуду: емальовані каструлі з квіточками, чавунні сковорідки з кришками, ложки, виделки-нержавійки, адже в них увесь посуд алюмінієвий. Мені Махмуд подарував двохлітровий японський термос (де він тепер – теж не знаю).

Коли я їхав до Союзу, Моксен подарував ще ілюстровану книжку про Аден і Ємен.

Моя дружина на свої зароблені гроші купила японську швейну машинку «Brother». Я купив для Олексія японський магнітофон «Шарп-800», двохкасетний, останню модель. Покупку золота, ганчірок я не контролював. Це робила дружина й донька самі, але за погодженням зі мною. Адже головний фінансист усе ж таки я: за два роки я заробив близько п'яти тисяч доларів, які лежали в Зовнішекономбанку.

Після військового перевороту радянську колонію спеціалістів терміново евакуювали. Першу групу наших громадян, які відправлялися на кораблі, обстріляли. На щастя, ніхто не постраждав.



*З донькою Ганною і дружиною Надією*



*Аденська затока*



*Володя Півень, Абдула, Олексій, Ганнуся, Надя на пляжі*



### *Радянські та єменські спеціалісти*

Відпустка після Ємена – 96 днів. Але довго гуляти не довелося. Зовнішекономбанк гроші не видавав. Ваш заробіток, відповідали, уряд СРСР заморозив на невизначений час. І я, відпочивши в санаторії «Бермінводи», у лютому повернувся на попереднє місце роботи в лабораторію зварювання треста керівником групи. Це серйозна, небезпечна й енергозатратна праця. У мене були об'єкти всіх українських атомних станцій, крім Чорнобильської АЕС, позаяк її будували ленінградські спеціалісти.

Моє життя ввійшло в звичайну колію. Аня вчилася в 5-му класі в Покотилівці. Олексій – на другому курсі Харківського авіаційного училища (ХВВУ), де випускали інженерів-механіків та інженерів-електриків по літаках. Училище гарне, спеціальність – чоловіча.

У тресті «Електропівденмонтаж», де я працював до від'їзду в Ємен, мені роботи не знайшлося, місце старшого інженера вже зайняли. Керівництво запропонувало посаду майстра виробничого навчання в навчальному центрі. Я погодився. А через рік повернувся на попереднє місце праці, де пропрацював до 1992 року. Співробітників у лабораторії зварювання було не дуже багато – відбулося скорочення штатів. Потім я зголосився перейти в комерційний відділ, але за півтора року до пенсії мене достроково звільнили 15 травня 1996 року.

Повним ходом йшла перебудова, Україна стала самостійною, життя пішло по-новому.





## АВАРІЯ НА ЧОРНОБИЛЬСЬКІЙ АЕС (ТРОХИ РОЗДУМІВ І НОТАЦІЙ)

3 травня 1986 року я почув по радіо, що потрібні люди для ліквідації Чорнобильської аварії. Я ясно розумів, як небезпечно там працювати, знав про шкоду радіації, адже в 1974 році закінчив тримісячні курси по АЕС.

У нашому тресті також підбирали добровольців. Охочих було мало, адже ми й так працювали на атомних станціях. У Львівській області було наше ПТУ електромонтажників. Там створили цілу групу й послали в Чорнобиль. Хто відразу втік – той лишився живим, а хто пропрацював днів двадцять – тридцять – живий тепер чи ні – боюся й сказати.

Минуло стільки років після цієї аварії світового масштабу й вияснилося, що винні в тому, що трапилося, радянські розробники-атомники, котрі неправильно вибрали конструкцію АЕС (каналного типу). Академік-атомник Андрій Сахаров був проти такого типу АЕС, але його оголосили політичним відщепенцем, а керував тоді будівництвом усіх АЕС президент Академії наук СРСР Александров, близький товариш Л. І. Брежнєва.

Першою станцією каналного типу стала Ленінградська АЕС, другою – Чорнобильська, третьою – Курська. Потім мала бути Харківська, будівництво якої, на щастя, заборонили після аварії на ЧАЕС, як і будівництво Кримської.

Після катастрофи голова Ради міністрів Микола Рижков і президент СРСР Михайло Горбачов викликали Андрія Сахарова, звільнивши його з горьківського заслання. Академік довів, що вибух на АЕС – наслідок помилок у конструкції, у діях персоналу, у несправностях технічного обладнання й т. ін. Він запропонував японськими роботами прибрати з реактора уран та вивезти його невеликими порціями в спецмогильники. Саркофаг, вважав учений, також необхідний для захисту всього блоку, але якщо зробити лише саркофаг, а паливо в реакторі лишити, то він усе одно зробить свою чорну справу, чого не можна допустити.

Як ми знаємо, до академіка Сахарова не прислухалися. Ось і живемо вже десятиліттями на міні сповільненої дії.

Що ми спостерігаємо нині? Чимало урану 237 все ще перебуває в одному місці, а отже, будь-якого часу нас може струсонати ще потужніший вибух.

Головним винуватцем аварії був президент АН СРСР Александров, котрий дозволив будівництво АЕС каналного типу. З кожним роком на цих станціях виникає дедалі більше проблем. Що робити, наприклад, коли скінчиться строк її експлуатації – це тридцять років для реактора і дев'яносто років для корпусу, в якому встановлений реактор. Єдиного наукового методу світові вчені не знайшли, кожна країна робить по-своєму. Деякі фізики пропонують: сам реактор без вхідних труб першого й другого контуру спустити вниз на глибину 100 метрів і забетонувати свинцевим розчином, а на тому ж місці, не чіпаючи корпус біозахисту, установити новий атомний реактор. Але це тільки пропозиції. А час старіння АЕС колишнього СРСР уже настав.



І як же так вийшло, що в одному лише басейні Дніпра впровадили цілих п'ять атомних станцій? Це можна розцінювати, як технічну диверсію Москви. Я, можливо, думаю, як поганенький атомник, однак брав усе ж таки участь у будівництві Рівненської, Хмельницької, Південноукраїнської, Запорізької, Кримської атомних електростанцій. Кримської АЕС уже нема, у її реакторі влаштовують шоу, дискотеки.

У Росії мало де біля міст-мільйонників будують атомні станції – категорично не можна! Адже й за п'ятдесят кілометрів від Харкова планувалося таке будівництво в селищі Таранівка, але Бог відвернув біду. Будувати так – це що?

Помилка чи добре продумана диверсія?

За час моєї праці на АЕС я зіштовхувався з різними ситуаціями.

Відряджаюся якимось у Рівне атестувати дефектоскопістів на першому блоці станції. В управлінні мене ніхто не знає. Іду в відділ кадрів 6-го електромонтажного управління. 15-та година дня. Заходить двоє практикантів-петеушників і запитують у начальника відділу кадрів: чому наша група працює до 17<sup>00</sup>, а решта – експлуатаційники чинного першого блоку – до 15<sup>00</sup>?

Виявилось, хлопців найняли для прибирання сміття, використовуючи їхнє незнання. Я спитав у практикантів, чи є в них дозиметр або дозиметрична картка. Вони в один голос відповіли, що нічого нема й не було весь цей час. Я порадив їм негайно забиратися геть, а начальниці відділу кадрів повідомив, що начальству загрожує позбавлення волі строком до п'яти років.

Заходжу в розкішний кабінет начальника управління. Там же був і головний інженер. Я представився і зразу ж переходжу в наступ: «Сергію Івановичу, як могло таке статися, що ви дозволили своїм практикантам працювати на чинному блоці АЕС?» Пригрозив п'ятирічним тюремним строком. Обидва злякалися, начальник каже: «Михайле Григоровичу, не роздувайте цю справу. Більше така ситуація не повториться». Я їм повірив, але про всяк випадок зробив припис за цим та іншими питаннями. Головний інженер вибачився. Ось через таких непорядних керівників і людей, котрі не знають техніки безпеки, гинули робітники на перших атомних станціях Союзу.

Наприклад, молодому робітникові казали: закрутіть у реакторному відділенні на першому контурі засувку. Той хвилини за двадцять виконує завдання і цілих два дні відпочиває вдома. Однак не підозрює, що хапонував велику дозу радіації, а на третій день у нього починає сипатися пишне волосся з голови. Живий він тепер чи ні? Гадаю, керівники, віддаючи подібні розпорядження, знають про наслідки й чинять обдуманно, а отже, злочинно.

Якось, іще до Чорнобиля, я приїжджаю на Кримську АЕС. Але не зразу заходжу до начальства, а шукаю дефектоскопістів, котрі працюють з радіоактивними джерелами (іридієм 92) на апараті «Стапель». Вони мене знають, позаяк саме я навчав їх у лабораторії зварювання в Харкові.

Приміщення зі знаком «Радіація». Відчиняю двері: там, де знаходиться п'ять колодязів радіоактивних джерел, стоїть легковий автомобіль і мотоцикл на ремонті.





Дефектоскопісти розповіли, що радіоактивні джерела возять зі сховища на блок за три кілометри не на спеціальному автомобілі, а на невеликому мотоциклі. Радіоактивну ампулу хлопці з дівчатами кладуть собі під... сідниці. У мене волосся на голові зразу ж стало дибки. На мотоциклах їздять смертники!

Плівки дефектоскопісти проявляють у воді, котру беруть з калюжі, а мають використовувати дистильовану воду. Так їм наказало безтурботне начальство.

Попрямував до керівництва дільниці. Оформив суворий припис із зупинкою всіх дефектоскопічних робіт. Начальник дільниці одразу не приймає мене – ліньки, відфутболює на завтра, та й ще натякає, що може бути... відсутнім!

Я обурився: «Хочете під суд?» Начальник сполошився й одразу ж телефонує в Харків головному зварювальнику Болгарину, жаліється на мою викличну поведінку, але той його перебиває: «Із Манченком не жартуй. Він має право за порушення техніки безпеки і в тюрму посадити, якщо справа кримінальна».

Заходимо в кабінет. Я зачитую припис. Начальник робить вигляд, що про порушення він – ні сном ні духом. Довелося на два тижні заборонити роботу.

Через тиждень усе було в ажурі: спецмашина працювала, сепаратор для води дістали, приміщення очистили від зайвих деталей і т. ін. І зустрів мене на залізничному вокзалі сам начальник на своїй автівці.

Цей випадок учергове показує гнилість радянської системи, розвінчує кричущу безгосподарність, безвідповідальність керівництва, посадових осіб, котрим байдуже до життя й долі простих роботяг.

Ось і вибухають атомні станції. ЦК КПРС натискає на начальство, а начальство тисне на виконавців. Давай, Миколо, давай, Іване! А що давай? Наприклад, якими електродами варити метал? Це начальства не стосується. Отож зварювальник бере не ті електроди, які потрібні, а ті, які є в наявності. І працює. І таких нюансів на будівництві АЕС, та й не тільки, ціла навала.





## БУДУЮ ЖИТЛО, БУДУЮ ВЛАСНЕ ЖИТТЯ

Восени 1993 року ми, четверо закордонців із Харкова, вирішили будь-якими засобами отримати свою кровно зароблену валюту, котру Б. М. Єльцин не віддавав цілих вісім років. Москва дозволяла лише купувати за неї різні товари за дуже високою ціною в магазині «Берізка». Я потрапив на цю вудку й купив у Харкові японський телевізор із відеомагнітофоном (на продаж – погасити борги), а собі – автомобільний радіомагнітофон. За це заплатив чотири тисячі доларів (чи не втричі дорожче). Нині така покупка обійшлася б у півтора тисячі доларів. Суцций грабунок!

У московському банку мені видали всього лише 1800 доларів замість 6000 зароблених, які я порівну розподілив між членами сім'ї. Ось і весь мій заробіток за два закордонних роки.

У Москві при Зовнішекономбанку працювали рекетири (так ми їх називали), працювали, правда, без обману. Ці москвичі о 8<sup>00</sup> поставили нас у банківську чергу біля Курського вокзалу на вулиці Чкалова, 5.

Договір з нами був наступним. У кого сума отримуваних у банку грошей понад 5000 доларів – ті платять посередникам 100 доларів, у кого менше – 50 доларів.

Об 11<sup>00</sup> ми, загранвідрядженці з Харкова, вийшли з банку з доларами. Розраховалися з нашими рекетирами, і вони порадили зразу ж їхати додому й провели до самого потягу. І на прощання сказали, що вони не рекетири – це в них такий московський сервіс.

У листопаді 1994 року я зустрічався з американцем. Викликав мене керівник тресту й попрохав підвезти з залізничного вокзалу закордонного приїжджого. Перекладач не потрібен, позаяк іноземець знає російську мову.

Я погодився з умовою, що пальне оплатить трест, а водійська робота буде заліком у трестівській діяльності.

Я з цим іноземцем їздив два дні. Розмовляли про життя в Україні. Я твердив, що живемо ми нормально, а він заперечував: страшна дороговизна! Нічого, бадьорився я, переживемо як-небудь.

Чи є в мене діти, питає американець. Кажу: син – військовий авіатор, служить у Росії, донька вчиться в десятому класі. Утрачене покоління, зітхає американець. Вони, мовляв, усе життя, що лишилося, витратять на жорстоку боротьбу за існування.

Що ж робити, цікавлюся я. Американець робить павзу: «Я б усе зробив, щоб діти не жили в Україні. Вони повинні покинути країну й знайти себе за кордоном. Хоча б до того часу, поки тут нормалізується обстановка, а це 30 – 40 років». Я запечалився: кому потрібні мої діти за кордоном? Треба мати гроші, знати мову, закони й т. ін.

Але співрозмовник розвиває тему далі: він першим відправив би сина, позаяк чоловіки звикають до іншого життя швидше, до того ж не потрібен і блат. Їхати треба в Канаду, там сильна українська діаспора, допомогла б улаштуватися. Для початку син пішов би з 4<sup>00</sup> до 8<sup>00</sup> прибирати сміття на вулицях. За це він отримував би 2000 доларів місячно, а заодно вивчав би мову. Таких грошей на життя



цілком вистачило б, навіть відкладав би на чорний день. Через рік-другий викликав би сестру й допоміг із працевлаштуванням.

А кошти на виїзні документи, заперечую я, – це близько 4000 доларів? Чужоземець радить продати квартиру.

У мене трикімнатна квартира, коштує 5 – 6 тисяч доларів. Але де я тоді житиму, як продам?

І на це є відповідь: «Знайдіть тимчасове дешеве житло, можна в селі. Прокантуєтесь там рік-другий. Потім вас забере син, і ваше життя зміниться на ліпше».

Минуло 15 років, і тепер очевидно, що з американцем бодай теоретично можна погодитися, якщо це один до одного втілиться в життя. Я навіть не про своїх дітей. Вони, слава Богу, живуть добре. Син у Росії демобілізувався, має пенсію. Ганна продає квіти в магазині, не бідує. Вийшла заміж, виховує доньку.

Нинішня молодь в Україні нікому не потрібна навіть із вищою освітою й доброю спеціальністю. Юнаки та юнки працюють ледь не задарма, заробляють копійки, а працювати доводиться чимало. Ті ж, хто вчасно виїхав, живуть у різних країнах гідним людським життям.

Ще одне покоління буде втрачене. Дуже багато безпритульних дітей. Вони не вчаться, не матимуть спеціальності. Їхні батьки перебиваються з хліба на воду.

Коли Україна стане багатою квітучою країною, тоді людям, котрі покинули країну, можна буде повернутися на Батьківщину й жити нормально. Хоча – хто будуватиме успішну країну, якщо вся талановита молодь виїде? І чи не пристосуванцями є ті, хто вчасно для себе виїжджає з країни? І хто чекатиме їх радо в успішній країні?

Чимало років сплигло після розмови з американцем, але Україна так і перебуває в ступорі.

Чи не потрібно нашому урядові брати приклад із того, як, приміром, США турбується про емігрантів, зокрема з СРСР? Наприклад, закони штату Массачусетс дозволяють людині, котра приїхала жити до дітей, зразу ж подати прохання на медстраховку й стати в чергу на житло. Отримуючи матеріальну допомогу 400 – 800 доларів і безплатне страхування, емігрант, відстоявши рік одночасно в кількох житлових чергах, заселяється в двокімнатну квартиру в соціальному будинку.

Квартплата за таке житло складає всього 10% від реальної вартості оренди.

Безплатне медичне страхування дозволяє користуватися лікарськими консультаціями, ліками, шпиталем. Вихідці з СРСР відчують себе досить комфортно в колективі таких самих, як і вони самі, радянських емігрантів. Так з'явилися оздоровчі центри – «дитсадики», як їх називають самі пенсіонери-емігранти.

Пенсіонерів завозять сюди на спецавтобусах, заїджаючи за кожним. Приблизно 50 доларів щоденно витрачається на медичний контроль, на фізіотерапевтичні процедури, дієтичне харчування (сніданок і обід). Радість спілкування допомагає забути вік і хвороби, реалізувати себе, зробити життя яскравішим та цікавішим. Програма медобслуговування в цьому центрі в кожного пенсіонера індивідуальна й коригується рекомендаціями лікаря.



Російське телебачення, безплатне навчання англійській мові, заняття художньою самодіяльністю доповнюються недільними турпоїздками. «Ми живемо при комунізмі» – так оцінюють своє життя в США емігранти.

Моє покоління разом із родичами відновлювало зруйноване війною народне господарство: будувало цілі міста, заводи, фабрики. Люди одружувалися, навчали своїх дітей, летіли в космос, освоювали цілину, відроджували Батьківщину, її економічну й військову потугу, а також допомагали розвивати економіку інших країн, обпікалися в Чорнобилі, рятуючи інших. І дуже жаль, що саме на нашому поколінні український уряд економить: виділяє за нашу величезну невтмну працю мізерні пенсії, оминає увагою, позбавляє права на гідне життя, прирікає на злидні й вимирання. Я листувався з владою в 2008 році – прохав допомоги з ремонтом житла, виділити необхідну суму. Від Президента України прийшла відповідь: «нема коштів», і від прем'єр-міністра – так само. Чи читали вони мої листи? Може, й ні. Отже, вони оточили себе безсердечними чиновниками, яким наплювати на людей і які грабують наші матеріальні цінності.

Діти війни – жива історія України. 21 травня 1996 року я вийшов на пенсію. Аня в цьому ж році 21 вересня вийшла заміж за мешканця села Гонтів Яр Валківського району Анатолія Васильовича. Мій зять відслужив у десантних військах, закінчив автодорожний технікум і будує дороги.

Як заспівав би Муслім Магомаєв, «весіллю цьому було місця мало, і неба було мало, і землі», попри всі життєві негаразди: відгуляли весілля в Валках, на базі Українського фізико-технічного інституту, у величезній ідальні протягом трьох днів, столи вгиналися від домашніх страв. Це було, либонь, останнє таке весілля в області.

Батьки мого зятя Лідія Федорівна й Василь Григорович подарували молодятим двоповерховий будинок з господарськими прибудовами в Гонтовому Яру. Свати хотіли, щоб діти займалися сільським господарством. Дочка прожила там сім років. Господарство було великим: завели корову, свиню, курей, іншу живність, годували їх, поїли – пекельна праця!

Аня виявилася стійкою дівчиною. У 1997 році в молодих подружів народилася донька Олександра – моя внучка. Я почав умовляти їх змінити своє життя, кинути село, жити для себе.

У 1998 році я передав їм свій автомобіль ВАЗ-02. Він допоміг у господарстві – вони возили з Валок на базар у Харків домашнє молоко, сир і побачили, що можуть жити інакше.

Трикімнатну квартиру в Покотилівці я хотів продати, а гроші поділити, але за квартиру більше двох тисяч не давали, і я вирішив зачекати.

У 1999 році до мене в гості в Покотилівку приїхав товариш – Юра. Йому сподобалася моя квартира. Юра почав будувати дім у селі Артемівка під Мерефою. Я запропонував йому варіант: він буде мені півбудинку в Харкові, а собі забирає покотилівську квартиру. Юра погодився. Ми прикинули, що добудуємо дім за два роки. Будівництво було важким, але потрібним.



У листопаді 2002 року мій дім був майже готовим: застелили паркет, провели газ, воду. Після цього я переписав Юрі свою квартиру в Покотилівці.

На своє шістдесятишестиліття я влаштував новосілля. З'їхалися всі родичі, крім мами, котра померла 4 червня 2001 року. Вона весь час допомагала мені, як могла.

Від родичів я отримав похвальне «молодець». Ремонт обійшовся в три тисячі доларів із хвостиком. 500 доларів за продану покотилівську квартиру я віддав Ані, пізніше передав ті ж 500 доларів і Наді. Олексію нічого не давав, адже хочу подарувати йому третину цього будинку.

Аня й Толя в 2006 році продали двоповерховий будинок у Валківському районі й купили однокімнатну квартиру в Харкові. Нині вони живуть у трикімнатній квартирі. У них усе змінилося буквально за два роки, і я цьому дуже радий.

Далі треба було підремонтувати, довести до пуття й батьківський будинок у Манченках. У 2005 році почалася газифікація селища. Мені необхідно було мати близько десяти тисяч гривень для газифікації батьківського будинку. Довелося згадати давнину й знову поїхати в відрядження від рідного тресту.

У липні поїхав у Шебелинку. Будували маленьку ТЕЦ на два котли. Платили малувато, близько 700 – 1000 гривень на місяць. Із 2006 року робота скінчилася, багато грошей я не зібрав. Зустрів наладника Володю Плахуту, з яким колись пропрацював десять років в «ЕПМ», він порадив поїхати в Маріуполь на завод «Азовсталь», що належав Рінату Ахметову. Пропрацював там три місяці, заробив близько десяти тисяч гривень. Мої співробітники з тресту запросили мене попрацювати охоронцем, і я, дякуючи їм, трудився до 5 жовтня 2011 року.

Після смерті мами я сказав своїм сестрам: «Батьківська хата не продається! Вона колись виручить когось із нас у важку хвилину». Усі погодилися, і я переписав її на себе й зробив із неї, можна сказати, однокімнатну ізольовану квартиру, куди ми з Галиною до цього часу їздимо влітку, саджаємо город, користуємося старим садом. Яблуні вже зовсім старенькі, але дають добрий урожай через рік. Деревам уже 130 років. Але вони живуть, і як же це здорово!

У моєму житті була ще одне будівництво, яке ледь не закінчилося інфарктом. У 2006 році в нашому приватному секторі на Баварії сусіди почали централізовано підводити каналізацію до своїх будинків. Мене ж вимотало будівництво в Манченках, до того ж я захворів, 18 січня 2007 року потрапив до лікарні, мені зробили операцію. Важко було матеріально, і тут мені допомагала Галина, за що їй величезна подяка. Ці гроші я їй невдовзі віддав.

У червні 2008 року я почав проводити в баварський дім каналізацію. Підключив сім сімей, що жили поряд. Але в зв'язку з дороговизною всі відмовилися від задуманого. Я вирішив працювати сам. Проект обійшовся в три з половиною тисячі гривень. Праця й матеріали коштували близько п'ятнадцяти тисяч за сімдесят погонних метрів каналізації. Найнесподіванішим виявилось ж те, що сусіди, котрі зробили собі каналізацію госпспособом (кооперативом), почали вимагати з мене за під'єднання 7500 гривень.

За оформлення документів і введення в експлуатацію – іще тисячу гривень. Але в мене кредо: ліпше давати, аніж прохати! Ось і обійшлася мені каналізація в двадцять сім тисяч гривень. Я сплачував борг до квітня 2009 року. Якби я з самопочатку знав, що мене чекає, то, либонь, відмовився б від свого задуму. Але тепер я ні про що не жалкую. Отже, треба було пройти весь цей непростий шлях. Що буде далі – побачимо.

## НА ЗАВЕРШЕННЯ: ВІДРЯДЖЕННЯ І СІМ'Я

Відрядження не вельми зміцнюють подружнє життя. Я відчув, що, повертаючись додому після довгого розлучення, ставлю дружину в незручне становище.

Я любив свою роботу, але в відрядження відправлявся заради грошей для сім'ї. Це була, певно, моя помилка, але, можливо, й ні. Я полишив би раніше відряджувальне життя, але мене заманили закордони. В Індії я шість місяців був без сім'ї, на Кубі – дев'ять. Відрядження ці, зрозуміла річ, пішли сім'ї на користь матеріально. Після народження Ганнусі в 1975 році жінка не працювала. В Іраку разом ми були 2,5 року. Дохід сім'ї складав тоді 700 – 800 крб на місяць, а в СРСР – усього лише 150 – 250 крб.

Після Іраку я придбав автомобіль ВАЗ-2102, проїздив на ньому двадцять років. Гарна була машина, ніколи не підводила.

Надія для мене була й зостається доброю, порядною, працювитою жінкою, гарною й акуратною господинею. У Надії багато інших жіночих приваб. Головне, що моя дружина народила, а отже, подарувала мені двох прекрасних дітей та виростила їх. Тому я дуже вдячний їй, хоч ми вже двадцять років не живемо разом. Але освіту дітям давали вдвох, удвох їх і одружили. Завжди підставляли плече одне одному в важку хвилину. Наприклад, коли Надія захворіла, я зразу ж відвіз її в Мереш'янську лікарню і, поки Надії не зробили операцію, був поряд. І навпаки, коли в 2007 році я захворів і мені робили операцію, Надія теж приїжджала до мене в лікарню.

Мій сімдесятирічний ювілей ми відзначили разом у кав'ярні.

Як показав час, ні перша, ні друга жінка мене не любили. Винний у цьому я сам. Адже я чоловік, і всю відповідальність маю брати на себе. Я дякую Богові, що не спився, а приймав удари долі стійко й мужньо. Усі ці роки я знаходив забуття в праці.

Якось напередодні сімдесятиріччя я в газеті «Пенсіонка» знайшов оголошення про знайомство. Але коли ми з жінкою стрілися, то зразу ж зрозуміли, що не підходимо одне одному. Однак вона – її звали Людмила – запропонувала з'їздити до подруги. Я пожартував: відразу ж продасте мене, не жалкуватиме? Вона усміхнулася: ні, не жалкуватиму.

Подругу Людмили звали Вікторія Віталіївна, вона зубний лікар і, як і я, двічі розлучена. Так ми почали зустрічатися. Мій ювілей у кав'ярні вона святкувала зі мною. Ми з Вікторією Віталіївною стали друзями й завжди підтримували одне одного у всіх справах. 14. 07. 2013 р. вона померла, підвело серце.





## ЗАБУТЕ СЛОВО «СОВІСТЬ» І УСПІШНЕ СЛОВО «ГРІХ»

*Роздуми насамкінець*

Люди мого покоління, «діти війни», люблять зітхати: як гарно жилося при комуністах!

Так кажуть люди, котрі все життя прожили в своїй шкаралупі й котрі далі своєї сім'ї нічого не бачили та й не бажали бачити. Та й як вони могли бачити й спостерігати? Адже навіть радіостанції «Свобода» й «Голос Америки» глушили сильними радянськими глушилками, щоб наші громадяни не знали, як живуть прості люди в капіталістичних країнах. Чужоземці любили казати нашим громадянам: «Які ви щасливі, що не знаєте, які ви бідні й нещасні». І це істинна правда.

Мені довелося побачити світ таким, яким він є, і це дає мені право так міркувати.

**Що треба робити для того, щоб ми, українці, жили краще?**

**По-перше, прибрати з влади всіх колишніх комуністів та їхніх посіпак, а компартію заборонити як злочинну; прибрати й т. зв. олігархів разом із їхніми посіпаками.**

**По-друге, звернути особливу увагу на енергетичну безпеку України. Кажу про це як спеціаліст. Треба інтенсивно будувати нові потужності, позаяк старі за 30 – 40 років експлуатації добряче зносилися.**

**По-третє, негайно спрямувати ресурси України на виробництво сільськогосподарських продуктів, адже це ганебна ситуація: ми маємо такі чудові чорноземи, а починаємо голодувати. Понад те – примудряємося вагонами вивозити чорнозем за кордон! Як же так можна? Земля – головне багатство України. Нафтою ж ситий не будеш!**

**По-четверте, дати дорогу молоді для керування країною. Молоді люди розумніші за нас і сильніші. За двадцять вісім років нашої Незалежності вони побачили, як живуть люди в інших країнах, і знають, що робити, щоб жити ліпше.**

**Я пропрацював 57 років, а пенсія в мене – 1300 гривень (нині трохи додали).**

Справжній інтелігент – це людина, для котрої духовні цінності понад усе. Можливо, її легко обдурити, пограбувати й принизити, але ж неможливо відібрати духовність. Утративши багато, майже все, культурна людина виявляється міцнішою, пручаючись складним життєвим ситуаціям завдяки своєму інтелектуально-культурному рівню.

Тисячолітній досвід світових релігій свідчить, що саме совість є базою суспільства, а економіка – лише надбудова. Економіка без совісті – як звіриниця із відчиненими клітками. Нам треба усвідомити – і чим швидше, тим краще – що фундаментом людського життя й цілої держави є саме совість.

Що кажуть про совість інтелігентні культурні люди? Ось видатний словникарь С. Ожегов: «Совість – це відповідність поведінки

людини нормам, які прийняті в суспільстві». Це, сказати б, визначення суто наукове. А ось дивовижний знавець мов В. Даль подає визначення комплексно й образно: «Совість – тайник душі людини, глибоко особистісне почуття, мимовільна любов до добра, прагнення до істини й правди, прагнення уникати зла».

Дивишся кримінальну хроніку наших днів – і волосся дибки: учні б'ють учителів, матері знущаються над дітьми або навпаки, онук заради квартири «замовляє» бабусю, водій, котрому зробили зауваження, стріляє в зауваженця. На суді кривдники заявляють: «не знаю, як це трапилось», «біс поплутав». Що стало з відповідальністю людською? Апостол Петро твердив, що диявол входить усередину нас, як рикаючий звір, шукаючи, кого заковтнути. Тому й застерігає, щоб ми не допускали його в свої душі.

Гріх заходить у душу не відразу, а поступово в вигляді неправедного гніву, злості, заздрості, дратливості. Отже, саме тоді в душу вселяється біс. Святі отці кажуть, що самостійно позбавитися гріха майже неможливо. Зцілитися повністю нам допомагає Бог і праведна церква. На цьому стою я, надіюся, на цьому стоять і мої земляки-слобожанці та й усі українці.

## МАНЧЕНКІВСЬКИЙ І МІЖНАРОДНІЙ «ДУХ ЖИТТЯ РУМ'ЯНИЙ». І НЕ ДУЖЕ

*Мемуари колишнього радянського спеціаліста, що пізніше працював і в умовах української незалежності, нашого земляка Михайла Григоровича Манченка цінні насамперед тим, що природньо й невимушено дають уявлення про те, як жили, працювали й відпочивали наші українці-харків'яни в умовах «розвиненого соціалізму», а також часів перебудови та української держави. Перед читачем постає документально-фактографічна панорама нашої нелегкої для нормального життя дійсності ХХ і ХХІ століть, передана автобіографічним методом, себто розповіддю від свого імені «про час і про себе», кажучи словами поета В. Маяковського. Автор був «дитям війни» й багато чого згадав із тієї нелегкої пори окупації, задушевно розповів про школу, дитинство, отрочество, юність, становлення й дозрівання власної особистості, і все це на тлі тодішніх подій, на фоні доволишнього життя так своїх односельчан, як і багатьох людей, із якими його зводила доля.*

*Дуже цікава й вагома сторінка біографії М. Г. Манченка – його «загранки», праця в різних країнах світу (Індії, Іраку, Ємені, на Кубі), де він будував електростанції. Автор не приховує, наскільки складною була ця праця, як мало радянський уряд клопотався про своїх підлеглих, як матеріально недодавав за тяжку працю, як пильно стежив із допомогою недремного ока КГБ за кожним порухом своїх підданих. Узагалі розповіді автора про свою працю, свої спостереження над характерами знайомих, над побутом, відпочинком, культурним дозвіллям вражають свіжістю й нестандартністю, здоровим критицизмом. М. Г. Манченко не приховує*

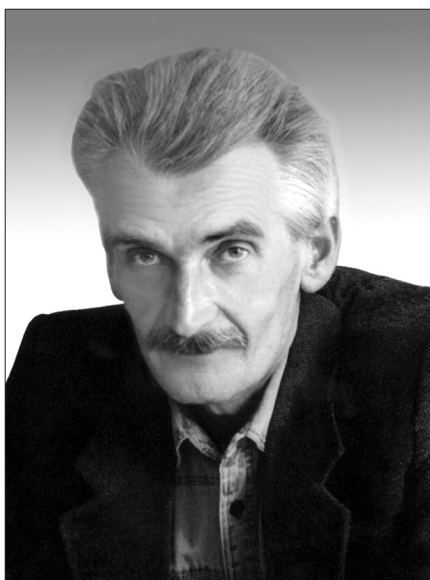




ні своїх, ні вад інших людей, чесно й щиро міркує над плюсами й мінусами свого життя в контексті сучасної йому дійсності.

У першому розділі він виступає й пильним та панорамним істориком-дослідником свого села й людей, і це дуже потрібні сторінки для нас, сучасників, бо нагадують про те, що свою історію треба пам'ятати, берегти й увічнювати.

Підсумовуючи, скажемо, що мемуари М. Г. Манченка дуже потрібні, позаяк мало зустрічається авторів-подвижників, котрі були б здатні так чесно й неупереджено відтворити з глибин своєї пам'яті ціле життя сучасника в контексті доби. Такі книжки, будучи виданими, надіємося, стимулюватимуть інших талановитих людей зі значним багажем досвіду взятися за перо й донести до читачів «дух життя рум'яний» (Іван Франко), адже чим більше ми знаємо про своє минуле з перших рук, тим менше помилятимемося в майбутньому й не відкриватимемо велосипеди чи ломитимемося в відкриті двері, а матимемо перед собою чіткі орієнтири, послані нам у своїх спогадах мудрими учасниками подій минулих, які навчають нас правильно мислити, жити й творити.



**А. П. СТОЖУК,**  
голова ХОО Національної спілки  
письменників України,  
есеїст, літературний критик



**Л. В. ТОМА,**  
член правління НСПУ,  
поет, прозаїк, публіцист, дослідник

Р. С. В основу текстів В. Дяченка, А. Стожука й Л. Томи покладений український правопис 1928 року, знищений сталіністами і нині відновлюваний.

## ІСТОРИЯ СЕЛИЩА МАНЧЕНКИ. ЛЮДИ. ПОДІЇ. ФАКТИ. Книжка перша

Селище Манченки на мапі України.....	5
ГЕОГРАФІЧНЕ РОЗТАШУВАННЯ.....	5
З ІСТОРІЇ.....	5
ОБ'ЄКТИ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ.....	6
ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ.....	6
ЯК З'ЯВИВСЯ ХУТІР МАНЧЕНКИ?.....	6
ПОХОДЖЕННЯ ПРИЗВИЩА «МАНЧЕНКО».....	13
ПРЕДСТАВНИКИ РОДУ МАНЧЕНКІВ.....	13
ФУНДАТОРИ Й СТАРОЖИЛИ ТОВАРИСТВ ПО СПІЛЬНОМУ ОБРОБІТКУ ЗЕМЛІ (ТСОЗІВ) ПЕРШИЙ КОЛГОСП У МАНЧЕНКАХ.....	15
СПИСОК ЗАСНОВНИКІВ ТСОЗУ І КОЛГОСПУ «ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ», ЯКІ ПРАЦЮВАЛИ В 1925 – 1941 РР. У МАНЧЕНКАХ І ПЕРЕЖИЛИ ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 ТА 1946 – 1947 РР.....	17
Валентин Платонович Тижненко.....	19
Про славу сім'ю Маковійських – батька, доньку, сина.....	20
Голодомор 1932 – 1933 років.....	22
НЕПОВНИЙ СПИСОК МАНЧЕНКІВЦІВ, КОТРІ ПЕРЕЖИЛИ ГОЛОДОМОР (автор книжки знав їх особисто).....	23
РОЗПОВІДЬ МЕШКАНКИ МАНЧЕНКІВ ВІРИ ТРОХИМІВНИ КОСТЮЧЕНКО (1924 Р. НАРОДЖЕННЯ) ПРО РОЗСТРІЛЯНУ ПІД ЧАС ВІЙНИ СІМ'Ю ГОЛОВИ КОЛГОСПУ «ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ» І. СКОБЧЕНКА.....	23
РОЗПОВІДАЄ АВТОРУ ЦІЄЇ КНИЖКИ ВАСИЛЬ ПАВЛОВИЧ НАГОРНЯК (1927 Р. Н., УРОДЖЕНЕЦЬ СЕЛИЩА ХОРОШЕВЕ) ПРО ГОЛОВУ КОЛГОСПУ «ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ» І. І. СКОБЧЕНКА.....	24
СТИСЛА ХАРАКТЕРИСТИКА СІЛ І СЕЛИЩ, ЩО ВХОДЯТЬ ДО МАНЧЕНКІВСЬКОЇ СЕЛИЩНОЇ РАДИ.....	25
1. Коли з'явилася залізниця Харків – Суми?.....	27
2. Будівництво в Манченках автомобільного моста Харків – Київ через залізницю Суми – Люботин.....	29
3. Радіорелейна установка біля Люботина.....	29
4. Обеліск с. Манченки (схема №4).....	29
5. Обеліск у с. Ударне (схема №5).....	29
6. Обеліск у с. Травневе (схема №6).....	29
7. Школа пана Бубловського.....	29
8. Чотири комори.....	29
9. Амбулаторія.....	29
10. Два водоймища.....	30
11. Бубловський ліс.....	30
12. Стопківський ліс.....	30
13. Семенівський ліс.....	30
14. Тижненківський ліс.....	30
15. Вільшанський ліс.....	30
16. Фруктовий сад роду Манченків.....	32
БЕРЕГИНИ ВІКОВОГО ФРУКТОВОГО САДУ РОДУ МАНЧЕНКІВ.....	34
17. Стадіон у селищі Манченки (1954 – 1957 рр.).....	35
18. Ставок Круглий у Вільшанському лісі.....	35
19. Старий цегляний будинок біля залізниці – будинок історичного значення для Манченків (вул. Пушкіна, 8).....	35
20. Виноградник.....	35
21. Піонерський табір.....	35
22. Кладовище.....	36
23. Подвір'я пана Бобловського.....	36
24. Ставок у Нестеренках біля траси Харків – Київ.....	36
25. Перша церква в Манченках 1944 – 1957 рр. (Казанська Богородична).....	36
26. Друга церква Пресвятої Покрови (1998 – 2013 рр.).....	37
27. Будівництво нової церкви Пресвятої Покрови в селищі Манченки.....	37
29. Найстаріша манченківська хата.....	38
30. Будинок пошти і бібліотеки.....	38
28. Місце, де була Манченківська селищна рада (1920 – 1992 рр.).....	38
31. Хрест Голодомору в Манченках.....	39



32. Клуб у с. Ударне (будинок початкової школи №61, 1930 – 1964 рр.).....	39
33. Клуб у селищі Травневе .....	40
ПРИРОДНІ УМОВИ, В ЯКИХ ПРОЖИВАЮТЬ МАНЧЕНКІВЦІ .....	40
Меморіальний комплекс у с. Манченки загиблим воїнам, який був установлений у 2017 році .....	41
ВОЇНИ-АФГАНЦІ .....	55
МАНЧЕНКІВЦІ, КОТРІ ВІДДАЛИ СВОЄ ЖИТТЯ В АФГАНІСТАНІ .....	56
МАНЧЕНКІВЦІ – УЧАСНИКИ ЛІКВІДАЦІЇ КАТАСТРОФИ НА ЧОРНОБИЛЬСЬКІЙ АЕС.....	57
МАТРОС ІЗ ПАНЦЕРНИКА «ПОТЬОМКІН» .....	60
ГЕРОЙ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ, ЛЬОТЧИК-ВИНИЩУВАЧ МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ ДЕНЧИК .....	61
УКРАЇНА. ЛІТО 2014 РОКУ .....	63
МЕДПРАЦІВНИКИ (1943 – 2018) .....	64
Історія виникнення й розвитку школи в Манченках (1901 – 2017) .....	68
ЯК З’ЯВИЛИСЯ ПЕРШІ ШКОЛИ В УКРАЇНІ НА СЛОБОЖАНЩИНІ В XVI-XVIII СТ .....	68
ЛЮДИ ВІЙСЬКОВИХ ПРОФЕСІЙ.....	86
АДМІНІСТРАТИВНІ КЕРІВНИКИ .....	90
ГРОМАДСЬКИЙ АКТИВІСТ .....	91
КАПІТАН ДАЛЬНЬОГО ПЛАВАННЯ.....	91
ІНЖЕНЕР .....	92
ВОЇН-ДЕСАНТНИК.....	93
ДІЯЧІ КУЛЬТУРИ Й МИСТЕЦТВ .....	93
ВІРШАРИ-ЛЮБИТЕЛІ .....	100
ЛИСТ У МАЙБУТТЯ.....	100
ЧОРНОБИЛЬЦЯМ.....	101
СПОРТСМЕНИ .....	101
ФУТБОЛЬНА КОМАНДА «УРОЖАЙ».....	101
ТУРИСТИ І ГЕОЛОГИ.....	103
ДІЛЬНИЧНІ (1950 – 2012).....	104
ДЕНЬ СЕЛИЩА МАНЧЕНКИ – 13. 09. 2015 .....	105
СВЯТО ПОКРОВИ СВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ 14 ЖОВТНЯ 2015 Р.....	108
МАНЧЕНКІВСЬКИ КРАЄВИДИ (ІЗ ФОТОАЛЬБОМА РОМАНА ЧЕРЕМСЬКОГО) .....	114

## РОМАНТИК МИМОВОЛІ: СПОГАДИ.

Книжка друга .....	123
--------------------	-----

## ЩИРО, СХВИЛЬОВАНО, ГРАНИЧНО ЧЕСНО

Передмова В. П. Дяченка .....	125
1941 – 1945. ВІЙНА!.....	129
ПІСЛЯВОЄННЕ ДИТИНСТВО .....	133
СЛУЖБА В РАДЯНСЬКІЙ АРМІЇ .....	140
ЗРІЛІСТЬ. ПОШУК МІСЦЯ ПІД СОНЦЕМ.....	145
ПРАЦЯ, НАВЧАННЯ, СІМЕЙНЕ ЖИТТЯ .....	147
ОРГАНІЗАЦІЯ «ЕЛЕКТРОПІВДЕНМОНТАЖ» (ЕПМ). КОМСОМОЛЬСЬКІ БУДОВИ В УКРАЇНІ .....	151
ІНДІЯ (8 жовтня 1968-го – 9 квітня 1969-го) .....	162
ПРАЦЯ НА ЛАДИЖЕНСЬКІЙ ГРЕС.....	197
КУБА (2 вересня 1972 р. – 3 червня 1973 р.).....	200
ЖИТТЯ ПІСЛЯ КУБИ .....	217
ІРАК (4 жовтня 1977 – 30 жовтня 1980) .....	223
ЄМЕН (26.12. 1983 – 26.12. 1985).....	257
АВАРІЯ НА ЧОРНОБИЛЬСЬКІЙ АЕС (ТРОХИ РОЗДУМІВ І НОТАЦІЙ) .....	267
БУДУЮ ЖИТЛО, БУДУЮ ВЛАСНЕ ЖИТТЯ .....	270
НА ЗАВЕРШЕННЯ: ВІДРЯДЖЕННЯ І СІМ’Я .....	274
ЗАБУТЕ СЛОВО «СОВІСТЬ» І УСПІШНЕ СЛОВО «ГРІХ» .....	275
МАНЧЕНКІВСЬКИЙ ТА МІЖНАРОДНІЙ «ДУХ ЖИТТЯ РУМ’ЯНИЙ». І НЕ ДУЖЕ	
Післяслово А. П. Стожука і Л. В. Томи.....	276

Бібліотека ГЛАСу  
Серія «Глас сучасної літератури».  
Заснована в 2003 році.  
Підсерія «Мандри світами в часі й просторі». Випуск 1

Рада бібліотеки ГЛАСу:  
В. П. Дяченко (голова), А. П. Стожук (заступник),  
І. Д. Мироненко, С. В. Сулима, Т. В. Жукова, В. А. Носань,  
Л. В. Тома, В. В. Калиниченко, М. І. Попов, Ю. М. Хомайко,  
С. М. Пущенко, О. І. Різниченко, Ю. М. Ворошилов,  
В. Є. Романовський, М. М. Десятников, Р. Черемський

**МАНЧЕНКО**  
**Михайло Григорович**

**ІСТОРИЯ СЕЛИЩА МАНЧЕНКИ. ЛЮДИ. ПОДІЇ. ФАКТИ**  
**Книжка перша**

**РОМАНТИК МИМОВОЛІ: СПОГАДИ**  
**Книжка друга**



Відповідальний за випуск А. П. СТОЖУК  
Дизайнерські роботи, художнє оформлення:  
Володимир Носань, Катерина Богандова, Валерій Дяченко,  
Михайло Манченко, Петро Матвієнко, Роман Черемський  
Оформлення обкладинки: Володимир Носань

Редактор В. П. ДЯЧЕНКО;  
Літературний запис спогадів – В. П. ДЯЧЕНКА  
Технічний редактор К. Ю. Богандова

Підписано до друку 27.12.18.  
Формат 84x108/32. Папір офсетний.  
Гарнітура Minion Pro.  
Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 12,5.  
Наклад 300 прим. Зам. №11-28.  
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру  
видавців і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №1002 від 31.07.2002 р.

Друк: ТОВ «Майдан»  
61002, Харків, вул Чернишевська, 59.  
Тел.: (057)700-37-30

Виходить за сприяння  
**УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ ХАРКІВЩИНИ**